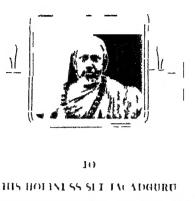

परिम्रहण स० 10372....। मण्यातान, के च ति शि संस्थाने सारनाथ, बारामसी

SRI SACHCHIDANANDA SIVABHINAVA NRISIMHA BHARATI SWAMI

WHO ADORNS THE THEONEOU THE SRING REMULT

AS THE WOLLHVELLRESH MINITED OF THE

ď

NI

THAN WHOM HEIS IMTOSSIBLE TO COME ACTOSS A HOLLIT ET ROMACI

A TUULI MAHATMA A NOLLER SAINT

AND A MORE THOROUS ASCETIC

THIS I DITION IS NOST TEST CHARLEN

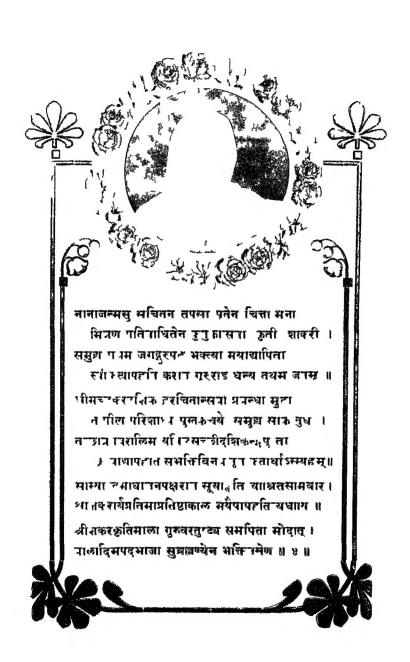
AS A TOREN OF UNITOUNDED ADMITATION

I S ON HUMITIST OF MI HIS DISCRETS

I K BALASUBRAHMANYAM

11 = 10 | 11 - 12

1711154=3

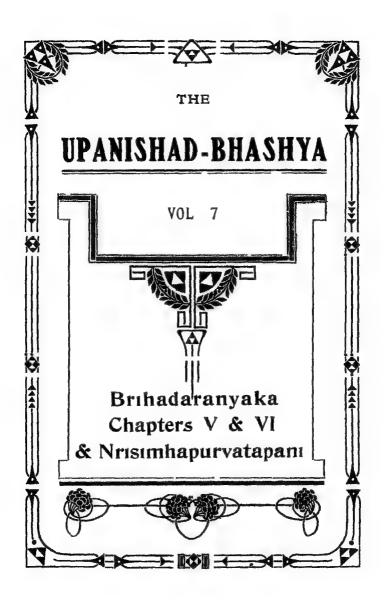
	PAGE
BRIHADARANYAKOPANISHAD BHASHYA-	683 834
CHAPTER V	683
CHAPTUR VI	739
NRISIMHAPURVATAPANI UPANISHAD BHAS	нул— 1 158
UPANISHAD I	7
UPANISHAD II	47
UPANISHAD III	87
U1 ANISHAD IV	97
UPANISHAD V	127

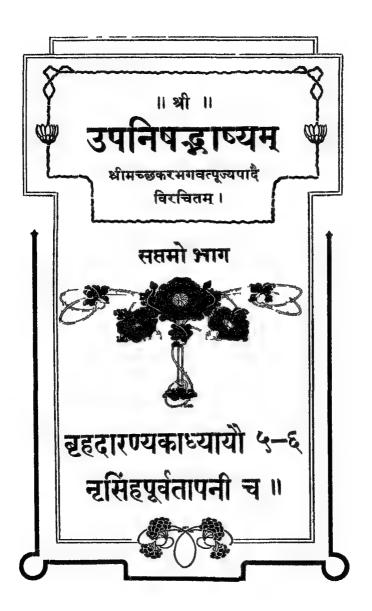

	पृष्ठम्
बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम्	६८३—८३४
पञ्चमोऽध्याय	६८३
षष्ठोऽध्याय	७३९
ट्टिसं हपूर्वतापनीयोपनिषद्भाष्यम्	११५८
प्रथमोप निष त्	9
द्वितीयोपनिषत्	४७
तृतीयोपनिष त्	८७
चतुर्थोपनिषत्	९७
पञ्चमोपनिषत्	१२७

॥श्री ॥

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

वसाउच्यायः ५८२	७५८
थम ब्राह्मणम् ६८५—	६९५
पूर्वमध्यायचतुष्ट्येन निर्भारितस्य निरुपाधिकब्रह्मण एव	
सोपाधिकस्य पुरस्तादनुक्तानि उपासनानि वक्त यानीति	
पर सदर्भ इति पूर्वोत्तरग्र थसव धकथनम्	६८५
ओंकारादीना ब्रह्मविद्यासाधनत्वविधित्सया सर्वोपनिषद	
थस्य परिपूर्णस्य परब्रह्मण 'पूर्णमद ' इत्यादिम दे	
णानुवाद इति कथनम्	६८६
द्वैताद्वैतात्मकमेक ब्रह्मैव परमार्थसत्यम् इत्येव उक्तमन्त्रार्थ	
इति मता तरोप यास	६८७
अद्वितीये ब्रह्मणि उत्सर्गापवादयो विकस्पसमुचययोर्ना	
असभवात् श्रुतिसमृति यायविरोधाच न ब्रह्मण द्वैताहै	
तात्मकःवमिति विस्तरेण परमतखण्डनम्	६८८
शींकारस्य ब्रह्मोपासनसाधनत्वेन विधानम्	६९२

SBUIII 0

[२]

द्वितीय ब्राह्मणम्	६९६—७००
दमदानदयाना सकलब्रह्मोपासनाङ्गत्वेन विधा	नम् ६९६
तृतीय ब्राह्मणम्	७०१-७०२
हृदय ब्रह्मेति उपासनविधानम्	909
चतुर्थ ब्राह्मणम्	४०७—५०७
हृदयार्यस्य ब्रह्मण सत्यमित्युपासनविधानम्	६००
पश्चम ब्राह्मणम्	७०५—७१०
सत्यस्य ब्रह्मण स्तुत्यथ प्रथमजत्वाद्युपपादनम्	७०५
सत्यस्य ब्रह्मण आदित्यमण्डलाक्षिरूपस्थानि सनविधानम्	गशमे उपा ७०७
याद्वतिषु स्थानद्वयसर्वा धन सत्यस्य ब्रहाण द्यवयवद्दृष्टिविधानम्	शिर आ ७०९
षष्ठं त्राह्मणम्	११९
मन उपाधिविशिष्टस्य ब्रह्मण उपास्तिविधान	म् ७११
सप्तम ब्राह्मणम्	७१२
विद्युद्रहोत्युपासनविधानम्	७१२
अष्टम ब्राह्मणम्	७१३
बाग्धेतु ब्रह्मेत्युपास्तिविधानम्	७१३

[]

नवम ब्राह्मणम्	988
वैश्वानराग्युपाधिकस्य ब्रह्मण उपास्तिविधान	म् ७१४
दशम ब्राह्मणम्	७१५-७१६
एतःप्रकरणस्थाना सर्वेषामुपासनाना गतिकथन	म् , अश्रुत
फलोपासनाना ब्रह्मलोकपलकथन च	७१५
प्कादश ब्राह्मणम्	७१७
याधितस्तप्यमानस्य तापे तप इति दृष्टिविधा	नम् ७१७
द्वादश ब्राह्मणम्	o9U-090
अन्नप्राणौ सहभूतौ ब्रह्म- इत्युपास्तिविधानम्	996
त्रयोदश ब्राह्मणम्	७२१—७२३
उक्यादिदृष्ट्या प्राणोपासनविधानम्	७२१
चतुर्दश ब्राह्मणम्	७२४—७३५
गाय या प्रथमे पाद तैलोक्यदृष्टिविधानम्	७२४
द्वितीये पादे त्रैविद्यहिष्टिविधानम्	७२५
तृतीये पादे प्राणदृष्टिविधान तुरीयपादारय	गायत्र्याभ
धेयनिरूपण च	७२६
अभिधानात्मकगाय या अभिधेयत त्रत्वप्रतिप	दनम् ७२७
गायत्रीविद प्रतिग्रहदोषाभावाभिधानम्	७३१
गायभ्युपस्थानम त्रार्थनिरूपणम्	७३३
सार्थवादेन वाक्येन गायच्या मुखाख्याङ्गविध	नम् ७३४

पश्चद्श ब्राह्मणम् ७३६—	७३८
ज्ञानकर्मसमुचयकारिण अ तकाले आदित्यप्रार्थनप्रति	
पादनम्	9 इ €
षष्ठोऽध्यायः ७३९—	८१७
प्रथम ब्राह्मणम् ७४०	७५५
ज्येष्ठश्रेष्ठत्वगुणविशिष्ठप्राणोपासनविधानम्	७४०
वसिष्ठत्वगुणकवागात्मकप्राणोपासन प्रतिष्ठात्वगुणकचक्षु	
रात्मकप्राणीपासनयोर्विधानम्	७४२
सपद्गुणकशोत्रप्राणोपासनविधानम्	988
प्रजापतिं गत्वा कोऽसाक मध्ये वसिष्ठ इति वागा	
दिपाणै कृतप्रश्नस्य यस्मि व उत्का ते शरीर पापीयो	
भवति स वो वसिष्ठ इति प्रजापत्युत्तरनिरूपणम्	७४५
वागादीना प्रत्येक क्रमण उत्क्रमणेऽपि शरीरस्य यथापूर्व	
प्राणनादिक दृष्ट्वा पुन प्रवेशनिरूपणम्	७४७
प्राणे उल्क्रमण करिष्यति सति प्रचल्रितवागादिकृतपा	
णप्रार्थनम् , प्राणस्य बल्दिः। च	७४९
प्राणिभिरद्यमान सर्वमप्यन्न प्राणस्यान्नमिति दृष्टिविधा	
नम्	७५२
भक्ष्यमाणा आप प्राणस्य वास इति दृष्टिविधानम्	७५३
द्वितीय बाह्मणम् ७५६—	. ७८४
पूर्वोत्तरसदर्भसम् धकथनपूर्वक श्वेतकतो पाञ्चालराजम	

[4]

वाहणपरिषद्गमनवर्णनम्	७५६
वेत्थ यथेमा प्रजा भ्रियमाणा विप्रतिपद्यन्ते इत्यादिप्रवा	
इणकृतपञ्चप्रभाना श्वेतकेतोरुत्तरदानसामर्थ्यामावप्रति	
पादनम्	७५९
उत्तरदानासामर्थ्याद्राजकृतसत्कारमप्यनादृत्य पितरमा	
गत्य श्वेतकेतुना प्रवाहणकृतपञ्चप्रश्नानेवेदनम्	७६२
तत पुत्र विना आगताय गौतमाय प्रवाहणेन आसना	
दिपूजापूर्वक वरदानम्	७६३
वरदानपतिज्ञान तर पञ्चप्रभोत्तराणि बृहि इति गौतम	
वचनम्	830
मानुषाणाम यतम वर प्रार्थय— इति प्रवाहणवचनम्	४३७
मानुषवरा ममापि सति, दैववरप्रदानेन स्वप्रतिज्ञा रक्ष	
णीया इति गौतमवचनान तर मत्त शिष्यत्वेन वि	
द्यामान्तुमिच्छ— इति प्रवाहणेनोक्त गौतम उपै	
मि शिष्यत्वेन — इति उपगमनकीर्तनमात्रेणैव उवास—	
इति कथनम्	७६५
पीडितगौतमक्षमापनपुर सर वक्ष्यामीति प्रवाहणवचनम्	७६६
पञ्चामिविद्योपदेश	७६७
मृतस्य अग्रथे इरणादे कथनम्	७७५
पञ्चामिविदामुत्तरमार्गेण गते प्रतिपादनम्	३७७
पञ्चामिविद्यारहिताना केवलकर्मिणा दक्षिणमार्गकथनम्	•50
विद्याकर्मरहिताना वृतायस्थानवर्णनम्	७८३

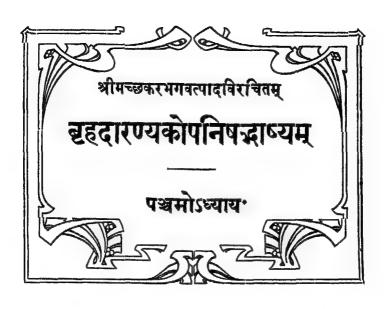
[६]

वृतीय ब्राह्मणम् ७८५	७९५
प्राणोपासकस्य महत्त्वप्राप्तयं म थाटयकमविधानम्	७८५
चतुर्थ ब्राह्मणम् ७९६	-८१३
पाणदर्शिन शीम थ कतवत पुत्रम थविधानम्	७९६
मैथुनकर्मणि वाजपेयत्वसपादनकथनम्	७९७
वाजपेयत्वसपादनेन पशुकम कुर्वत	
विदुष प्रत्यवायप्रदर्शनम्	७९७
अविदुषामतिगर्हितमिद कर्म- इत्यत्र।चार्यपरम्परासम	
तिकथनम्	986
सुप्तस्य जायतो वा रेत स्खलने प्रायिश्चित्तियानम्	७९९
उदके छायादर्गने प्रायश्चित्तविधानम्	600
भायावद्यीकरणोपायकथनम्	609
पुरुषद्विषण्या प्रीतिसपादनप्रिक्रया, गर्भिणी मा भूदिती	
च्छाया कर्त॰यपातपादन च	८०२
गर्भिणी भवत्विति इच्छाया कर्त यकथनम्, जायाजारा	
भिचारकर्मकथन च	८०३
रजस्वलानियमकथनम्	608
शुक्रत्वादिविशिष्टपुत्रेच्छाया कर्तं यकथनम्	८०५
पण्डितःवादिविशिष्टदुहित्रिच्छाया कर्तव्यकथनम्	८०६
उक्तपुत्राद्यर्थिकयासाधनीभूतौदनपाकादाना कालादिनि	
यमकथनम्	200

[•]

प्रसवकाले सुरमप्रसमार्थोपायकथन जातकथन च	690
दिधमध्यादिपाशन नामकरण च	699
पुत्रस्य मात्रे प्रदानपूर्वक स्तनप्रयच्छनम त्रोपपादन मात्र	
भिम त्रणम त्रोपपादन यथोक्तपुत्रसपन्नपितु पुत्ररय च	
स्त्रुति	८१२
पश्चम ब्राह्मणम् ८१४	<i>८१७</i>
प्रतिपादितानामर्थाना स्तुत्यर्थ सर्वेषामिप काण्डानामाचा	
र्यपरम्परोपदेश	698

पश्चमोऽध्यायः ॥

Amerishunker Ganeriwala.

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिद पूर्णात्पूर्णमुद्च्य ते। पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्य ते। ॐ ख ब्रह्म। ख पुराण वायुर व्यमि ति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रो वेदोऽय ब्राह्मणा विदुर्वेदैनेन यद्वेदितव्यम्॥

इति प्रथम ब्राह्मणम् ॥

पूर्णमद इत्यादि खिलकाण्डमारभ्यते । अध्यायचतुष्ट्येन यदेव साक्षादपरोक्षाद्वस्म, य आत्मा सर्वान्तर निक्पाधिक अश्वनायाद्यतीत नेति नेतीति व्यपदेश्य निर्धारित , यदि ज्ञान केवलममृतत्वसाधनम् अधुना तस्यैव आत्मन सोपाधिकस्य शब्दार्थोदिव्यवहारित्रपयापन्नस्य पुरस्ताद् नुक्तानि उपा-सनानि कर्मभिरविषद्धानि प्रकृष्टाभ्युद्यसाधनानि क्रममुक्ति माखि च , तानि वक्तव्यानीति पर सद्भे , सर्वोपासनशेषत्वेन ओंकारो दम दान द्याम् इत्येतानि च विधित्सितानि । पूर्णमद — पूर्णम् न कुतश्चित् व्याष्ट्रस्त व्यापीत्येतत् ,

निष्ठा च कर्तरि द्रष्टच्या, अद इति परोक्षाभिधायि सर्वनाम, तत् पर ब्रह्मेत्यर्थ , तत् सपूर्णम् आकाशवद्यापि निरन्तर निरुपाधिक च, तदेव इद सोपाधिक नामरूपस्थ व्यव-हारापम्र पूर्ण स्वेन रूपेण परमात्मना व्याप्येव, न उपा धिपरिच्छिन्नेन विशेषात्मना, तदिद विशेषापन्न कार्यो त्मक ब्रह्म पूर्णात्कारणात्मन खद्क्यते खद्भिच्यते, खद्गच्छ तीत्येतत् । यद्यपि कार्योत्मना उद्रिच्यते तथापि यत्स्वरूप पूर्णत्वम् परमात्मभाव तक जहाति, पूर्णमेव उद्रिच्यते । पूर्णस्य कार्यात्मनो ब्रह्मण , पूर्णे पूर्णत्वम् , आदाय गृही-त्वा आत्मस्वरूपैकरसत्वमापद्य विद्यया, अविद्याकृत भूत मात्रोपाधिससर्गजम् अन्यत्वावभास तिरस्कृत्य, पूर्णमेव अ तन्तरमबाह्य प्रज्ञानघनैकरसस्वभाव केवल ब्रह्म अवशिष्यते। यदुक्तम्- ' ब्रह्म वा इद्मम आसीत् तदात्मानमेवावेत् तस्मा त्तत्सर्वमभवत् 'इति- एष अस्य मन्त्रस्यार्थे , तत्र 'ब्रह्म ' इत्सस्यार्थ 'पूर्णमद्' इति , इद पूर्णम् इति ' ब्रह्म वा इदमम आसीत्' इत्यस्यार्थ , तथा च श्रुत्यन्तरम्— 'यदेवेह तद्मुत्र यद्मुत्र तदन्विह' इति, अत अद् शब्द-वाच्य पूर्ण ब्रह्म, तदैव इद पूर्ण कार्यस्थ नामरूपोपाधिस-युक्तम् अविद्यया उद्रिक्तम् तस्मादेव परमार्थस्वरूपात् अन्य-

दिव प्रस्वभासमानम्—तत्, यत् आत्मानमेव पर पूर्णे ब्रह्म विदित्वा— अहम् अद् पूर्णे ब्रह्मास्मि इस्वेवम्, पूर्णमादाय, तिरस्क्रस्य अपूर्णस्वरूपताम् अविद्याकृता नामरूपोपाधिसप केजाम् एतया ब्रह्मविद्यया पूर्णमेव केवलम् अवशिष्यते, तथा चाक्तम् 'तस्मात्तत्सर्वममवत्' इति । य सर्वोपनि- वद्थों ब्रह्म, स एष अनेन मन्त्रेण अनूधते, उत्तरस्वन्धा- थेम् । ब्रह्मविद्यासाधनत्वेन हि वक्ष्यमाणानि साधनानि ओंकारदमदानद्याख्यानि विधित्सितानि, खिलप्रकरणसब- न्धात् सर्वोपासनाङ्गभूतानि च ।।

अत्रैके वर्णयन्ति — पूर्णात् कारणात् पूर्ण कार्यम् चिद्रच्यते, चिद्रक कार्य वर्तमानकालेऽपि पूर्णमेव परमार्थवस्तुभूत दैतक्ष्पेण, पुन प्रलयकाले पूर्णस्य कार्यस्य पूर्णताम्
आदाय आत्मिन धित्वा पूर्णमेव अविश्वाच्यते कारणरूपम्,
पवम् उत्पत्तिस्थितिप्रलयेषु त्रिष्विप कालेषु कार्यकारणयो
पूर्णतेव, सा च एकैव पूणता कार्यकारणयोभेदेन व्यपदिइयते, एव च द्वैताद्वैतात्मकमेक ब्रह्म। यथा किल समुद्रो जलत
रङ्गफेनबुद्धुदाचात्मक एव, यथा च जल सस्य तदुद्भवाश्च
तरङ्गफेनबुद्धुदाद्य समुद्रात्मभूता एव आविभावतिरोभावधर्माण परमार्थसस्या एव सर्वमिद द्वैत परमार्थसस्य-

मेव जलतरङ्गादिस्थानीयम् , समुद्रजलस्थानीय तु पर ब्रह्म । एव च किल द्वैतस्य सत्यत्व कर्मकाण्डस्य प्रामाण्यम्, यदा पुनर्द्वेत द्वैतमिवाविद्याकृत मृगतृष्णिकावदमृतम् , अद्वैत मेव परमार्थत , तदा किल कर्मकाण्ड विषयाभावात् अ प्रमाण भवति , तथा च विरोध एव स्थात् । वेदैकदेशभूता डपनिषत् प्रमाणम् , परमार्थाद्वैतवस्तुप्रतिपादकःवात् , अप्र माण कर्मकाण्डम्, असद्वैतविषयत्वात्। तद्विरोधपरिजिही र्षया श्रुत्या एतदुक्त कार्यकारणया सत्यत्व समुद्रवत् 'पूर्णम द 'इत्यादिना इति। तदसत्, विशिष्टविषयापवादविकल्पयो रसभवात्। न हि इय सुविवक्षिता करुपना। कस्मात् ३ यथा क्रियाविषये उत्सर्गप्राप्तस्य एकदेशे अपवाद क्रियते, यथा ' अहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य ' इति हिंसा सर्वभूत विषया उत्सर्गेण निवारिता तीर्थे विशिष्टविषये ज्योतिष्टो मादावनुज्ञायते, न च तथा वस्तुविषये इह भद्रैत ब्रह्म उत्स र्गेण प्रतिपाद्य पुन तदेकदेशे अपवदितु शक्यते, ब्रह्मण अद्वैतत्वादेव एकदेशानुपपत्ते । तथा विकरपानुपपत्तस्य, यथा 'अतिरात्रे षोडशिन गृह्वाति ' 'नातिरात्रे षोडशिन गृ ह्याति व इति प्रह्णाप्रहणयो पुरुषाधीनत्वात् विकल्पो भवति , न त्विह तथा वस्तुविषये द्वैत वा स्थात् अद्वैत वेति विक

ल्प सभवति, अपुरुषतन्त्रत्वादात्मवस्तुन , विरोधाच द्वैता-द्वैतत्वयोरेकस्य । तस्मात् न सुविवक्षिता इय कल्पना । श्रुतिन्यायविरोधाः । सैन्धवधनवत् प्रज्ञानैकरसघन नि रन्तर पूर्वापरबाह्याभ्यन्तरभेद्विवर्जित सबाह्याभ्यन्तरम् अ-ज नेति नेति अस्यूलमनण्यः इस्वमजरमभयममृतम् इत्ये वमाचा श्रुतय निश्चितार्था सशयविपर्यासाशङ्काराहिता सर्वा समुद्रे प्रक्षिप्ता स्यु, अकिंचित्करत्वात्। तथा न्या-यविरोधोऽपि, सावयवस्यानेकात्मकस्य क्रियावतो निद्य-त्वातुपपत्ते , नियत्व च आत्मन स्मृत्यादिदर्शनात् अ नुमीयते , तद्विरोधश्च प्राप्तोति अनित्यत्वे , भवत्करूपनानर्थे क्य च, स्फुटमेव च अस्मिन्पक्षे कर्मकाण्डानर्थक्यम् . अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गात् । ननु ब्रह्मणो हैताहैता-त्मकत्वे समुद्रादिदृष्टान्ता विद्यन्ते, कथमुच्यते भवता एकस्य द्वैताद्वैतत्व विरुद्धमिति । न, अन्यविषयत्वात् , नि-त्यनिरवयववस्तुविषय हि विरुद्धत्वम् अवोचाम द्वैताद्वैत-त्वस्य, न कार्यविषये सावयवे । तस्मात् श्रुतिस्मृतिन्यायवि-रोधात् अनुपपन्नेय कल्पना । अस्या कल्पनाया वरम् उप निषत्परित्याग एव । अध्येयत्वाच न शास्त्रार्थो इय कल्पना , न हि जननमरणाद्यनर्थशतसहस्रभेदसमाकुळ समुद्रवनादि-

वत् सावयवम् अनेकरस ब्रह्म ध्येयत्वेन विज्ञेयत्वेन वा श्र-त्या उपिद्वयते, प्रज्ञानघनता च उपिद्वाति, 'एकधैवा नुद्रष्टव्यम् ' इति च , अनेकधार्शनापवादाच 'मृत्यो स मृत्युमाप्रोति य इह नानेव परयति वहति, यच श्रुत्या निन्दितम्, तन्न कर्तव्यम्, यच न क्रियते, न स शास्त्रार्थं , ब्रह्मणोऽनेकरसत्वम् अनेकधात्व च द्वैतरूप नि न्दितत्वात् न द्रष्टव्यम्, अतो न शास्त्रार्थः, यत्तु एकरसत्व ब्रह्मण तत् द्रष्टव्यत्वात् प्रशस्तम् , प्रशस्तत्वाच शास्त्रार्थो भ वितुमईति। यत्तृक वेदैकदेशस्य अप्रामाण्य कर्मविषये द्वेताभा वात्, अद्वैते च प्रामाण्यमिति - तन्न, यथाप्राप्तोपदेशार्थत्वात्, न हि द्वैतम् अद्वैत वा वस्तु जातमात्रमेव पुरुष ज्ञापियत्वा प्रश्वात्कर्भ वा ब्रह्मविद्या वा उपदिशति शास्त्रम्, न च उपदे शाई द्वैतम्, जातमात्रप्राणिबुद्धिगम्यत्वात्, न च द्वैतस्य अनृतत्वबुद्धि प्रथममेव कस्यचित् स्यात्, येन द्वैतस्य सत्यत्वमुपविदय पश्चात् आत्मन प्रामाण्य येत् शास्त्रम् । नापि पाषण्डिभिरपि प्रस्थापिता शास्त्रस्य प्रामाण्य न गृह्वीयु । तस्मात् यथाप्राप्तमेव द्वैतम् अविद्या क्रत स्वाभाविकम् उपादाय स्वाभाविक्यैव अविद्यया युक्ताय रागद्वेषादिदोषवते यथाभिमतपुरुषार्थसाधन कर्म उपदिश

समें, पश्चात् प्रसिद्धिकयाकारकफलस्वरूपदोषद्र्शनवते तद्वि परीतौदासीन्यस्वरूपावस्थानफळार्थिने तदुपायभूताम् आ त्मैकलदर्शनात्मिका ब्रह्मविद्याम् उपदिशति । अथैव सति तदौदासीन्यस्वरूपावस्थाने फले प्राप्त ज्ञास्य प्रामाण्य प्रति अर्थित्व निवर्तते, तद्भावात् शास्त्रस्यापि शास्त्रत्व त प्रति निवर्तत एव । तथा प्रतिपुरुष परिसमाप्त शास्त्रम् इति न शास्त्रविरोधगन्धाऽपि अस्ति, अद्वैतज्ञानावसानत्वात् शा स्विशिष्यशासनादिवैतभेदस्य, अन्यतमावस्थाने हि विरोध स्यात् अवस्थितस्य , इतरेतरापेक्षत्वात्त् शास्त्रशिष्यशास्रवाना नान्यतमोऽपि अवतिष्ठते, सर्वसमाप्तौ तु कस्य विरोध आ शङ्कचेत अद्वैत केवले शिवे सिद्धे, नाप्यविरोधता, अत एव। अथापि अभ्युपगम्य त्रूम — द्वैताद्वैतात्मकत्वेऽपि शास्त्रवि रोधस्य तुल्यत्वात्, यदापि समुद्रादिवत् द्वैताद्वैतात्मकमेक ब्रह्म अभ्युपगच्छाम नान्यद्वस्त्वन्तरम्, तदापि भवदुक्तात् शास्त्रविरोधात् न मुच्यामहे , कथम् १ एक हि पर ब्रह्म द्वैताद्वै तात्मकम्, तत् शोकमोहाद्यतीतत्वात् उपदेश न काङ्कृति, न च उपदेष्टा अन्य ब्रह्मण , द्वैताद्वैत रूपस ब्रह्मण एकस्पेव अ भ्युपगमात् । अथ द्वैतविषयस्य अनेकत्वात् अन्योन्योपदेश , न ब्रह्मविषय उपदेश इति चेत्- तदा द्वैताद्वैतात्मकम् एकमेव ब्रह्म, नान्यदस्ति इति विक्ष्यते। यस्मिन्द्वैतविषये अन्यान्यो पदेश, स अन्य द्वैत च अन्यदेव इति समुद्रदृष्टान्तो विक्छ । न च समुद्रोदकैकत्ववत् विक्वानैकत्वे ब्रह्मण अन्यत्र उपदेशभ्रहणादिकल्पना समवति, न हि हस्तादि द्वैताद्वैतात्मके देवदत्ते वाक्कणयो देवदत्तेकदेशभूतयो वाक् उपदेष्ट्री कर्ण केवळ उपदेशस्य महीता, दवदत्तस्तु न उप देष्टा नाप्युपदेशस्य महीता— इति कल्पयितु शक्यत, स मुद्रैकोदकात्मत्ववत् एकविक्वानवन्त्वात् देवदत्तस्य । तस्मात् श्रुतिन्यायविरोधश्र अभिन्नेतार्थासिद्धिश्र एवकल्पनाया स्यात्। तस्मात् यथाव्यारयात एव अस्माभि पूणमद् इत्यस्य मन्त्रस्य अर्थ ॥

इह ब्राह्मणेन ध्यानकर्मणि विनियुच्यते। अत्र च ब्रह्मति विशेष्याभिधानम्, खमिति विशेषणम्। विशेषणविशेष्य योश्च सामानाधिकरण्येन निर्देश नीळोत्पळवत्— ख ब्रह्मति ब्रह्मश्चर्ये बृहद्वस्तुमात्रास्पद् अविशेषित, अत विशेष्यते— ख ब्रह्मति, यत्तत् ख ब्रह्म, तत् ओंशब्दवाच्यम्, ओंश ब्दस्वरूपमेव वा, उभयथापि सामानाधिकरण्यम् अविश्वद-म्। इह च ब्रह्मोपासनसाधनत्वार्थम् ओंशब्द प्रयुक्त, तथा

च श्रुत्यन्तरात् 'एतदाल्लम्बन श्रेष्ठमेतदाल्लम्बन परम्' 'ओ-मित्यात्मान युक्तीत ' 'ओमित्येतेनैवाक्षरेण पर पुरुषमभि ध्यायीत ' ओमिल्रेव ध्यायथ आत्मानम् ' इलादे । अन्या र्थासभवाश्व उपदेशस्य। यथा अन्यत्र 'ओमिति शसति' 'ओमित्युद्गायति ' इस्रेवमादौ स्वाध्यायारम्भापवर्गयोश्च ओ कारश्योग विनियोगादवगम्यते, न च तथा अर्थान्तरम् इह अवगम्यते । तस्मात् ध्यानसाधनत्वेनैव इह ओंकारश ब्दस्य उपदेश । यद्यपि ब्रह्मात्मादिशब्दा ब्रह्मणो वाचका , तथापि श्रुतिप्रामाण्यात् ब्रह्मणो नेदिष्ठमभिधानम् औंकार । अत एव त्रह्मप्रतिपत्ती इद पर सावनम् । तश्च द्विप्रकारेण, प्रतीकत्वेन अभिधानत्वेन च । प्रतीकत्वेन- यथा विष्णा-दिप्रतिमा अभेदेन, एवम् ओकार ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्य । तथा श्लोंकारालम्बनस्य ब्रह्म प्रसीद्ति, 'एतदालम्बन श्रेष्ठमेतदा लम्बन परम् । एतदालम्बन ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते 'इति श्रते ॥

तत्र खिमिति भौतिके खे प्रतीतिमां भूत् इत्याह— ख पुराण चिरतन ख परमात्माकाशमिल्यं । यत्तत्परमात्मा काश पुराण खम्, तत् चक्षुराद्यविषयत्वात् निरालम्बनम् भशक्य प्रहीतुमिति श्रद्धामिकिभ्या भावविशेषण च ओंकारे आवेशयति- यथा विष्णवङ्गाङ्किताया शिलादिप्रतिमाया वि ष्णु लोक, एवम्। वायुर खम्, वायु अस्मिन्विद्यत इति वायुरम्, ख खमात्र खमित्युच्यते, न पुराण खम्- इत्येवम् आह सा। कोऽसौ व कौरव्यायणीपुत्र । वायुरे हि खे मुख्य खशब्दव्यवहार , तस्मान्सुख्ये सप्रत्ययो युक्त इति मन्यते। तत्र यदि पुराण ख बद्धा निरुपाधिस्वरूपम्, यदि वा वायुर ख सोपाधिक ब्रह्म, सवथापि ओंकार प्रतीकलेनैव प्रतिमावत् साधनत्व प्रतिपद्यते, 'एतहै सत्यकाम पर चापर च ब्रह्म यदोंकार ' इति श्रुखन्तरात्। केवळ खशब्दार्थे विप्रति-पत्ति । वेदोऽयम् ओंकार, वेद विजानाति अनेन यद्वेदि तन्यम् तस्माद्वेद ॐकार वाचक अभिधानम्, तेनाभि धानेन यद्वेदितव्य ब्रह्म प्रकाश्यमानम् अभिधीयमान वेद साधको विजानाति उपलभते, तस्मात् वेदोऽयमिति ज्ञा-द्मणा विदु , तस्मात् ब्राह्मणानामभिधानत्वेन साधनत्व मभिन्नेतम् ऑकारस्य । अथवा वेदोऽयमित्यादि अर्थवाद , कथम् ओंकार ब्रह्मण प्रतीकत्वेन विहित , ॐ ख ब्रह्म इति सामानाधिकरण्यात् तस्य स्तुति इदानीं वेदत्वेन, सर्वी हि अय वेद ॐकार एव, एतत्प्रभव एतदात्मक सर्व ऋरयजु सामादिभेदभिन्न एष ओंकार, 'तद्यथा शङ्कना

सर्वाणि पर्णानि 'इसादिश्रुसन्तरात्, इतश्चाय वेद ॐका र, यहेदितन्यम्, तत्सर्व वेदितन्यम् ओंकारेणैव वेद एने न, अत अयमोंकारो वेद , इतरस्यापि वेदस्य वेदत्वम् अत एव, तस्मात् विशिष्टोऽयमोंकार साधनत्वेन प्रतिपत्तन्य इति । अथवा वेद स , कोऽसौ ध्य ब्राह्मणा विदु ओं कारम्, ब्राह्मणाना हि असौ प्रणवोद्गीथादिविकरूपैर्विक्रेय , तिसान्ह प्रयुज्यमाने साधनत्वेन सर्वी वेद प्रयुक्तो भवतीति ।।

इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथम ब्राह्मणम् ॥

द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

त्रया' प्राजापत्या' प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमुषुर्देवा मनुष्या असुरा उषित्वा ब्रह्मचर्य देवा अचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदक्षरस्रवाच द इति व्यज्ञासि-ष्टा३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दाम्यते ति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासि ष्टेति ॥

अधुना दमादिसाधनत्रयविधानाथें ऽयमारम्भ — सया , त्रिसख्याका प्राजापत्या प्रजापतेरपत्यानि प्राजापत्या , ते किम् श्रप्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्य शिष्यत्ववृत्ते क्रिम्वर्थस्य प्राधान्यात् शिष्या सन्तो ब्रह्मचर्यम् ऊषु एषितवन्त इत्यर्थ । के ते श्रिवेषत देवा मनुष्या असुराश्च । ते च एषित्वा ब्रह्मचर्य किमकुर्वे क्रित्युच्यते — तेषा देवा ऊचु पितर प्रजापतिम् । किमिति श्रवीतु कथयतु, न अस्म भ्यम् यदनुशासन भवानिति । तेभ्य एवमर्थिभ्य ह एत

दक्षर वर्णमात्रम् उवाच- द इति । उक्त्वा च तान् पप्रच्छ पिता- किं व्यक्षासिष्टा३ इति, मया उपदेशार्थम भिहितस्याक्षरस्य अर्थ विक्षातवन्त आहोस्विन्नेति । देवा उचु - व्यक्षासिष्मेति, विक्षातवन्तो वयम् । यद्येवम्, उच्यता किं मयोक्तमिति । दवा उचु - दाम्यत, अदान्ता यूय स्वभावत अता दान्ता भवतेति न अस्मान् आत्थ कथयसि । इतर आह्- आमिति सम्यग्व्यक्षासिष्टेति ॥

अथ हैन मनुष्या ऊचुईवीतु नो भवा-निति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा३ इति व्यज्ञासिष्मेति हो-चुर्दत्तेति न आत्थेत्योमिति होवाच व्य-ज्ञासिष्टेति॥ २॥

समानमन्यत् । स्वभावतो छुन्धा यूयम् , अतो यथा शक्ति सविभाजत दत्तेति न अस्मान् आत्थ, किमन्यद्भूयात् नो हितमिति मनुष्या ॥

अथ हैनमसुरा ऊचुईवीतु नो भवा-निति तेभ्यो हैतदेवाक्षरसुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा३ इति व्यज्ञासिष्मेति हो- चुर्दयध्वमिति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति तदेतदेवेषा दैवी वागनुव-दित स्तनियत्नुर्दे द द इति दाम्यत दस्त द्यध्वमिति तदेतस्रय र शिक्षेद्दम दान द्यामिति ॥ ३॥

इति द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

तथा असुरा द्यध्विमिति, क्रूरा यूय हिंसादिपरा, अतो द्यध्व प्राणिषु द्या कुरुतेति । तदेतः प्रजापतेर तुशा सनम् अधाप्यनुवर्तत एव । य पूर्व प्रजापतिर वैवादीन नुश शास सोऽधापि अनुशास्त्रेव दैव्या स्तनिय कुछ अणया वा चा । कथमेषा श्रूयते देवी वाक् ध कासौ स्तनिय कुछ अणया वा चा । कथमेषा श्रूयते देवी वाक् ध कासौ स्तनिय कुछ अणया वा द्वा । कथमेषा श्रूयते देवी वाक् ध कासौ स्तनिय कुछ अण्या प्रविक्तार वस्त्राचेते अनुकृति , न तु स्तनिय कुश ब्द वित्रेत, सख्यानियमस्य छोके अप्रसिद्ध त्वात् । यस्मात् अधा-पि प्रजापति दाम्यत दत्त द्यध्विम त्या नुशास्त्रेव, तस्मात्का-रणात् एत क्रयम्, किं तत् त्रयमित्य च्यते — दम दान द्या मिति शिक्षेत् चपाद्यात् प्रजापतेर जुशासनमस्माभि कृर्तव्य मित्रेव मित्रेव मित्रेव स्वात् । तथा च स्मृति — 'त्रिविध्न । नरकस्येद

द्वार नाजनमात्मन । काम क्रोधस्तथा छोमस्तस्मादेतश्रय त्यजेत्' इति । अस्य हि विधे शेष पूर्व । तथापि देवादी तुह्दिस्य किमर्थे दकारत्रयमुचारितवान् प्रजापति पृथगतु शासनार्थिभ्य , ते वा कथ विवेकेन प्रतिपन्ना प्रजापतेर्भनो गत समानेनैव दकारवर्णमात्रेणेति पराभित्रायज्ञा विकल्प यन्ति । अत्रैक आहु - अदान्तत्वादातृत्वाद्यालुत्वै अ पराधित्वमात्मनो मन्यमाना शक्किता एव प्रजापतावृषु, कि नो वक्ष्यतीत, तेषा च दकारश्रवणमात्रादेव आत्माश क्कावशेन तद्यप्रतिपत्तिरभूत्, लोकेऽपि हि प्रसिद्धम्-पुत्रा शिष्यास्त्रानुशास्या सन्तो दोषात् निवर्तीयतव्या इति , अतो युक्त प्रजापतेर्दकारमात्रोबारणम्, दमादित्रये च दकारान्व यात् आत्मनो दोषातुरूप्येण देवादीना विवेकेन प्रतिपत्तु चेति , फळ तु एतत् आत्मदोषज्ञाने सति दोषात् निवर्तियतु शक्यते अल्पेनाप्युपदेशेन, यथा देनादयो दकारमात्रेणेति । ननु एतत् त्रयाणा देवादीनामनुशासन देवादिभिरपि एकैक-मेव उपादेयम्, अद्यत्वेऽपि न तु त्रय मनुष्यै शिक्षितव्य मिति । अत्रोच्यते — पूर्वेदेवादिभिविशिष्टेरनुष्ठितम् एतश्र यम्, तस्मात् मनुष्येरेव शिक्षितव्यमिति । तत्र दयाछुत्व स्याननुष्ठेयत्व स्यात् , कथम् व असुरैरप्रशस्तैरनुष्ठितत्वादिति चेत्— न, तुल्यत्वात् त्रयाणाम्, अत अन्योऽत्राभिप्राय — प्रजापते पुत्रा देवाद्यस्य , पुत्रेभ्यश्च हितमेव पित्रा खप-देष्टव्यम्, प्रजापितश्च हितस्य नान्यथा खपिद्शति , तस्मात् पुत्रानुशासन प्रजापते परमम् एतत् हितम्, अतो मनुष्येरेव एतत् त्रय शिक्षितव्यमिति । अथवा न देवा असुरा वा अन्ये केचन विद्यन्ते मनुष्येभ्य , मनुष्याणामेव अदान्ता ये अन्येष्ठत्तमेगुणे सपन्ना , ते देवा , लोभप्रधाना मनुष्या , तथा हिंसापरा कूरा असुरा , त एव मनुष्या अदान्तत्वादिदोषप्रयमपेश्च्य देवादिशब्दभाजो मवन्ति, इत राश्च गुणान् सत्त्वरजस्तमासि अपेक्ष्य, अत मनुष्येरेव शि-क्षितव्यम् एतत्रयमिति, तद्पेक्षयैव प्रजापतिनोपदिष्टत्वात् , तथा हि मनुष्या अदान्ता छुष्या कूराश्च दृश्यन्ते , तथा च स्मृति —'काम क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नय स्रजेत् 'इति ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीय ब्राह्मणम्॥

तृतीय ब्राह्मणम् ॥

दमादिसाधनत्रय सर्वोपासनशेष विहितम्, वान्त अ छुब्ध दयाछ सन् सर्वोपासनेष्वधिक्रियते। तत्र निरु पाधिकस्य ब्रह्मणो दर्शनम् अतिक्रान्तम्, अथ अधुना सोपाधिकस्य तस्यैव अभ्युद्यफळानि वक्तव्यानीत्येवमर्थो ऽयमारम्भ —

एष प्रजापितर्यदृद्यमेतद्वस्नैतत्सर्वत ते देतत्त्र्यक्षर हृद्यमिति हृ इत्येकमक्षर मिसहरन्त्यसमें स्वाश्चान्ये च य एव वेद् द इत्येकमक्षर दद्त्यसमें स्वाश्चान्ये च य एव वेद् य वेद् यमित्येकमक्षरमेति स्वर्ग लोकं य एव वेद् ॥ १॥

एष प्रजापित यद्धृदय प्रजापित अनुशास्तीत्यनन्तरमे वाभिहितम् । क पुनरसौ अनुशास्ता प्रजापितिरित्युच्यत— एष प्रजापित , कोऽसौ ध यद्धृदयम् , हृद्यमिति हृद्यस्था बुद्धिकच्यते , यस्मिन् शाकल्यबाह्मणान्ते नामक्रपकर्मणामु पसहार बक्तो दिग्विभागद्वारेण, तदेतत् सर्वभूतप्रतिष्ठ सर्व भूतात्मभूत हृद्य प्रजापित प्रजाना स्रष्टा , एतत् ब्रह्म, बृह्-त्वात् सर्वात्मत्वाच ब्रह्म , एतत्सर्वम् , उक्त पश्चमाध्याये हृद्यस्य सर्वत्वम् , तत्सर्वे यस्मात् तस्माद्रुपास्य हृद्य ब्रह्म ।

तत्र हृद्यनामाक्षरविषयमेव तावत् उपासनमुच्यते , तदेतत् इदयमिति नाम व्यक्षरम् , त्रीणि अक्षराणि अस्येति व्यक्ष रम्, कानि पुनस्तानि त्रीण्यक्षराण्युच्यन्ते, ह इत्येकमक्ष-रम्, अभिहरन्ति, हृतेराहृतिकर्भण हृ इत्येतद्रृपभिति यो वेद, यस्मात हृदयाय ब्रह्मणे स्वाश्च इन्द्रियाणि अन्ये च विषया शब्दादय स्व स्व कार्यमभिहरन्ति, हृदय च भो क्त्रर्थमभिहरति - अत हृद्यनाम् हृ इत्येतदक्षरमिति यो वेद- अस्मै विदुषे अभिहरन्ति स्वाश्च ज्ञातय अन्ये चा-सबद्धा , बिक्रिमिति वाक्यशेष । विज्ञानानुरूप्येण एतत्फ छम्। तथा द इत्येतद्प्येकमक्षरम्, एतद्पि दानाथस्य द्दाते द इत्येतद्रूप इद्यनामाक्षरत्वेन निबद्धम् । अत्रापि-हृदयाय ब्रह्मणे स्वाश्च करणानि अन्ये च विषया स्व स्व बीर्य ददति, हृद्य मोक्त्रे ददाति स्व वीर्यम्, अतो दकार इत्येव यो वेद, अस्मै ददित स्वाश्च अन्ये च । तथा यमित्येतद्व्येकमक्षरम्, इणो गत्यर्थस्य यमित्येतद्रूपम् अ स्मिन्नान्नि निबद्धमिति यो वेद, स स्वर्गे छोकमेति । एव नामाश्वरादिप ईटश विशिष्ट फल प्राप्नोति, किसु वक्तव्य हु-द्यस्तरूपोपासनात्—इति हृद्यस्तुतये नामाक्षरोपन्यास ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीय ब्राह्मणम्

चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

तदै तदेतदेव तदास सत्यमेव सयो हैत महद्यक्ष प्रथमज वेद सत्य ब्रह्मेति जयतीमाङ्घोकाञ्जित इन्न्वसावसद्य एव मेतन्महद्यक्ष प्रथमज वेद सत्य ब्रह्मेति सत्य प्रदेशेव ब्रह्म ॥ १॥

इति चतुर्थ ब्राह्मणम्।।

तस्यैव हृदयाख्यस्य ब्रह्मण सत्यमित्युपासन विधित्स ब्राह— तत्, तिदिति हृदय ब्रह्म परामृष्टम्, वै इति स्म रणार्थम्, तत् यत् हृदय ब्रह्म समर्थत इत्येक तच्छव्द , तदेतदुच्यते प्रकारान्तरेणेति द्वितीय तच्छव्द । किं पुन तत्प्रकारान्तरम् एतदेव तिदिति एतच्छव्देन सबध्यते तृतीयस्तच्छव्द , एतिदिति वक्ष्यमाण बुद्धौ सनिधी कृत्य आह्, आस बभूव, किं पुन एतदेव आस यदुक्त हृदय ब्रह्मीत, तत् इति, तृतीय तच्छव्दो विनियुक्त । किं तिदिति विशेषतो निर्दिश्चित, सत्यमेव, सब त्यव्य मूर्त

चामूर्त च सत्य ब्रह्म, पश्चमूतात्मकमित्येतत्। स य क श्चित् सत्यात्मानम् एतम्, महत् महत्त्वात्, यक्ष पूच्यम्, प्रथमज प्रथमजातम्, सर्वस्मात्ससारिण एतदेवामे जात ब्रह्म अत प्रथमजम्, वेद विजानाति सत्य ब्रह्मति, तस्येद फल्रमुच्यते— यथा सत्येन ब्रह्मणा इमे लोका आत्मसात्कता जिता, एव सत्यात्मान ब्रह्म महद्यक्ष प्रथमज वेद, स जयति इमान् लोकान्, किं च जितो वशीकृत, इन्नु इत्थम्, यथा ब्रह्मणा असौ शत्नुरिति वाक्यशेष । अस्य असङ्गतेत् असौ शत्नु जितो भवेदित्यर्थ । कस्य एतत्फलमिति पुनर्निगमयति— य एवमेतन्महद्यक्ष प्रथमज वेद सत्य ब्रह्मति । अतो विद्यानुरूप फल्ल युक्तम्, सत्य ह्योव यस्माद्वस्य ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥

पश्चम ब्राह्मणम् ॥

आप एवेद्मग्र आसुस्ता आपः सत्य-मसुजन्त सत्य ब्रह्म ब्रह्म प्रजापितं प्रजा-पतिर्देवा द्वाः सत्यमेवोपासते तदे-तत्त्र्यक्षर सत्यमिति स इत्येकमक्षर तीत्येकमक्षर यमित्येकमक्षर प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्य मध्यतोऽन्त तदेतद्नृतसु-भयतः सत्येन परिगृहीत सत्यभूयमेव भवति नैव विद्वा समन्तर हिनस्ति॥

सत्यस्य ब्रह्मण स्तुत्यर्थमिद्माह । मह्चक्ष प्रथमजिम त्युक्तम् , तत्कथ प्रथमजित्वमित्युक्यते— आप एवेद्मप्र आसु , आप इति कमसमवायिन्य अप्निहोत्राचाहुतय , अप्निहोत्राचाहुते द्रवात्मकत्वात् अप्तवम् , ताक्ष आप अप्नि होत्रादिकमीपवर्गीत्तरकाल केनिचद्दृष्टेन सूक्ष्मेण आत्मना कमसमवायित्वमपरित्यजन्त्य इतरमूतसिहता एव न केव ला , कमसमवायित्वाचु प्राधान्यमपाम्— इति सर्वाण्येव

भूतानि प्रागुत्पत्ते अञ्याकृतावस्थानि कतृसहितानि निर्दि इयन्ते 'आप ' इति , ता आप बीजभूना जगत अव्याकु तात्मना अवस्थिता , ता एव इद सर्वे नामरूपविकृत जगत् अग्र आसु , नान्यत्किचिद्विकारजातमाभीत् , ता पुन आप सत्यमस्जनतः, तम्मात्मत्य ब्रह्म प्रथमजम् , तवतत् हिर्ण्य गभस्य सुत्रात्मनो जन्म, यद्व्याकृतस्य जगतो व्याकरणम्, तत् सत्य ब्रह्म कुत ? महत्त्वात्, कथ महत्त्वमित्याह- य-स्मात् सर्वस्य स्नष्टृ, कथम् व यत्सत्य ब्रह्म, तत् प्रजापति प्रजाना पति विराज सूर्यादिकरणम् असृजतेत्वनुषङ्ग , प्रजा पति देवान्, स विराद् प्रजापति देवानस्रजत, यस्मात् स र्वमेव क्रमेण सत्याद्वद्वाणो जातम्, तम्मान्भहत्मत्य बद्धा। कथ पुनर्यक्षमित्युच्यते—ते एव सृष्टा देवा पितरमपि वि राजमतीत्य, तदेव सत्य ब्रह्म खपासते, अत एतत् प्रथमज महत् यक्षम्, तस्मात् मर्वात्मना उपास्य तत्, तस्यापि सत्यस ब्रह्मणो नाम सत्यमिति, तदेतत् ज्यक्षरम्, कानि तान्यक्षराणीत्याह — स इत्येकमक्षरम्, तीत्येकमक्षरम्, तीति ईकारानुबन्धो निर्देशार्थ, यमित्येकमक्षरम्, तत्र तेषा प्रथमोत्तमे अक्षरे सकारयकारौ सत्यम्, मृत्युक्तपामा-वात्, मध्यत मध्ये अनृतम्, अनृत हि मृत्यु, मृत्य्वनृ-

तयो तकारसामा यात्। तदेतत् अनृत तकाराक्षर मृत्यु क्रिपम् उभयत सत्यन सकारयकारस्थणन परिगृहीत व्या प्रम् अन्तर्भावित सत्यक्रपाभ्याम्, अत अिकचित्कर तत्, सत्यभूयमेव सत्यबाहुल्यमेव भवति, एव सत्यबाहुल्य सर्व स्य मृत्योरनृतस्य अिकचित्करत्व च यो विद्वान्, तमेव वि-द्वासम् अनृत कदाचित् प्रमादोक्त न हिनस्ति।।

तचस्तस्यमसौ स आदित्यो य एष

एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चाय दक्षिणे
ऽक्षन्पुरुषस्तावेतावन्योन्यसिन्मतिष्ठितौ

रश्मिभिरेषोऽस्मिन्मतिष्ठितः प्राणैरयम

सुष्मिन्स यदोत्क्रमिष्यन्भवति शुद्धमेवैतन्मण्डल पश्चिति नैनमेते रश्मय प्र
त्यायन्ति॥ २॥

अस्याधुना सत्यस्य ब्रह्मण सस्थानिवशेषे खपासनसुच्य-ते— तद्यत्, किं तत् धत्य ब्रह्म प्रथमजम्, किम् असौ स , कोऽसौ आदित्य , क पुनरसावादित्य थ पष , क एष थ एतस्मिन् आदित्यमण्डल पुरुष अभिमानी, सोऽसौ सत्य ब्रह्म। यश्चायम् अध्यात्मम् योऽय दक्षिणे-

ऽक्षन् अक्षणि पुरुष , च शब्दात् स च सत्य ब्रह्मेति स-बन्ध । तावेतौ आदिलाक्षिस्थौ पुरुषौ एकस्य सलस्य ब्रह्मण संस्थानविशेषौ यस्मात्, तस्मात् अन्योन्यस्मिन् इतरेतरस्मिन् आदिसञ्चाक्षुषे चाक्षुषश्च आदिसे प्रतिष्ठितौ, अध्यात्माधिदैवतयो अन्योन्योपकार्योपकारकत्वात् कथ प्रतिष्ठिताबित्युच्यते— रिश्मिभ प्रकाशेन अनुप्रह कुर्वन एष आदित्य अस्मिश्चाक्षुषे अध्यात्मे प्रतिष्ठित , अय च चाक्षुप प्राणैरादित्यमनुगृह्वन अमुध्मिन् आदित्ये अधिदैवे प्रतिष्ठित , स अस्मिन् शरीरे विज्ञानसयो भोक्ता यदा य स्मिन्काले उत्क्रमिष्यन्भवति, तदा असौ चाक्षुष आदिसपुरुष रदमीनुपसहस्य केवछेन औदासीन्येन रूपण व्यवतिष्ठते, तदा अय विज्ञानमय पश्यति शुद्धमेव कवल विरिधम एतन्मण्डल चन्द्रमण्डलमिव, तदेतत् अरिष्टदर्शनम् प्रास क्किक प्रदर्श्यते, कथ नाम पुरुष करणीये यक्षवान्स्यादिति , न-एन चाक्षव पुरुषमुररीकृत्य त प्रत्यनुप्रहाय एते रइमय स्वामिकर्तव्यवशात्पूर्वमागच्छन्तोऽपि, पुन तत्कर्मक्षयमनुरु ध्यमाना इव नोपयति न प्रत्यागच्छन्ति एनम् । अतोऽव गम्यते परस्परोपकार्योपकारकभावात् सत्यस्यैव एकस्य आ त्मन अज्ञौ एताविति ॥

य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भू-रिति शिर एक दिशर एक मेतदक्षर भुव इति बाह्न हो बाह्न हे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा हे प्रतिष्ठे हे एते अक्षरे तस्योप-निषद्हरिति हन्ति पाप्मान जहाति च य एव वेद ॥ ३॥

तत्र य, असौ क १ य एव एतिस्मन्मण्डले पुरुष सत्यनामा, तस्य व्याहृतय अवयवा, कथम् १ भूरिति येय व्याहृति, सा तस्य शिर, प्राथम्यात्, तत्र सामान्य स्वयमेवाह श्रुति — एकम् एकसख्यायुक्त शिर, तथा एतत् अक्षरम् एक भूरिति। अव इति बाहू, द्वित्वसामान्यात्, द्वौ बाहू, द्वे एते अक्षरे। तथा स्वरिति प्रतिष्ठा, द्वे प्रतिष्ठे दे एते अक्षर, प्रतिष्ठे पादौ प्रतितिष्ठत्याभ्यामिति। तस्यास्य व्याहृत्यवयवस्य सत्यस्य ब्रह्मण उपनिषत् रहस्यम् अभिधानम्, येनाभिधानेन अभिधीयमान तद्वह्म अभिमु खी भवति लोकवत्, कासावित्याह— अहरिति, अहरिति चैतत् रूप हन्तेर्जहातेश्चेति यो वेद, स हन्ति जहाति च पापमान य एव वेद।।

योऽय दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य मूरिति शिर एक रशिर एक मेतदक्षर सुव इति बाह्न ह्रौ बाह्न हे एते अक्षरे स्वरिति प्र-तिष्ठा हे प्रतिष्ठे ह्रे एते अक्षरे तस्योपनि-षदहमिति हन्ति पाष्मान जहाति च य एव वेद ॥ ४॥

इति पश्चम ब्राह्मणम् ॥

एव योऽय दक्षिणऽभ्रन्पुरुष, तस्य भूरिति शिर इत्यादि सर्वे समानम् । तस्योपनिषत्— अहमिति, प्रत्यगात्मभूत त्वात् । पूर्ववत् इन्ते जहातेश्चेति ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य पञ्चम ब्राह्मणम्॥

षष्ठ ब्राह्मणम् ॥

जपाधीनामनेकत्वाद्नेकविशेषणत्वाच तस्यैव प्रकृतस्य ब्रह्मणो मनजपाधिविशिष्टस्योपासन विधित्सन्नाह—

मनोमयोऽय पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्न-न्तर्हृद्ये यथा ब्रीहिवी यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिद् प्र शास्ति यदिद् कि च ॥ १॥

मनोमय मन प्राय, मनसि उपलभ्यमानत्वात्, मनसा वोपलभत इति मनोमयोऽय पुरुष, भा सत्य, भा एव सत्य सद्भाव स्वरूप यस्य सोऽय भा सत्य, भास्यर इत्ये तत्, मनस सर्वार्थावभासकत्वात् मनोमयत्वाच अस्य भा स्वरत्वम्, तिस्मन् अन्तद्भद्दये दृदयस्यान्त तिस्मिन्नत्येतत्, यथा व्रीहिर्वा यवो वा परिमाणत , एवपरिमाण तिस्मन्न न्तर्द्भदेये योगिभिदृद्भयत इत्यथ । स एष सर्वस्यशान सर्वस्य स्वभेदजातस्य ईशान स्वामी, स्वामित्वेऽपि सति कश्चिद्मात्यादितन्त्र, अय तु न तथा, किं तिर्दे अधिपति अधिष्ठाय पालयिता, सर्वमिद् प्रशास्ति, यदिद किंच यर्ति वित्सर्व जगत्, तत्सर्व प्रशास्ति। एव मनोमयस्योपासनात् तथाक्ष्पापात्तिरेव फलम् । 'त यथा यथोपासते तदेव भवति' इति ब्राह्मणम् ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य षष्ठ ब्राह्मणम् ॥

सप्तम ब्राह्मणम्॥

विगुद्रस्रोत्याहुर्विदानाद्विग्रुद्धिग्यत्येन पाप्मनो य एव वेद विग्रुद्वस्रोति विग्रु द्वयेव ब्रह्म ॥ १ ॥

इति सप्तम ब्राह्मणम् ॥

तथैव उपासनान्तर सत्यस्य ब्रह्मणो विशिष्टफलमारभ्यते— विद्युद्धहेत्याहु । विद्युतो ब्रह्मणा निर्वचनमुच्य
ते— विदानान् अवखण्डनान् तमसो मेघान्धकार विदार्थ
हि अवभासते, अतो विद्युत्, एवगुण विद्युत् ब्रह्मोति यो
वेद, असौ विद्यति अवखण्डयति विनाशयति पाप्मन,
पनमात्मान प्रति प्रतिक्रूलभूता पाप्मानो ये तान् सर्वान्
पाप्मन अवखण्डयतीत्यर्थे। य एव वेद विद्युद्धहोति तस्या
नुरूप फल्रम्, विद्युत् हि यस्मात् ब्रह्म।।

इति पञ्चमाध्यायस्य सप्तम ब्राह्मणम् ॥

अष्टमं ब्राह्मणम् ॥

वाच घेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारः स्त-ना स्वाहाकारो वषद्कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजी वन्ति स्वाहाकार च वषद्कार च हन्त कार मनुष्या स्वधाकार पितरस्तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥ १ ॥

पुन उपासनान्तरम् तस्यैव ब्रह्मण वाग्वै ब्रह्मिति, वागिति शब्द त्रयी, ता वाच धेनुम्, धेनुरिव धेनु, यथा धेनु चतुर्मि स्तनै स्तन्य पय श्चरति वत्साय एव वाग्धे नु वक्ष्यमाणै स्तनै पय इव अब्र श्चरति देवादिभ्य । के पुन ते स्तना है के वा ते, येभ्य श्चरति है तस्या एतस्या वाचो धेन्वा, द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति वत्सस्थानीया, कौ तौ है स्वाहाकार च वषट्कार च, आभ्या हि हिव दीयते देवेभ्य । हन्तकार मनुष्या, हन्तेति मनुष्येभ्य अन्न प्रयच्छन्ति । स्वधाकार पितर, स्वधाकारेण हि पि तृभ्य स्वधा प्रयच्छन्ति । तस्या धेन्वा वाच प्राण ऋषभ, प्राणेन हि वाक्प्रसूचते, मनो वत्स, मनसा हि प्रस्नाव्यते, मनसा ह्याछोचिते विषये वाक् प्रवर्तते, तस्मात् मन वत्स स्थानीयम् । एव वाग्धेनुपासक ताद्वाव्यमेव प्रतिपद्यते ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य अष्टम ब्राह्मणम् ॥

नवमं ब्राह्मणम् ॥

अयमित्रवेश्वानरो योऽयमन्त पुरुषे येनेद्मन्न पच्यते यदिद्मद्यते तस्यैष यो षो भवति यमेतत्कणीविषघाय श्रणाति स यदोत्कमिष्यन्भवति नैन घोष श्रणाति णोति॥१॥

इति नवम बाह्मणम् ॥

अयमित्रंविश्वानर, पूर्ववदुपासनान्तरम्, अयम् अपि वैश्वानर, कोऽयमित्रित्याह—याऽयमन्त पुरुषे। किं शरी रारम्भक है नेत्युच्यते—येन अप्रिना वैश्वानराख्येन इदमन्न पच्यते। किं तदन्नम् है यदिदम् अद्यते अन्न प्रजा मि, जाठरोऽप्रिरित्यथ । तस्य साक्षादुपलक्षणार्थमिदमाह—तस्याग्ने अन्न पचत जाठरस्य एव घोषो भवति, कोऽसी है य घोषम्, एतदिति कियाविशेषणम्, कणीविधाय अन्द्रुलीभ्यामिप्धान कृत्वा शृणोति । त प्रजापितमुपासीत वैश्वानरमित्रम् । अत्रापि ताद्वाच्य फलम् । तत्र प्रास क्रिकमिदमित्रहलक्षणमुन्यते— सोऽत्र शरीरे भोक्ता यदा उत्क्रिमिच्यन्भवति, नैन घोष शृणोति ।।

इति पञ्चमाध्यायस्य नवम ब्राह्मणम् ॥

दशम ब्राह्मणम्॥

यदा वै पुरुषोऽसाल्लोकात्मैति स वायु मागच्छति तसौ स तत्र विजिहीते यथा रथचकस्य ख तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छति तसौ स तत्र विजि-हीते यथा लम्बरख ख तेन स ऊर्ध्व आ क्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभे' ख तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स लोकमागच्छत्यशोक महिम तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः॥

इति दशम ब्राह्मणम् ॥

सर्वेषामस्मिन्प्रकरणे उपासनाना गतिरिय फल को ज्यते— यदा वै पुरुष विद्वान् अस्मात् छोकात् प्रैति श रीर परित्यजति, स तदा वायुम् आगच्छति, अन्तरिश्चे तिर्थग्भूतो वायु स्तिमित अभेद्यास्तिष्ठति, स वायु तत्र स्वात्मनि तस्मै सप्राप्ताय विजिहीते स्वात्मावयवान् विगम यति छिद्रीकरोत्यात्मानमित्यर्थे । किपरिमाण छिद्रमित्यु च्यते— यथा रथचकस्य ख छिद्र प्रसिद्धपरिमाणम् , तेन ब्रिटेण स विद्वान ऊर्ध्व आक्रमते ऊर्ध्व सन गच्छति। स आदित्यमागच्छति, आदित्य ब्रह्मलोक जिगमिषोमी र्गीनिरोध कृत्वा स्थित , सोऽपि एवविदे उपासकाय द्वार प्रयच्छति , तस्मै स तत्र विजिहीते , यथा लम्बरस्य ख वादित्रविशेषस्य छिद्रपरिमाणम्, तेन स ऊर्ध्व आक मते। स चन्द्रमसम् आगच्छति, सोऽपि तस्मै तत्र विजि-हीते, यथा दुन्दुमे ख प्रसिद्धम्, तेन स ऊर्व्व आक्रमते। स छोक प्रजापतिलोकम् आगच्छति, किंविशिष्टम् 🌯 अ-शोक मानसेन दु खन विवर्जितमित्येतत्, अहिम हिमव जित शारीरद्व खर्वाजतिमित्यर्थ , त प्राप्य तस्मिन् वसति शाश्वती नित्या समा सवत्सरानित्यर्थ , ब्रह्मणो बहुन्क रुपान् वसतीत्येतत् ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य दशम ब्राह्मणम्॥

एकादशं ब्राह्मणम् ॥

एतबै परम तपो यह्याहितस्तप्यते परम हैव लोक जयित य एव वेदैतबै परम तपो य प्रेतमरण्य हरन्ति परम हैव लोक जयित य एव वेदैतबै परम तपो य प्रेतमग्रावभ्याद्घति परम हैव लोक जयित य एव वेदे । ११॥

एततै परम तप , किं तत् वि व्याहित व्याधित व्यादिपरिगृहीत सन् यत् तप्यते तदेतत् परम तप इत्येव विन्तयते, दु खसामान्यात् । तस्य एव चिन्तयतो विदुष कर्मक्षयहेतु तदेव तपा भवति अनिन्दत अविषीदत । स एव च तेन विज्ञानतपसा वग्धिकिल्विष परम हैव लोक जयति, य एव वेद । तथा मुमूर्षु आदावेव कल्पयति, किम् एतदे परम तप , य प्रेत मा प्रामादरण्य हरन्ति ऋत्विज अन्यकर्मणे, तत् प्रामादरण्यगमनसामान्यात् परम मम तत् तपो भविष्यति , प्रामादरण्यगमन परम तप इति हि प्रसिद्धम् । परम हैव लोक जयति, य एव वेद । तथा एतदे परम तप य प्रेतमग्नावभ्याद्धति, अग्निप्रवेशसामा न्यात् । परम हैव लोक जयति य एव वेद ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य एकादश ब्राह्मणम् ॥

द्वाद्श ब्राह्मणम्॥

अन्न ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा पूर्वात वा अन्नमृते प्राणात्प्राणो ब्रह्मेत्येक आहु-स्तन्न तथा शुष्याति वै प्राण ऋतेऽन्नादेते ह त्वेव देवते एकघाभूय भूत्वा परमता गच्छतस्तद्ध स्माह पातृदः पितर कि स्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्या किमेवास्मा असाधु कुर्यामिति स ह स्माह पा णिना मा प्रातृद कस्त्वेनयोरेकधाभूय भृत्वा परमता गच्छतीति तस्मा उ हैत दुवाच वीत्यन्न वै व्यन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि रमिति प्राणी वै र प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रमन्ते सर्वाणि ह वा अस्मिन्स्तानि विश्वान्ति सर्वी-णि भूतानि रमन्ते य एवं वेद् ॥ १ ॥

इति द्वादश ब्राह्मणम् ॥

अन्न नहोति, तथा एतत् उपासनान्तर विधित्सन्नाह-अन्न नहा, अन्नम् अशते यत् तत् नहोत्येक आचार्या आहु , तत् न तथा प्रहीतव्यम् अन्न ब्रह्मोति । अन्ये चाहु -प्राणो ब्रह्मोति, तच तथा न प्रहीतव्यम् । किमर्थ पुन अन्न न्रह्मेति न प्राह्मम् यस्मात् पूर्यात क्रिचते पृतिभाव मापद्यते ऋते प्राणात्, तत्कथ ब्रह्म भवितुमहैति, ब्रह्म हि नाम तत्, यदिवनाशि । अस्तु तर्हि प्राणो ब्रह्म, नैवम्, यस्मात् ग्रुष्यति वै प्राण शोषमुपैति ऋते अन्नात्, अना हि प्राण , अत अन्नेन आधेन विना न शक्नोति आत्मान धारियतुम्, तस्मात् शुब्यति वै प्राण ऋतेऽन्नात्, अत एकैकस्य ब्रह्मता नोपपचते यस्मात्, तस्मात् एते इ तु एव अञ्जनाणदेवते एकधाभूयम् एकधाभाव भूत्वा गत्वा परमता परमत्व गच्छत ब्रह्मत्व प्राप्तुत । तदेतत् एवमध्यवस्य ह स्म आह्- स्म प्रातृदो नाम पितरमात्मन , किस्वित् स्विदिति वितर्के, यथा मया ब्रह्म परिकल्पितम्, एव विदुषे किंस्वित् साधु कुर्याम् , साधु शोभन पूजाम् , का तु असी पूजा कुर्यामित्यभिप्राय , किमेन अस्मै निदुषे असाधु कु र्याम् , कृतकृत्योऽसौ इत्यभिप्राय । अन्नप्राणौ सहभूतौ न्रह्मेति विद्वान् नासौ असाधुकरणेन खण्डितो भवति, नापि साधु

करणेन महीकृत । तम् एववादिन स पिता ह स्म आह पा णिना हस्तेन निवारयन् , मा प्रातृद् भैव वोच । कस्तु एन-यो अन्नप्राणयो एकधाभूय भूत्वा परमता कस्तु गच्छति है न कश्चिद्पि विद्वान अनेन ब्रह्मदर्शनेन परमता गच्छति, तस्मात् नैव वक्तुमईसि कृतकृत्योऽसाविति , यद्येवम् , त्रवीतु भवान कथ परमता गन्छतीनि । तस्मै उ ह एतत् वक्ष्य-माण वच डवाच। किं तत् विति, किं तत् वि इत्युच्य ते— अन्न वै वि, अन्ने हि यस्मात इमानि मर्वाणि भूतानि विद्यानि आश्रितानि, अत अन्न वि इत्युच्यते । किंच रम् इति, रमिति च उक्तवान्पिता, किं पुनस्तत् रम् शाणो वै रम्, कुत इलाइ, प्राणे हि यस्मात् बलाश्रये सति सर्वाणि भूतानि रमन्ते, अतो र प्राण । सर्वभूताश्रयगुणमन्त्रम् , सर्वे भूतरतिगुणश्च प्राण । न हि काश्चदनायतन निराश्रय रमते, नापि सत्यव्यायतन अप्राणी दुर्बेली रमते, यदा तु आयतनवान्त्राणी बळवाश्च तदा कुतार्थमात्मान मन्यमानो रमते छोक , 'युवा स्यात्साघुयुवाध्यायक ' इत्यादिश्रुते । इदानीम् एवविद फलमाइ-सर्वाणि ह वै अस्मिन् भूतानि विश्वन्ति अन्नगुणज्ञानात्, सर्वाणि भूतानि रमन्ते प्राण-गुणझानात्, य एव वेद् ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वादश ब्राह्मणम् ॥

लयोदश ब्राह्मणम् ॥

उक्थ प्राणो वा उक्थ प्राणो हीद्र सर्वमुत्थापयत्युद्धास्मादुक्थविद्धीरस्तिष्ठ-त्युक्थस्य सायुज्यर सलोकता जयति य एव वेद ॥ १॥

उक्थम्— तथा उपासनान्तरम्, उक्थ शस्त्रम्, ति प्रधान महात्रते कतो, किं पुनस्तदुक्थम्, प्राणो वे उक्थम्, प्राणश्च प्रधान इन्द्रियाणाम्, उक्थ च शस्त्राणाम्, अत उक्थमित्युपासीत । कथ प्राण उक्थमित्याह— प्राण हि यस्मात् इद सवम् उत्थापयित, उत्थापनात् उक्थ प्राण, न हि अप्राण कश्चिदुत्तिष्ठति, तदुपासनफल्लमाह— उत् ह अस्मात् एवविद उक्थवित् प्राणिवत् वीर पुत्र उत्ति ष्ठति ह— दृष्टम् एतत्फलम्, अन्ष्ठतु उक्थस्य सायुज्य सलोकता जयित, य एव वेद् ॥

यजुः प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि सर्वाणि भ्रतानि युज्यन्ते युज्यन्ते हास्मै

सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठचाय यज्जुष सायु ज्य ५ सलोकता जयति य एव वेद् ॥ २ ॥

यजुरिति चोपासीत प्राणम्, प्राणो वै यजु , कथ यजु प्राण १ प्राणे हि यस्मात् सवाणि भूताान युज्यन्ते, न हि असति प्राण केनचित् कस्यचित् योगसामध्येम्, भतो युनक्तीति प्राणो यजु । एवविद फलमाह — युज्यन्ते डचच्छन्ते इत्यर्थ , इ अस्मै एवविदे, सवाणि भूतानि, श्रेष्ठय श्रेष्टभाव तस्मै श्रेष्ठचाय श्रेष्ठभावाय, अय न श्रेष्ठो भवेदिति , यजुष प्राणस्य सायुष्यमित्यादि सर्वै समानम् ॥

साम पाणो वै साम पाणे हीमानि सर्वाणि मुतानि सम्यश्रि सम्यश्रि हास्मै सर्वाणि भूनानि श्रेष्ठधाय कल्पन्ते सा-म्नः सायुज्य ५ सलोकतां जयति य एव वेद ॥ ३ ॥

सामेति चोपासीत प्राणम् । प्राणो वै साम , कथ प्राण साम ² प्राणे हि यस्मात् सर्वाणि भूतानि सम्यश्वि सग च्छन्ते, सगमनात् सान्यापत्तिहेतुत्वात् साम शाण , स म्याचि सगच्छन्ते ह अस्मै सर्वाणि भूतानि, न केवल सगच्छन्त एव, श्रेष्ठभावाय च अस्मै कल्पन्ते समर्थ्यन्ते , साम्र सायुष्यमित्यादि पूर्ववत् ॥

क्षत्र प्राणो वे क्षत्र प्राणो हि वे क्षत्र त्रायते हैन प्राण क्षणितो प्र क्षत्रमत्र-माप्तोति क्षत्रम्य सायुज्य सहोकता जयति य एव वेद ॥ ४॥

इति तयोदश ब्राह्मणम् ॥

त प्राण क्षन्नित्युपासीत । प्राणो वै क्षन्नम् , प्रसिद्धम् एतत्— प्राणो हि वै क्षन्नम् । कथ प्रासद्धतेत्याह् — त्रायते पाछयति एन पिण्ड देह प्राण , क्षणितो शक्कादिहिंसितात् पुन मासेन आपूरयति यस्मात् , तस्मात् क्षतत्राणात् प्रसिद्ध क्षन्नत्व प्राणस्य । विद्वत्फलमाह — प्रक्षन्नमञ्जम् , न त्रायते क्षन्येन केनिचिदित्यत्रम् , क्षन्न प्राण , तम् अत्र क्षन्न प्राण प्राप्तोतित्यर्थ । शालान्तरे वा पाठात् क्षन्नमात्र प्राप्तोति, प्राणो भवतीत्यर्थ । क्षन्नस्य सायुष्य सलोकता जर्यात, य एव वेद ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदश ब्राह्मणम् ॥

चतुर्दश ब्राह्मणम् ॥

भ्रमिरन्ति स्थारित्यष्टावक्षराण्यष्टा क्षर्य ह वा एक गायच्ये पदमेतदु हैवा स्या एतत्स यावदेषु त्रिषु लोकेषु ताबद्ध जयति योऽस्या एतदेव पद वेद ॥ १॥

 भवति 'इत्युक्तमपुरुषाथसवन्ध ब्राह्मणस्य दर्शयति , तश्च ब्रा ह्मणत्व गायत्रीजन्ममूलम्, अतो वक्तव्य गायत्र्या सत त्वम् । गायत्र्या हि य सृष्टो द्विजोत्तम निरङ्कृश एव उत्तमपुरुषार्थसाधने अधिकियते, अत तन्मूल परमपुरुषार्थसवन्ध । तस्मात तदुपासनविधानाय आह— भूमिर न्तरिक्ष धौरित्येतानि अष्टावक्षराणि, अष्टाक्षरम् अष्टावक्ष राणि यस्य तत् इदमष्टाक्षरम्, ह वै प्रसिद्धावधोतकौ, एक प्रथमम्, गायत्र्ये गायत्र्या, पदम्, यकारेणैन अष्टत्वपूर णम् । एतत् उ ह एव एतदेव अस्या गायत्र्या पद् पाद प्रथम भून्यादिलक्षण त्रैलाक्यात्मा, अष्टाक्षरत्वसामान्यात्। एवम् एतत् त्रैलोक्यात्मक गायत्र्या प्रथम पद् या वेद, तस्यैतत्फलम्— स विद्वान् यावर्त्किचित् एषु त्रिषु लोकेषु जेतव्यम्, तावत्मवे ह जयति, य अस्यै एतदव पद वेद ॥

ऋचो यजूर्षि सामानीत्यष्टावक्षरा ण्यष्टाक्षरर् ह वा एक गायण्ये पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावतीय त्रयी विद्या तावद्ध जयित योऽस्वा एतदेव पद वेद ॥ तथा ऋच यजूषि सामानीति त्रयीविद्यानामाक्षराणि एतान्यिप अष्टावन, तथैन अष्टाक्षर ह नै एक गायज्यै पद द्वितीयम्, एतत् च ह एव अस्या एतत् ऋग्यजु सामलक्षणम् अष्टाक्षरत्वसामान्यादेव । स यानती इय त्रयी निद्या त्रय्या निद्यया यानत्फलजातम् आप्यते, तानत् ह जयति, योऽस्या एतत् गायज्या त्रैनिद्यलक्षण पद नेद ॥

प्राणोऽपानो व्यान इस्रष्टावक्षराण्यष्टा क्षर र ह वा एक गायच्ये पदमेतदु हैवा-स्या एतत्स यावदिद् प्राणि ताबद्ध ज यति योऽस्या एतदेव पद वेदाथास्या ए तदेव तुरीय दर्शत पद परोरजा य एष तपति यत्ने चतुर्थ तत्तुरीयं दर्शत पद मिति दहरा इव ह्येष परोरजा इति स वैसु ह्येवैष रज उपयुपिर तपस्येव र हैव श्रिया यशसा तपति योऽस्या एतदेव पद वेद ॥ ३॥

तथा प्राण अपान ज्यान एतान्यपि प्राणाद्यभिधाना श्रदाणि अष्टी, तश्च गायज्यास्तृतीय पद्म्, यावदिद् प्राणि जातम्, तावत् ह जयति, योऽस्या एतदेव गायज्यास्तृतीय पद

वेद। अथ अनन्तर गायज्याश्चिपदाया शब्दात्मिकायास्तुरीय पद्मुच्यते अभिधेयभूतम्, अस्या प्रकृताया गायच्या एत देव वक्ष्यमाण तुरीय दर्शत पद परोरजा य एष तपति, तुरीयमित्यादिवाक्यपदार्थं स्वयमेव व्याचष्टे श्रुति -- यद्वै चतुर्थे प्रसिद्ध छोके, तदिह तुरीयशब्देनाभिधीयते, दर्शत पदमित्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते— वहशे इव हश्यते इव हि एष मण्डलान्तर्गत पुरुष , अतो दर्शत पदमुन्यते, परो रजा इत्यस्य पदस्य कोऽर्थ इत्युच्यते-- सर्वे समसाम् उ हि एव एव मण्डलस्थ पुरुष रज रजोजात समस्त लोकमि त्यर्थ , उपर्युपरि आधिपत्यभावेन सर्वे छोक रजोजात तपति, उपर्युपरीति वीप्सा सर्वेळोकाधिपत्यरयापनार्था, नतु सर्वशब्देनैव सिद्धत्वात् वीप्सा अनर्थिका- नैष दोष , येषाम् उपरिष्ठात् सविता दृश्यते तद्विषय एव सर्वशब्द स्यादित्याशङ्कानिवृत्त्यर्था वीप्सा, 'ये चामुष्मात्पराश्वो हो कास्तेषा चेष्टे देवकामाना च 'इति श्रुखन्तरात्, तस्मात् सर्वा वरोधार्था वीप्सा, यथा असौ सविता सर्वाधिपत्यस्थ णया श्रिया यशसा च ख्यात्मा तपति, एव हैव श्रिया यशसा च तपति, योऽस्या एतदेव तुरीय दर्शत पद वेद ॥

सैषा गायत्र्येतसि" स्तुरीये दर्शते पदे

परोरजिस प्रतिष्ठिता तद्वै तत्सखे प्रति ष्ठित चक्षुर्वे सत्य चक्षुर्हि वै सत्य तस्मा चिद्दानीं ह्रौ विवदमानावेयातामहमद शीमहमऔषमिति य एव ब्र्यादहमद्शी मिति तस्मा एव श्रहध्याम तद्वे तत्सत्य बले प्रतिष्ठित प्राणो वै बल तत्प्राणे प्र तिष्ठित तस्मादाह्रबैल स्यादोगीय इ खेबम्बेषा गायत्र्यध्यातम् प्रतिष्ठिता सा हैषा गया रस्तत्रे प्राणा वै गयास्तत्प्रा णा ५ सत्त्रे तचद्गया ५ सत्त्रे तसाद्गायत्री नाम स यामेवासू सावित्रीमन्वाहेषैव सा स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणाःस्त्रा यते ॥ ४ ॥

सेषा तिपदा उक्ता या बैळोक्यत्रै विद्यापाळक्षणा गायत्री एतिसान चतुर्थे तुरीये दर्शते पदे परोरजांस प्रतिष्ठिता, मूर्तामूर्तरसत्वात् आदित्यस्य, रसापाये हि वस्तु नीरसम् अप्रतिष्ठित भवति, यथा काष्टादि दग्धसारम्, तद्वत्, तथा

मूर्तीमूर्तीत्मक जगत् त्रिपदा गायत्री आदित्ये प्रतिष्ठिता तद्र सत्वात् सह त्रिभि पाँदै , तद्वै तुरीय पद सत्ये प्रतिष्ठि तम्, किं पुन तत् सत्यमित्युच्यते— चक्कुर्वै सत्यम् । कथ चक्क सत्यमित्याह— प्रसिद्धमेतत्, चक्कुहि वै सत्यम्। कथ प्रसिद्धतेत्याह-तस्मात्-यत् यदि इदानीमेव द्वौ विवद मानौ विरुद्ध वदमानौ एयाताम् आगच्छेयाताम्, अहम् अदर्श दृष्टवानस्मीति अन्य आह् , अह्म् अश्रीषम्— त्वया दृष्ट न तथा तद्वस्तिवति, तयो य एव **ब्र्**यात्-अहमद्राक्षमिति, तस्मै एव श्रद्दध्याम, न पुन य ब्र्यात् अहमश्रौषिमिति, श्रोतु मृषा श्रवणमि सम वति, न तु चक्कुषो ग्रुषा दर्शनम्, तस्मात् न अ श्रीपमित्युक्तवते श्रद्दभ्याम, तस्मात् सत्यप्रतिपत्तिहेतु त्वात् सत्य चक्षु , तस्मिन सत्ये चक्षुषि सह त्रिभि इतरै पादै तुरीय पद प्रतिष्ठितिमसर्थ । उक्त च 'स आदिस करिमन्प्रतिष्ठित इति चक्षुवीति । तहै तुरीयपदाश्रय सत्य बळे प्रतिष्ठितम्, किं पुन तत् बळिमित्याइ — प्राणो वै बळम् , तस्मिन्प्राणे बळे प्रतिष्ठित सत्यम् । तथा चोक्तम्—' सूत्रे तदोत च शोत च ' इति । यस्मात् बळे सत्य प्रतिष्ठितम्, तस्मादाहु – बळ सत्यादोगीय ओजीय ओजसरमित्यर्थ ,

छोकेऽपि यस्मिन्हि यदाश्रित भवति, तस्मादाश्रितात् आश्र-यस्य बळवत्तरत्व प्रसिद्धम्, न हि दुबल बलवत कचित् आश्रयभूत दृष्टम् , एव उक्तन्यायेन उ एषा गायत्री अध्या रमम् अध्यात्मे प्राणे प्रतिष्ठिता, सैषा गायत्री प्राण , अतो गायत्र्या जगत्त्रतिष्ठितम् , यस्मिन्त्राण सर्वे देवा एक भवन्ति, सर्वे वेदा, कमीणि फल च, सैव गायत्री प्राणरूपा सती जगत आत्मा। सा ह एषा गयान् तत्रे त्रातवती, के पुनर्ग या ह प्राणा वागादय वै गया , शब्दकरणात् , तान् तन्ने सैवा गायत्री। तत् तत्र यत् यस्मात् गयान् तत्रे, तस्मात् गायत्री नाम, गयत्राणात् गायलीति प्रथिता । स आचाय उपनीय माणवकमष्टवर्षे यामेव अमृ गायत्री सावित्री सवितृदेवता काम् अन्वाह पच्छ अर्धर्चश समस्ता च, एपैन स सा क्षात् प्राण जगत आत्मा माणवकाय समर्पिता इह इदानीं व्याख्याता, नान्या, स आचार्य यसी माणवकाय अन्वाह अनुवक्ति, तस्य माणवकस्य गयान् प्राणान् त्रायते नरका दिपतनात् ॥

ता १ हैतामेके सावित्रीमनुष्टुभमन्वा हुवांगनुष्टुबेतद्वाचमनुत्रूम इति न तथा कुर्योद्गायत्रीमेव सावित्रीमनुत्र्यायदि ह

वा अप्येवविद्वह्विव प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्या एकचन पद प्रति ॥ ५ ॥

तामेता सावित्री ह एके शासिन अनुष्टुभम् अनुष्टुप्त
भवाम् अनुष्टुप्तन्दस्काम् अन्वाहुक्पनीताय । तद्मिप्राय
माह— वाक् अनुष्टुप्, वाक्च शरीरे सरस्वती, तामेव हि
वाच सरस्वती माणवकायानुत्रम् इत्यतद्वदन्त । न तथा
कुर्यात् न तथा विद्यात्, यत् ते आहु मृषेव तत्,
किं तर्हि गायत्रीमेव सावित्रीमनुत्र्यात्, कस्मात् १ य
सात् प्राणो गायत्रीत्युक्तम्, प्राणे एके, वाक्च सरस्वती
च अन्ये च प्राणा सर्व माणवकाय समर्पित भवति । किं
चेद प्रासिक्तकमुक्त्वा गायत्रीविद स्तौति— यदि ह वै अपि
एववित् बह्विन— न हि तस्य सर्वोस्तनो बहु नामास्ति किं
चित्, सवात्मकत्वाद्विद्वष — प्रतिगृह्वाति, न हैव तत् प्रति
प्रह्जात गायत्र्या एकचन एकमिप पद प्रति पर्याप्तम् ॥

स य इमार्स्त्रीह्लोकान्यूणीन्प्रतिगृ-ह्णीयात्सोऽस्या एतत्प्रथम पदमाप्नुयादथ यावतीय त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णी-यात्सोऽस्या एतद्वितीय पदमाप्नुयादथ यावदिद प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सो- र्शयति— अथ अस्या एतदेव तुरीय दर्शत पद परोरजा य एव तपति, यदौतत् नैव केनचन केनचिदिप प्रतिप्रहेण आप्य नैव प्राप्यमित्यर्थ, यथा पूर्वोक्तानि त्रीणि पदानि, एतान्यपि नैव आप्यानि केनचित्, कल्पयित्वा एवमुक्तम्, परमाथत कुत उ एतावत् प्रतिगृह्णीयात् त्रैळोक्यादिसमम्। तस्मात् गायत्री एवप्रकारा उपास्येत्यर्थ।।

तस्या उपस्थान गायत्र्यस्येकपदी द्वि-पदी त्रिपदी चतुष्पचपदिस न हि पच-से । नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसेऽसावदो मा प्रापदिति य द्वि-ष्यादसावस्य कामो मा समृद्धीति वा न हैवास्य स काम' समृध्यते यस्या एवसु-पतिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा ॥ ७॥

तस्या उपस्थानम् – तस्या गायज्या उपस्थानम् उपेत्य स्थान नमस्करणम् अनेन मन्त्रेण । कोऽसौ मन्त्र इत्याह— हे गायित्र असि भगसि त्रैलोक्यपादेन एकपदी, त्रयीविद्या-रूपेण द्वितीयेन द्विपदी, प्राणादिना तृतीयेन त्रिपद्यसि, च तुर्थेन तुरीयेण चतुष्पद्यमि, एव चतुर्भि पादै उपासकै पद्यसे ज्ञायसे, अत पर परेण निक्पाधिकेन स्वेन आत्मना अपद्सि— अविद्यमान पद यस्यास्तव, येन पद्यसे— सा त्वम् अपत् असि, यस्मात् न हि पद्यसे, नेति नेत्यात्मत्वात् । अतो व्यवहारविषयाय नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परो रजसे। असौ शत्रु पाप्मा त्वत्याप्तिविष्नकर, अद तत् आ तमन कार्य यत् त्वत्याप्तिविष्ठकत्त्वम्, मा प्रापत् मैव प्राप्तो तु, इति शब्दा मञ्चपरिसमास्यर्थे, य द्विष्यात् य प्रति द्वष कुर्यात् स्वय विद्वान्, त प्रति अनेनोपस्थानम्, असौ शत्रु अमुकनामेति नाम गृह्वीयात्, अम्मै यज्ञदत्ताय अभिप्रेत काम मा समृद्धि समृद्धि मा प्राप्तोत्विति वा उपतिष्ठत, न हैवास्मै देवदत्ताय स काम समृद्धते, कस्मै र यस्मै एवमुपतिष्ठते। अह अद देवदत्ताभिषेत प्राप्तिति वा उपतिष्ठते। असावदो मा प्रापदित्यादित्रयाणा मन्त्रपदाना यथाकाम विकल्प ॥

एतद्ध वै तज्जनको वैदेहो बुडिलमाश्व तराश्विमुवाच यञ्च हो तद्भायत्रीविद्बृथा अथ कथ इस्तीभूतो वहसीति मुख स्थ स्याः सम्रापन विदांचकारेति होवाच त स्या अग्निरेव मुख यदि ह वा अपि बह्बि वाग्नावभ्याद्घति सर्वमेव तत्सद्ह्लेव स् हैवैवविद्यायपि बह्बिव पाप कुरुते सर्व मेव तत्सप्साय शुद्ध पूर्तोऽजरोऽमृतः सभवति॥८॥

गायत्र्या मुखविधानाय अर्थवाद डच्यते- एतत् ह किल वे सार्यते, तत् तत्र गायत्रीविज्ञानविषये, जनको वैदे इ, बुडिलो नामत, अश्वतराश्वस्थापत्यम् आश्वतराश्वि, त किछ उक्तवान, यत् नु इति वितर्के, हो अहो इस्रेतत्, तत् यत् त्व गायत्रीविद्बृया , गायत्रीविद्स्मीति यद्बृथा , कि मिद तस्य वचसोऽनतुरूपम्, अथ कथम्, यदि गायत्रीवित्, प्रतिप्रहदोषेण इस्तीभूतो वहसीति । स प्रत्याह राज्ञा स्मा रित — मुख गायत्र्या हि यस्मात् अस्या , हे सम्राट् , न विदाचकार न विज्ञातवानस्मि- इति होवाच, एकाङ्गविकल त्वात् गायत्रीविज्ञान मम अफल जातम्। श्रृणु तर्हि , तस्या गायज्या अभिरेव मुखम्, यदि ह वै अपि बह्निवेन्धनम् अभा वभ्याद्धति छौकिका , सर्वमेव तत्सद्ह्सेवेन्धनम् अग्नि -एव हैव एववित् गायज्या अग्निर्मुखमित्येव वेत्तीत्येववित् स्यात् खय गायत्र्यातमा अग्निमुख सन् । यद्यपि बह्विव पाप कुरुते प्रतिप्रहादिदोषम् , तत्सर्वे पापजात सप्साय अक्षयि-त्वा शुद्ध अग्निवत् पूतश्च तस्मात्प्रतिप्रहदोषात् गायत्र्या-त्मा अजरोऽमृतश्च सभवति ॥

इति पश्चमाध्यायस्य चतुर्दश ब्राह्मणम्॥

पञ्चद्श ब्राह्मणम् ॥

हिरण्मयेन पातेण सत्यक्षापिहित मु खम्। तत्त्व पूषत्रपावृणु सत्यधमीय दृष्ट ये। पूषत्रेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रइमीन्। समूह तेजो यत्ते रूप कल्या णतम तत्ते पश्यामि। योऽसावसौ पुरु ष. सोऽहमस्मि। वायुरिनलमस्तमथेद भस्मान्तर् शारीरम्। ॐ कतो स्मर् कृतर्समर कतो स्मर् कृतर्समर। अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्तिश्वानि देव वयुनानि विद्वान्। युयोध्यस्मज्जुहुराण मेनो भूयिष्ठां ते नमजक्ति विधेम॥ १॥

यो ज्ञानकर्मसमुखयकारी स अन्तकाले आदित्य प्राथ यति, अस्ति च प्रसङ्ग , गायज्यास्तुरीय पादो हि स , तदुपस्थान प्रकृतम् , अत स एव प्रार्थते । हिरण्मयेन ख्योतिमयेन पात्रेण, यथा पात्रेण इष्ट वस्तु अपिधीयते, एव-मिद सत्याख्य बद्धा ख्यातिर्भयेन मण्डलेनापिहितमिव अस माहितचेतसामदृश्यत्वात् , तदुच्यते— सत्यस्थापिहित मुख मुख्य स्वरूपम् , तत् अपिधान पात्रमपिधानमिव दर्शन प्रतिबन्धकारणम् , तत् त्वम् , हे पूषन् , जगत पोषणात्पूषा स्रविता, अपावृणु अपावृत कुरु दर्शनप्रतिवन्धकारणमपनये त्यर्थ , सत्यधर्माय सत्य धर्मोऽस्य मम स्रोऽह सत्यधर्मा, तस्मै त्वदात्मभूतायेखर्थ , दृष्ट्ये दृर्शनाय , पूषित्रयादीनि नामानि आमञ्जणार्थानि सवितु , एकर्षे, एकस्वासावृषिश्र एकर्षि , दर्शनादृषि , स हि सर्वस्य जगत आत्मा चक्षुश्र सन् सर्वे पश्यति , एको वा गच्छतीत्येकर्षि , 'सूर्य एकाकी चरति 'इति मन्त्रवर्णात्, यम, सर्वे हि जगत सयमन त्वत्कृतम्, सूर्य, सुष्ठु ईरयते रसान् रइमीन् प्राणान् धियो वा जगत इति, प्राजापत्य, प्रजापतेरीश्वरस्यापत्य हिरण्यग भेस्य वा, हे प्राजापत्य, व्यूह विगमय रक्ष्मीन्, समूह सक्षिप आत्मनस्तेज , येनाह शक्तुया द्रष्टुम् , तेजसा ह्यप-इतदृष्टि न शक्तुया त्वत्स्वरूपमश्वसा द्रष्ट्रम्, विद्योतन इव रूपाणाम्, अत उपसद्दर तेज , यत् ते तव रूप सर्वकल्या णानामतिशयेन कल्याण कल्याणतमम्, तत् ते तव पश्यामि पश्यामो वयम् , वचनव्यत्ययेन । याऽसौ भूभुव स्वव्योहृत्य वयव पुरुष , पुरुषाकृतित्वात्पुरुष , सोऽहमस्मि भवामि , ' अहरहम् ' इति च उपनिषद् उक्तत्वादादित्यचाक्षुषयो तदे वेद परामृश्यत, सोऽहमस्म्यमृतमिति सबन्ध, ममामृतस्य सत्यस्य शरीरपाते, शरीरस्थो य प्राणो वायु स अनिल बाह्य वायुमेव प्रतिगच्छतु, तथा अन्या देवता खा खा प्र

कुर्ति गच्छन्तु, अथ इदमपि भस्मान्त सत् पृथिवी यातु शरीरम् । अथेदानीम् आत्मन सकल्पभूता मनसि व्यवस्थि ताम अग्निदेवता प्रार्थयते - ॐ कतो , ओमिति कतो इति च सवोधनार्थावेव, ओंकारप्रतीकत्वात् ओम्, मनोमयत्वाच कत् , हे अँ, हे कता, स्मर स्मतव्यम् , अन्तकाले हि त्व त्स्मरणवशात् इष्टा गति पाष्यते, अत प्रार्थ्यते-यत् मया कुतम्, तत् स्मर, पुनरुक्ति आदराथी। किंच हे अग्ने, नय प्रापय, सुपथा शोभनेन मार्गेण, राये धनाय कर्मफलप्राप्तये इसथ , न दक्षिणेन कृष्णेन पुनरावृत्तियुक्तेन, कि तहिं शुक्के नैव सुपथा, अस्मान् विश्वानि सर्वाणि, हे देव, वयुनानि प्रज्ञा नानि सर्वप्राणिना विद्वान्, किंच युयोधि अपनय वियोजय भस्मत् अस्मत्त , जुहुराण कुटिलम् , एन पाप पापजात सर्वम्, तेन पापेन वियुक्ता वयम् एच्याम उत्तरेण पथा त्व स्रसादात्, किं तु वय तुभ्यम् परिचर्या कर्तु न शक्तुम , भूयिष्ठा बहुतमा ते तुभ्य नमउक्ति नमस्कारवचन विधेम न मस्कारोक्ता परिचरेमेत्यर्थ, अन्यत्कर्तुमशक्ता सन्त इति ॥

> इति पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदश बाह्मणम् ॥ इति श्रीमत्परमहसपरिव्राजकान्वार्यस्य श्रीगोवि दभगव त्पुज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छकरभगवत कृतौ बहदारण्यकोपनिषद्धाध्ये पश्चमोऽध्याय ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥

अँ यो ह वै ज्येष्ठ च श्रेष्ठ च वेद् ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च खाना भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च खाना भवत्यपि च येषा बुमुषति य एव वेद् ॥

अप्राणो गायत्रीत्युक्तम्। कस्मात्युन कारणात् प्राण भाव गायत्र्या, न पुनर्वागादिभाव इति, यस्मात् क्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च प्राण, न वागाद्यो क्येष्ठधश्चेष्ठयभाज, कथ क्ये ष्ठत्व श्रेष्ठत्व च प्राणस्येति तिन्निर्दिधारियवया इद्मारभ्यते। अथवा उक्थयजु सामक्षत्रादिभावे प्राणस्येव उपासनमभि हितम्, सत्स्विप अन्येषु चक्षुरादिषु, तत्न हेतुमात्रामिह् आनन्तर्येण सबध्यते, न पुन पूर्वशेषता। विवक्षित तु खिळत्वादस्य काण्डस्य पूर्वत्र यदनुक्त विशिष्ठफळ प्रा णविषयमुपासन तद्वक्तव्यमिति। य कश्चित्, ह वे इत्य वधारणार्थी, यो क्येष्ठश्चेष्ठगुण वक्ष्यमाण यो वेद असौ भवत्येव क्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च, एव फळेन प्रलोमित सन् प्रशाय अभिमुखीभूत, तस्मै चाह— प्राणो वे क्येष्ठश्च फलम् , प्रतितिष्ठति समे, प्रतितिष्ठति दुर्गे, य एव वेदेति ॥

यो ह वै सपद वेद स रहास्मै पचते य काम कामयते श्रोत्र वै सपच्छोत्रे ही मे सर्वे वेदा अभिसपन्ना स हास्मै प चते य काम कामयते य एव वेद ॥ ४॥

यो ह वै सपद वद, सपद्गुणयुक्त यो वेद, तस्य एतत्फ छम, अस्मै विदुषे सपद्यते ह, किम् ² य काम कामयते, स काम । कि पुन सपद्गुणकम् ² श्रोत्र वै सपत् । कथ पुन श्रोत्रस्य सपद्गुणत्विमत्युच्यते— श्रात्रे सित हि यस्मा त सर्वे वेदा अभिमपन्ना श्रोत्रेन्द्रियवतोऽध्येयत्वात , वेद विहितकर्मायत्ताश्च कामा , तम्मात श्रोत्र सपत् । अतो वि क्षानानुक्ष्य फछम् , स हास्मै पद्यते, य काम कामयते, य एव वेद ॥

यो ह वा आयतनं वेदायतन ५ स्वाना भवत्यायतन जनाना मनो वा आयतन मायतन ५ स्वानां भवत्यायतन जनाना य एव वेद ॥ ५ ॥

यो हवा आयतन वेद, आयतनम् आश्रय, तत्यो

वेद, आयतन खाना भवति, आयतन जनानामन्येषामपि।
किं पुन तत् आयतनमित्युच्यते— मनो वै आयतनम्
भाश्रय इन्द्रियाणा विषयाणा च, मनआश्रिता हि विषया
आत्मनो भोग्यत्व प्रतिपद्यन्ते, मन सकल्पवशानि च इन्द्रि
याणि प्रवर्तन्ते निवर्तन्ते च, अतो मन आयतनम् इन्द्रिया
णाम्। अता दर्शनानुक्ष्येण फल्णम्, आयतन खाना भवति,
आयतन जनानाम्, य एव वेद् ॥

यो ह वै प्रजाति वेद प्रजायते ह प्रजया पशुभी रेतो वै प्रजातिः प्रजाय-ते ह प्रजया पशुभिर्य एव वेद ॥ ६॥

यो ह नै प्रजातिं नेद, प्रजायते ह प्रजया पशुभिश्च स पन्नो भवति । रेतो नै प्रजाति , रेतसा प्रजननेन्द्रियसुपछ क्ष्यते । तद्विज्ञानानुरूप फल्फ्म्, प्रजायते ह प्रजया पशुभि , य एव नेद ॥

ते हेमे प्राणा अह् ४ श्रेयसे विवद्मा-ना ब्रह्म जग्मुस्तद्धोचु, को नो वसिष्ठ इति तद्धोवाच यस्मिन्व उत्क्रान्त इद् श्रारीर पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥ ७॥ ते हेमे शाणा वागादय, अह श्रेयसे अह श्रेयानि होतस्मै प्रयोजनाय, विवद्माना विरुद्ध वदमाना, ब्रह्म जग्मु ब्रह्म गतवन्त, ब्रह्मशब्दवाच्य प्रजापितम्, गत्वा च तद्भक्ष ह उच्च उक्तवन्त — क न अस्माक मध्ये, विसष्ठ, को ऽस्माक मध्ये वसति च वासयित च । तद्भक्ष ते पृष्ठ सत् ह उवाच उक्तवत्— यस्मिन् व युष्माक मध्ये उत्कान्ते निर्गते शरीरात्, इद शरीर पूर्वस्मादिशयेन पापीय पापतर मन्यते होक, शरीर हि नाम अनेकाशुचिसघातत्वात् जीवतो ऽपि पापमेव, ततो ऽपि कष्टतर यस्मिन् उत्कान्ते भवति, वैराग्यार्थमिद्मुच्यते— पापीय इति, स व युष्माक मध्ये वसिष्ठो भविष्यति। जानन्नपि वसिष्ठ प्रजापित नोवाच अय वसिष्ठ इति इतरे-षाम् अप्रियपरिहाराय।।

वाग्घोचन्नाम सा सवत्सर प्रोष्याग त्योवाच कथमदाकत महते जीवितुमिति ते होचुर्यथाकला अवद्न्तो वाचा प्राण न्तः प्राणेन पद्यन्तश्रक्षुषा ग्रुण्वन्तः श्रो त्रेण विद्यार्सो मनसा प्रजायमाना रेत सैवमजीविष्मेति प्रविवेदा ह वाक् ॥ ८॥ ते एवमुक्ता ब्रह्मणा प्राणा आत्मनो वीर्यपरीक्षणाय क्रमेण उचकम् । तम वागेव प्रथम ह अस्मात् शरीरात् उचकाम उत्कान्तवती, सा चोत्क्रम्य, सवत्सर प्रोध्य प्रो विता भूत्वा, पुनरागत्योवाच— कथम् अशकत शक्तवन्त यूयम्, महते मा विना, जीवितुमिति । त एवमुक्ता उचु — यथा लोके अकला मूका, अवदन्त वाचा, प्राणन्त प्राणन्वयापार कुर्वन्त प्राणेन, पश्यन्त दर्शन व्यापार चक्कुषा कुर्वन्त, तथा शृण्यन्त श्रोत्रेण, विद्वास मनसा कार्याकार्योदिविषयम्, प्रजायमाना रेतसा पुत्रान् उत्पादयन्त, एवमजीविष्म वयम्— इत्येव प्राणे दक्तो करा वाक् आत्मन अस्मिन् अवसिष्ठत्व युद्धा, प्रविवेश ह वाक् ॥

चक्षुहोंचकाम तत्सवत्सर प्रोष्या-गत्योवाच कथमशकत महते जीवितुमि-ति ते होचुर्यथान्या अपश्यन्तश्रक्षुषा प्रा-णन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा श्रुण्वन्तः श्रोत्रेण विद्यारसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः॥ श्रोत्र होचकाम तत्सवत्सर प्रोष्या-गत्योवाच कथमशकत महते जीवितुमि ति ते होचुर्यथा बिधरा अश्रुण्वन्तः श्रो-श्रेण प्राणान्तः प्राणेन वदन्तो वाचा प श्यन्तश्रक्षुषा विद्वारसो मनसा प्रजाय-माना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

मनो होबकाम तत्सवत्सर प्रोष्या गत्योवाच कथमदाकत महते जीवितु-मिति ते होचुर्यथा सुग्धा अविद्वार्सो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पर्यन्तश्रक्षुषा श्रुण्यन्तः श्रोतेण प्रजा-यमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेदा ह मनः॥ ११॥

रेतो होचकाम तत्सवत्सर प्रोष्या गत्योवाच कथमशकत महते जीवितु मिति ते होचुर्यथा स्त्रीबा अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वद्न्तो वाचा पद्यन्तश्रक्षुषा श्रुण्वन्तः ओन्नेण विद्वा एसो मनसैवमजीविष्मेति प्रविवेदा ह रेतः ॥ १२॥

तथा चक्षुर्होचकामेत्यादि पूर्ववत् । श्रोत्र मन प्रजाति ।।

अथ ह प्राण उत्क्रिमिष्यन्यथा महा सुहयः सैन्धवः पड्डीशशङ्कनसष्टहेदेव द हैवेमान्प्राणान्सववह ते होचुमी भगव उत्क्रमीन वैशक्यामस्त्वदते जीवितुमिति तस्यो मे बर्लि कुरुतेति तथेति॥ १३॥

अथ ह प्राण उत्क्रिमिच्यन् उत्क्रमण करिच्यन्, तदानीमेव स्वस्थानात्प्रचिता वागाद्य । किमिवेत्याह—यथा छोके, महाश्रासी सुह्यश्च महासुह्य, शोभनो ह्य छक्षणोपेत, महान् परिमाणत, सिन्धुदेशे भव सैन्धव अभिजनत, पडीशशङ्कृत् पाद्वन्धनशङ्कृत्, पडीक्षाश्च ते शङ्कवश्च तान्, सबहेत् उचच्छेत् युगपदुत्वनेत् अश्वारोहे आक्रदे परीक्ष-णाय, एव ह एव इमान् वागादीन् प्राणान् सववर्ह् उचत- वान् स्वस्थानात् भ्रशितवान् । ते वागाद्य ह ऊचु — हे भगव भगवन् मा उत्क्रमी , यसात् न वै शक्ष्याम स्वहते त्वा विना जीवितुमिति । यशेव मम श्रेष्ठता विज्ञाता भवद्धि , अहमत्र श्रेष्ठ , तस्य च मे मम बिंह कर कुरुत कर प्रयच्छतेति । अय च प्राणसवाद् कित्पत विदुष श्रेष्ठपरीक्षणप्रकारोपदेश , अनेन हि प्रकारेण विद्वान् को तु खळु अत्र श्रेष्ठ इति परीक्षण करोति , स एष परीक्षणप्रकार सवादभूत कथ्यते , न हि अन्यथा सह स्थकारिणा सताम् एषाम् अश्वसैव सवत्सरमात्रमेव एकैकस्थ निर्गमनादि उपप्यते , तस्मात् विद्वानेव अनेन प्रकारेण विन्यायति वागादीना प्रधानबुभुत्सु उपासनाय , बळि प्रार्थिता सन्त प्राणा , तथित प्रतिक्षातवन्त ॥

सा ह वागुवाच यद्वा अह वसिष्ठा स्मि त्व तद्वसिष्ठोऽसीति यद्वा अह प्रति ष्ठास्मि त्व तत्प्रतिष्ठोऽसीति चक्षुर्यद्वा अह[×] सपद्सि त्व तत्सपद्सीति श्रोत्र यद्वा अहमायतनमस्मि त्व तदायतनम-सीति मनो यद्वा अह प्रजातिरस्मि त्व तत्प्रजातिर्सीति रेतस्तस्यो मे किमन्नं किं वास इति यदिद किंचाश्वभ्य आ कृ-मिभ्य आ कीटपतद्गेभ्यस्तत्तेऽस्नमापो वा-स इति न ह वा अस्यानन्न जग्ध भवति नानन्न प्रतिगृहीत य एवमेतद्नस्यान्न वेद तद्विद्वार्स श्रोत्रिया अधिष्यन्त आचामन्त्यशित्वाचामन्त्येतमेव तद्नम नग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते ॥ १४ ॥

इति भयम ब्राह्मणम् ॥

सा ह वाक् प्रथम विष्ट्वानाय प्रवृत्ता ह किल खवाच उक्तवती— यत् वै अह विस्रष्टास्मि, यत् मम विस्रष्टत्वम्, तत् तवैव, तेन विस्रष्टगुणेन त्व तद्वसिष्ठोऽसीति। यत् वै अह प्रतिष्ठास्मि, त्व तत्प्रतिष्ठोऽसि, या मम प्रतिष्ठा सा त्व-मसीति चक्कु । समानम् अन्यत् । सपदायतनप्रजातित्वगु-णान् क्रमेण समर्पितवन्त । यशेवम्, साधु विल द्त्तवन्तो भवन्त , ब्रूत— तस्य उ मे एवगुणविशिष्टस्य किमक्रम्, किं वास इति, आहुरितरे— यदिद लोके किंच किंचित् अन्न नाम आ श्वभ्य आ कुमिभ्य आ कीटपतक्रेभ्य, यच्च श्वान्न कुन्यन्न कीटपतङ्काम च, तेन सह सर्वमेव यिंकिचित् प्राणिभिरद्यमानम् अन्नम् , तत्सर्वे तवान्नम् । सर्वे प्राणस्या न्नमिति दृष्टि अत्र विधीयते ॥

केचित्तु सर्वभक्षणे दोषाभाव वदन्ति प्राणान्नावद , तत् असत्, शास्त्रान्तरेण प्रतिषिद्धत्वात् । तेनास्य विकल्प इति चेत्, न, अविधायकत्वात् । न इ वा अस्यानम्र जग्ध भवतीति- सर्वे प्राणस्यान्नमित्येतस्य विज्ञानस्य विहितस्य स्तुत्यथमेतत्, तेनैकवाक्यतापत्ते , न तु शास्त्रान्तरविहितस्य बाधने सामर्थ्यम् , अन्यपरत्वादस्य । प्राणमात्रस्य सर्वेमन्रम् इस्रेतइर्शनम् इह विधित्सितम्, न तु सर्व भक्षयेदिति। यत्तु सर्वभक्षण दोषाभावज्ञानम्, तत् मिथ्यैव, प्रमाणाभा वात्। विदुष प्राणत्वात् सर्वान्नोपपत्ते सामध्यीत् अदोष एवेति चेत्, न, अशेषात्रत्वानुपपते , सत्य यद्यपि विद्वान् प्राण , येन कार्यकरणसघातेन विशिष्टस्य विद्वत्ता तेन कार्य-करणसघातेन कुमिकीटदेवाद्यशेषाश्रमक्षण नोपपद्यते, तेन तत्र अशेषाम्रभक्षणे दोषाभावज्ञापनमनर्थकम्, अप्राप्तत्वा दशेषात्रमक्षणदोषस्य । ननु प्राण सन् मक्षयत्येव कृमिकी टाद्यन्नमि , बाढम् , किंतु न तद्विषय प्रतिषधोऽस्ति , तस्मात्— दैवरक्त किंशुकम्— तत्र दोषाभाव , अत तद्रूवेण दोषाभावज्ञापनमनर्थकम्, अप्राप्तत्वात् अशेषात्रभक्षणदोष

स्य। येन तु कार्यकरणसंघातस्वन्धेन प्रतिषेध क्रियते, तत्सवन्धेन तु इह नैव प्रतिप्रसवोऽस्ति। तस्मात् तत्प्रतिषेधा तिक्रमे दोष एव स्यात्, अन्यविषयत्वात् 'न ह वै ' इलादे। न च ब्राह्मणादिशरीरस्य सर्वोक्षत्वदर्शनमिह विधीयते, किंतु प्राणमात्रस्येव। यथा च सामान्येन सर्वोक्षस्य प्राणस्य किंचित् अञ्चलात कस्यचित् जीवनहेतु, यथा विष विषज स्य क्रिमे, तदेव अन्यस्य प्राणात्रमिष सत् दृष्टमेव दोषमु त्पादयित मरणादिलक्षणम्— तथा सर्वोत्तस्यापि प्राणस्य प्रतिषिद्धात्रमक्षणे ब्राह्मणत्वादिदेहसबन्धात् दोष एव स्यात् । तस्मात् मिध्याज्ञानमेव अभक्ष्यभक्षणे दोषामा वक्कानम् ॥

आपो वास इति, आप भक्ष्यमाणा वास स्थानीया स्तव। अत्र च प्राणस्य आपो वास इत्येत इर्शन विधीयते, न तु वास कार्ये आपो विनियोक्तु शक्या, तस्मात् यथा प्राप्ते अन्मक्षणे दर्शनमात्र कर्तन्यम्। न ह वै अस्य सर्व प्राणस्यात्रामित्येवविद अनत्रम् अनदनीय जग्ध भुक्त न भ वति ह, यद्यपि अनेन अनदनीय भुक्तम्, अदनीयमेव भुक्त स्यात्, न तु तत्कृतदोषेण लिप्यते— इत्येतत् विद्यास्तुतिरि त्यवोचाम। तथा न अनत्र प्रतिगृहीतम्, यद्यपि अप्रतिप्राह्य इस्त्यादि प्रतिग्रहीत स्यात् तद्पि अन्नमेव प्रतिग्राह्य प्रतिग हीत स्थात्, तत्रापि अप्रतिप्राह्मप्रातिप्रहदोषेण न लिप्यत इति स्तुत्यर्थमेव, य एवम् एतत् अनस्य प्राणस्य अन्न वेद, फल त प्राणात्मभाव एव, न त्वेतत् फलाभिप्रायेण, किं तर्हि स्तुत्रभिप्रायेणेति । ननु एतदेव फळ कस्मान्न भव ति १ न, प्राणात्मद्शिन प्राणात्मभाव एव फलम्, तत्र च प्राणात्मभूतस्य सर्वोत्मन अनद्नीयमपि आद्यमेव, तथा अप्रतिप्राह्ममपि प्रतिप्राह्ममेव- इति यथाप्राप्तमेव उपा-दाय विद्या स्तूयते, अतो नैव फलविधिसरूपता वाक्यस्य। यस्मात् आपो वास प्राणस्य, तस्मात् विद्वास ब्राह्मणा श्रो त्रिया अधीतवेदा , अशिष्यनत भोक्ष्यमाणा , आचामन्ति भप , अशित्वा आचामन्ति भुक्त्वा च उत्तरकालम् अप मक्षयन्ति, तत्र तवामाचामता कोऽभित्राय इत्याह-एतमे-वान प्राणम् अनग्र कुर्वन्तो मन्यन्ते, अस्ति चैतत्- यो यस्मै वासो ददाति, स तम् अनम् करोमीति हि मन्यते, प्राणस्य च आपो वास इति ह्युक्तम् । यद्प पिवामि तत्प्राणस्य वासो ददामि इति विज्ञान कर्तव्यमित्येवमर्थ-मेतत्। ननु मोध्यमाण भुक्तवाश्च प्रयतो भविष्यामी त्याचामति, तत्र च प्राणस्यानग्रताकरणार्थत्वे च द्विकार्य

ता आचमनस्य स्यात्, न च कार्यद्वयम् आचमनस्य एकस्य युक्तम्, यदि प्रायत्यार्थम्, न अनम्रतार्थम्, अथ अनम्र तार्थम्, न प्रायत्यार्थम्, यस्मादेवम्, तस्मात् द्वितीयम् आचमनान्तर प्राणस्यानम्रताकरणाय भवतु— न, क्रियाद्वि त्वीपपत्ते , द्वे द्वेते क्रिये, मोध्यमाणस्य मुक्तवतश्च यत् आचमन स्मृतिविद्वितम्, तत् प्रायत्यार्थं भवति क्रियामा त्रमेव, न तु तत्र प्रायत्य द्वीनादि अपेक्षते, तत्र च आचमनाङ्गभूतास्वप्सु वासोविज्ञान प्राणस्य इतिकर्तव्यतया चोद्यते, न तु तस्मिन्कियमाणे आचमनस्य प्रायत्यार्थता वाध्यते, क्रियान्तरत्वादाचमनस्य । तस्मात् भोध्यमाणस्य भुक्तवतश्च यत् आचमनम्, तत्र आपो वास प्राणस्येति द्वीनमाञ्च विधीयते, अप्राप्तत्वादन्यतः ॥

इति षष्ठाध्यायस्य प्रथम ब्राह्मणम्॥

द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

श्वेतकेत्रई वा आरुणेय इसस्य सबन्ध । खिलाधिका रोऽयम् , तत्र यदनुक्त तदुच्यते । सप्तमाध्यायान्ते ज्ञान कर्मसमुद्ययकारिणा अग्नेमीगयाचन कृतम्- अग्ने नय सुप थेति । तत्र अनेकेषा पथा सद्भाव मन्त्रेण सामध्यांत्प्रद शित, सुपथेति विशेषणात् । पन्थानश्च कृतविपाकप्रति पत्तिमार्गा , वक्ष्यति च 'यत्कृत्वा ' इत्यादि । तत्र च कति कर्मविपाकप्रतिपत्तिमार्गा इति सर्वससारगत्युपसहाराथींऽय मारम्भ - एतावती हि ससारगति . एतावान कर्मणो विपाक स्वाभाविकस्य जास्त्रीयस्य च सविज्ञानस्येति । यद्यपि 'द्वया ह प्राजापत्या ' इत्यत्र स्वाभाविक पाप्मा सुचित, न च तस्येद कार्यमिति विपाक प्रदर्शित, शा सीयस्यैव तु विपाक प्रदर्शित ज्यन्नात्मप्रतिपत्त्यन्तेन, ब्रह्मविद्यारम्भे तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वात् । तत्रापि केवलेन कर्मणा पितृकोक , विद्यया विद्यासयुक्तेन च कमणा देव लोक इत्युक्तम् । तत्र केन मार्गेण पित्लोक प्रतिपद्यते, केन वा देवलोकमिति नोक्तम्। तच इह खिलप्रकरणे अशेषतो वक्तव्यमित्यत आरभ्यते । अन्ते च सर्वोपसहार शास्त्र

स्येष्ट । अपि च एतावद्युतत्वमित्युक्तम्, न कर्मण अमृत त्वाञा असीति च, तत्र हेतु नोक्त , तदर्थश्रायमारम्भ । यस्मात् इय कर्मणो गति, न नित्येऽमृतत्वे व्यापारो ऽस्ति, तस्मात् एतावदेवामृतत्वसाधनामिति सामध्यीत् हेतुत्व सपद्यते । अपि च उक्तमग्निहोत्रे— न त्वेवै तयोस्त्वमुत्क्रानित न गति न प्रतिष्ठा न तृप्ति न पुनराष्ट्रिंत न लोक प्रत्युत्थायिन वेत्थेति, तत्र प्रति वचने 'ते वा एत आहुती हुते उत्कामत ' इत्या दिना आहुते कार्यमुक्तम्, तचैतत् कर्तु आहुतिस्रक्षणस्य कर्मण फलम्, न हि कर्तारमनाश्रित्य आहुतिलक्षणस्य क र्भण खातन्त्रयेण उत्क्रान्त्यादिकार्यारम्भ उपपद्यते, कर्त्रथं त्वात्कर्मण कार्यारम्भस्य, साधनाश्रयत्वाच कर्मण, तत्र अग्निहोत्रस्तुत्यर्थत्वात् अग्निहोत्रस्यैव कार्यमित्युक्त पट् प्रकारमपि, इह तु तदेव कर्तु फलमित्युपदिश्यते पट्प्रका रमिप, कर्मफलविज्ञानस्य विवक्षितत्वात्। तहारेण च पञ्चा ग्निद्शनम् इह उत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधान विधित्सितम् । एवम् , अशेषससारगत्युपसहार , कर्मकाण्डस्य एषा निष्ठा-इत्येतद्वय दिद्शीयषु आख्यायिका प्रणयति ॥

श्वेतकेतुई वा आरुणेय पश्चालानां

परिषद्भाजगाम स आजगाम जैवलि प्रवाहण परिचारयमाण तमुदीक्ष्याभ्यु वाद कुमारा ३ इति स भो ३ इति प्रति शुश्रावानुशिष्टोऽन्वसि पित्रेलोमिति हो-वाच ॥ १॥

श्वेतकेतु नामत , अरुणस्यापत्यम् आरुणि , तस्याप त्यम् आरुणेय , ह शब्द ऐतिह्यार्थ , वै निश्चयार्थ , पित्रा अनुशिष्ट सन आत्मनो यश प्रथनाय पश्चालाना परिषद् माजनाम , पश्चाला प्रसिद्धा , तेषा परिषदमागत्य, जि त्वा, राक्नोऽपि परिषद जेष्यामीति गर्वेण स आजगाम , जीवलस्यापत्य जैवलिं पश्चालराज प्रवाहणनामान स्वश्वत्य परिचारयमाणम् आत्मन परिचरण कारयन्तमित्येतत् , स राजा पूर्वमेव तस्य विद्याभिमानगर्व श्रुत्वा, विनेतन्योऽय-मिति मत्वा, तमुद्दिय उत्प्रेह्य आगतमात्रमेव अभ्युवाद अभ्युक्तवान् , कुमारा है इति सबोध्य , भत्सेनाथी श्रुति । एवमुक्त स प्रतिशुश्राव— भो ह इति । भो ह इति अप्रति-रूपमि श्वाविय प्रति एकवान् कुद्ध सन् । अनुशिष्ट अनु शासितोऽसि भवसि कि पित्रा— इत्युवाच राजा । प्रत्याह इतर —ओमिति, बाढमनुशिष्टोऽस्मि, पृच्छ यदि सश्यस्ते ॥

वेत्थ यथेमा प्रजा प्रयत्यो विप्रति पद्यन्ता ३ इति नेति होवाच वेत्थो यथे-म लोक पुनरापद्यन्ता ३ इति नेति हैवो-वाच वेत्थो यथासौ लोक एव बहुभि पुन' पुनः प्रयाद्भिनं सपूर्यता ३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो यतिथ्यामाहुत्या ् हुता-यामापः पुरुषवाची भूत्वा समुत्थाय व-दन्ती ३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो देव यानका वा पथः प्रतिपद पितृयाणस्य वा यत्कृत्वा देवयान वा पन्थान प्रतिपद्यन्ते पितृयाण बापि हि न ऋषेर्वच श्रुत हे सृती अश्रुणव पितृणामह देवानामुत मर्खीना ताभ्यामिद विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितर मातर चेति नाइमत एकचन वेदेति होवाच ॥ २ ॥

यद्येवम्, वेत्थ विजानासि किम्, यथा येन प्रकारेण इमा प्रजा प्रसिद्धा, प्रयत्य म्नियमाणा, विप्रतिपद्यन्ता३ इति विप्रतिपद्यन्ते, विचारणार्था प्रुति, समानेन मार्गेण गच्छन्तीना मागद्वैविध्य यस भवति, तत्र काश्चित्प्रजा अन्येन मार्गेण गच्छन्ति काश्चिद्नयेनेति विप्रतिपत्ति , यथा ता प्रजा विप्रतिपद्यन्ते, तत् किं वेत्थेद्यर्थ । नेति होबाच इतर । तर्हि वेत्थ उ यथा इस लोक पुन आपरा न्ता३ इति, पुनरापद्यन्ते, यथा पुनरागच्छन्ति इम छोकम्। नेति हैवोवाच श्वेतकेतु । वेत्थ उ यथा असौ छोक एव प्रसिद्धेन न्यायेन पुन पुनरसकृत् प्रयद्भि म्रियमाणै यथा येन प्रकारेण न सपूर्यता ३ इति, न सपूर्यतेऽसौ छोक , तर्लिक वेत्थ । नेति हैवोवाच । वेत्थ उ यतिथ्या यत्सख्याकायाम् आहुत्याम् आहुतौ हुतायम् आप पुरुषवाच , पुरुषस्य या वाक् सैन यासा वाक्, ता पुरुषवाची भूत्वा पुरुषशब्द वाच्या वा भूत्वा, यदा पुरुषाकारपरिणता, तदा पुरुष वाची भवन्ति, समुत्थाय सम्यग्त्थाय उद्भाता सत्य वदन्ती३ इति । नेति हैनोवाच । यद्येव वेत्थ उ देव यानस्य पथो मार्गस्य प्रतिपद्म, प्रतिपद्मते येन सा प्रति पत् ता प्रतिपदम्, पितृयाणस्य वा प्रतिपद्म्, प्रतिपच्छ ब्द्वाच्यमर्थमाह- यत्कर्म कृत्वा यथाविशिष्ट कर्म कृत्वे त्यर्थ , देवयान वा पन्थान मार्ग प्रतिपद्यन्ते, पितृयाण वा यत्कर्म कृत्वा प्रतिपद्यन्ते, तत्कर्म प्रतिपदुच्यते, सा प्रतिपद किं वेत्थ, देवलोकपितृलोकप्रतिपत्तिसाधन किं वेत्थेत्यर्थ । अप्यत्र अस्यार्थस्य प्रकाशकम् ऋषे मश्रस्य वच वाक्यम् न श्रुतमस्ति, मन्नोऽपि अस्यार्थस्य प्रकाशको विद्यत इस-र्थ । कोऽसौ मन्त्र इत्युच्यते— द्वे सृती द्वौ मार्गावश्रणव श्रुतवानस्मि , तयो एका पितृणा प्रापिका पितृ छोकसबद्धा , तया सृत्या पितृलोक प्राप्नोतीत्यर्थ , अहमम्यणविमिति व्य वहितेन सबन्ध , देवानाम् उत अपि देवाना सबन्धिनी अन्या, देवान्त्रापयति सा । के पुन डमाभ्या सुतिभ्या पितृन् देवाश्च गच्छन्तीत्युच्यते- चत अपि मर्साना म नुष्याणा सबन्धिन्यौ , मनुष्या एव हि सृतिभ्या गच्छन्ती त्यर्थ । ताभ्या स्रतिभ्याम् इदः विश्व समस्तम् एजत् ग च्छत् समेति सगच्छते । ते च द्वे सृती यदन्तरा ययो रन्तरा यदन्तरा, पितर मातर च, मातापित्रो अन्तरा मध्ये इत्यथ । की तौ मातापितरौ ? बावापृथिवयौ अण्डकपाले, 'इय वै माता असी पिता' इति हि व्याख्यात ब्राह्मणेन । अण्डकपाळयोर्मध्ये ससारविषये एव एते सृती, न आस-न्तिकामृतत्वगमनाय । इतर आह-- न अहम् अत अ स्मात् प्रश्रसमुदायात् एकचन एकमपि प्रश्रम्, न वेद, नाह वेदेति होवाच श्वेतकेतु ॥

अथैन वसत्योपमन्त्रयाचकेऽनादृत्य व सितं कुमार प्रदुद्राव स आजगाम पि-तर तर होवाचेति वाव किल नो भवा-न्पुरानुशिष्टानवोच इति कथर सुमेध इति पश्च मा प्रश्नान्राजन्यबन्धुरप्राक्षी-स्तो नैकचन वेदेति कतमे त इतीम इति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥ ३॥

अथ अनन्तरम् अपनीय विद्याभिमानगर्वम् एन प्रकृत श्वेतकेतुम्, वसत्या वसतिप्रयोजनेन उपमन्त्रयाचन्ने, इह वसन्तु मवन्त, पाद्यमध्ये च आनीयताम्— इत्युपमन्त्रण कृतवानराजा। अनादत्य ता वसतिं कुमार श्वेतकेतु प्रदु-द्राव प्रतिगतवान् पितर प्रति। स च आजगाम पितरम्, आगत्य च उवाच तम्, कथिमिति— वाव किछ एव किछ, न अस्मान् भवान् पुरा समावर्तनकाछे अनुशिष्टान् सर्वाभि विद्याभि अवोच अवोचित्ति। सोपाछम्भ पुत्रस्य वच श्रुत्वा आह पिता— कथ केन प्रकारेण तव दु खमुपजातम्, हे सुमेध, शोभना मेधा यस्येति सुमेधा। श्रुणु, मम यथा वृत्तम्, पश्च पश्चस्छ्याकान् प्रश्नान् मा मा राजन्यवन्धु

राजन्या बन्धवो यस्येति, परिभववचनमेतत् राजन्यबन्धु रिति, अप्राक्षीत् पृष्टवान्, तत तस्मात् न एकचन एकमिप न वेद न विज्ञातवानस्मि। कतमे ते राज्ञा पृष्टा प्रशा इति पित्रा उक्त पुत्र 'इमे ते' इति इ प्रतीकानि मुखानि प्रशानाम् चदाजहार उदाहृतवान् ॥

स होवाच तथा नस्त्व तात जानीथा
यथा यदह किच वेद सर्वमह तक्तुभ्यमवोच प्रेहि तु तन्न प्रतील ब्रह्मचर्य बत्स्याव इति भवानेव गच्छत्विति स आ
जगाम गौतमो यत प्रवाहणस्य जैवले
रास तस्मा आसनमाहृत्योदकमाहारयांचकाराथ हास्मा अर्घ्य चकार त ४ होवाच वर भगवते गौतमाय द्धा इति ॥

स होवाच पिता पुत्र कुद्धसुपशमयन्—तथा तेन प्रकारेण न असान् त्वम्, हे तात वत्स, जानीथा गृह्धीथा, यथा यद्ह किंच विज्ञानजात वेद सर्व तत् तुभ्यम् अवोचम् इत्येव जानीथा, कोऽन्यो मम प्रियतरोऽस्ति त्वत्त, यद्थे रिक्षाच्ये, अहमपि एतत् न जानामि, यत् राज्ञा पृष्टम्, तस्मात् प्रेहि आगच्छ, तत्र प्रतीय गत्वा राक्कि ब्रह्मचर्य वत्त्यावो विद्यार्थमिति। स आह- भवानेव गच्छित्विति, नाह तस्य गुख निरीक्षितुमुत्सहे। स आजगाम, गौतम गोत्रतो गौतम, आरुणि, यत्र प्रवाहणस्य जैवछेरास आस नम् आस्थायिका, षष्टीद्वय प्रथमास्थाने, तस्मै गौतमाय आगताय आसनम् अनुरूपम् आह्रय चदक मृत्येराहारया-चकार, अथ ह अस्मै अर्घ्य पुरोधसा कृतवान् मन्त्रवत्, मधुपर्के च। कृत्वा चैव पूजा त होवाच- वर भगवते गौतमाय तुभ्य दद्म इति गोश्वादिछक्षणम्।।

स होवाच प्रतिज्ञातो म एष वरो या तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्ता मे ब्र्हीति॥५॥

स होवाच गौतम — प्रतिकात मे मम एव वर त्वया, अस्या प्रतिकाया दृढीकुर आत्मानम्, या तु वाच कुमा-रस्य मम पुत्रस्य अन्ते समीपे वाचमभाषथा प्रश्नरूपाम्, तामेव मे बृहि, स एव नो वर इति ॥

स होवाच दैवेषु वै गौतम तहरेषु मानुषाणां ब्रहीति॥६॥

स होवाच राजा— दैवेषु वरेषु तद्दे गौतम, यत् त्व प्रार्थयसे, मानुषाणामन्यतम प्रार्थय वरम् ॥

स होवाच विज्ञायते हास्ति हिरण्य-स्यापात्त गोअश्वाना दासीनां प्रवाराणा परिदानस्य मा नो भवान्बहोरनन्त-स्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्यो भूदिति स वै गौतम तीथेंनेच्छासा इत्युपैम्यह भव-न्तमिति वाचा ह स्मैव पूर्व उपयन्ति स होपायनकीर्लोवास ॥ ७॥

स होबाच गौतम — भवतापि विज्ञायते ह ममास्ति स , न तेन प्रार्थितेन कृत्य मम, य त्व दित्सिस मानुष व रम्, यस्मात् ममाप्यस्ति हिरण्यस्य प्रभूतस्य अपात्त प्राप्तम्, गोअश्वानाम् अपात्तमस्तीति सर्वत्रानुषङ्ग , दासीनाम्, प्र वाराणा परिवाराणाम्, परिधानस्य च, न च यत् मम विद्यमानम्, तत् त्वत्त प्रार्थनीयम्, त्वया वा देयम्, प्रति ज्ञातश्च वर त्वया, त्वमेव जानीषे, यदत्र युक्तम्, प्रतिज्ञा रक्षणीया तवेति, मम पुन अयमभिप्राय — मा भूत् न अ स्मान् अभि, अस्मानेव केवलान्प्रति, भवान् सर्वत्र वदान्यो भूत्वा, अवदान्यों मा भूत् कद्यों मा भूदित्यर्थ , बहो प्र भूतस्य, अनन्तस्य अनन्तफलस्येत्येतत् , अपर्यन्तस्य अपिर समाप्तिकस्य पुत्रपौत्रादिगामिकस्येत्येतत् , ईदृशस्य वित्तस्य, मा प्रत्येव केवलम् अदाता मा भूद्भवान् , न च अन्यत्र अदे-यमस्ति भवत । एवमुक्त आह—स त्व व हे गौतम तीर्थेन न्यायेन शास्त्रविहितेन विद्या मत्त इन्छासै इच्छ अन्वा-पुम्, इत्युक्तो गौतम आह— उपिम उपगच्छामि शिष्य-त्वेन अह भवन्तमिति । वाचा ह स्मैव किल पूर्वे ब्राह्मणा क्षत्रियान् विद्यार्थिन सन्त वैद्यान्वा, क्षत्रिया वा वै द्यान् आपिद् उपयन्ति शिष्यवृत्त्या हि उपगच्छन्ति, न उपायनशुश्रुषादिभि , अत स गौतम ह उपायनकीर्या उपगमनकीर्तनमात्रेणैव उवास उषितवान् , न उपायन

स होवाच तथा नस्ख गौतम माप
राघास्तव च पितामहा यथेयं विद्येतः
पूर्व न कसि (अन ब्राह्मण ख्वास तां
खहं तुभ्य वक्ष्यामि को हि खेव ब्रुवन्त
महिति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ८॥
एव गौतमेन आपदन्तरे ७के, स होबाच राजा पीडित

मत्वा श्वामयन्— तथा न अस्मान् प्रति, मा अपराधा अपराध मा कार्षा, अस्मदीयोऽपराध न प्रहीतन्य इत्यर्थ , तव च पितामहा अस्मित्पतामहेषु यथा अपराध न जगृहु , तथा पितामहाना वृत्तम् अस्मास्विप भवता रक्षणीयमित्य थे । यथा इय विद्या त्वया प्रार्थिता इत त्वत्सप्रदानात्पूर्वम् प्राक् न किस्मन्नि नाह्मणे उवास उषितवती, तथा त्वमि जानीषे, सर्वदा श्वित्रयपरम्परया इय विद्या आगता, सा स्थिति भयापि रक्षणीया, यदि शक्यते इति— उक्तम् 'दैवेषु गौतम तद्वरेषु मानुषाणा न्नूहि' इति, न पुन तव अदेयो वर इति, इत पर न शक्यते रक्षितुम्, तामि विद्याम् अह तुभ्य वक्ष्यामि । को हि अन्योऽपि हि यस्मात् एव ज्ञुवन्त त्वाम् अहंति प्रत्याख्यातुम्— न वक्ष्यामीति, अह पुन कथ न वक्ष्ये तुभ्यमिति ॥

असी वै लोकोऽग्निगौतम तस्यादि त्य एव समिद्रइमयो धूमोऽहरार्चिर्दिशो ऽद्गारा अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाम्त स्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धा जुह्नति त स्या आहुत्थै सोमो राजा सभवति॥

असी वै छोकोऽप्रिगौतमेत्यादि- चतुर्थ प्रश्न प्राथ म्येन निर्णीयते, क्रमभङ्गस्तु एतिक्रणयायत्तत्वादितरप्रश्न-निर्णयका। असौ दौर्लोक अग्नि हे, गौतम, युलोके अग्निदृष्टि अन्त्री विधीयते, यथा योषित्पुरुषयो , तस्य गुलोकामे आदित्य एव समित्, समिन्धनात, आ दित्येन हि समिध्यते असौ छोक , रइमयो धूम , समिध उत्थानसामान्यात्, आदित्याद्धि रदमयो नि र्गता, समिधश्र धूमो लोके उत्तिष्ठति, अह अचि, प्रकाशसामान्यात्, दिश अङ्गारा, उपशमसामान्यात्, अवान्तरिद्शो विस्फुलिङ्गा , विस्फुलिङ्गवद्विश्चेपात् , त स्मिन एतस्मिन एवगुणविशिष्टे शुलोकामी, देवा इन्द्राद्य, श्रद्धां जुद्धति आहुतिद्रव्यस्थानीया प्रक्षिपन्ति, तस्या आहु त्या आहुते सोमो राजा पितृणा ब्राह्मणाना च समवति। तत्र के देवा कथ जुह्नति किं वा श्रद्धाख्य हविरित्यत उक्तमस्माभि सबन्धे, 'नत्वेवैनयोस्त्वग्रत्कान्तिम्' इत्यादि पदार्थषट्कनिर्णयार्थम् अग्निहोसे उक्तम्, 'ते वा एते अग्नि होत्राहुती हुते सत्यावुत्कामत ', 'ते अन्तरिक्षमाविशत ', 'ते अन्तरिक्षमाहवनीय कुर्वाते वायु समिध मरीचीरेव शु कामाहुतिम्', 'ते अन्तरिश्च तर्पयत ', 'ते तत उत्कामत ',

'ते दिवमाविशत ', 'ते दिवमाहवनीय कुर्वाते आदित्य स मिधम् ' इत्येवमादि उक्तम्। तत्र अग्निहोत्राहुती संसाधने एव ज्तकामत । यथा इह ये साधनैर्विशिष्टे ये ज्ञायेते आहवनी याग्निसमिद्धूमाङ्गारविस्फुळिङ्गाहुतिद्रव्यै , ते वथैव स्कामत अस्माङ्कोकात् अमु छोकम्। तत्र अग्नि अग्नित्वेन, समित् समित्त्वेन, धूमो धूमत्वेन, अङ्गारा अङ्गारत्वेन, विस्फुळिङ्गा विस्फुळिङ्गत्वेन, आहुतिद्रव्यमपि पयआद्याद्वातिद्रव्यत्वेनैव सर्गादौ अञ्याकुतावस्थायामपि परेण सूक्ष्मेण आत्मना ञ्यव तिष्ठते । तत् विद्यमानमेव ससाधनम् अग्निहोत्रलक्षण कर्म अपूर्वेणात्मना व्यवस्थित सत् , तत्पुन व्याकरणकाले तथैव अन्तरिक्षादीनाम् आहवनीयाद्यग्न्यादिभाव कुर्वत् विप रिणमते । तथैव इदानीमपि अग्निहोत्राख्य कर्म । एवम् अग्निहोत्राहुत्यपूर्वपरिणामात्मक जगत् सर्वमिति भाहुत्योरेव स्तुत्यर्थत्वेन उत्क्रान्त्याद्या छोक प्रत्युत्थायि तान्ता षट् पदार्था कर्मप्रकरणे अधस्तान्निणीता । इह तु कर्तु कमविपाकविवक्षाया गुलोकाग्न्याद्यारभ्य पञ्चा ग्निद्शेनम् उत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधन विशिष्टकर्मफलोपभो गाय विधित्सितमिति शुलोकाग्न्यादिवर्शन प्रस्तूयते । तस्र ये भाष्यात्मिका प्राणा इह अग्निहोत्रस्य होतार , ते एव आ

धिदैविकत्वेन परिणता सन्त इन्द्रादयो भवन्ति, त एव तत्र होतारो बुळोकाग्रौ, ते च इह अग्निहोत्रस्य फळभोगाय अग्नि होत्र हुतवन्त , ते एव फल्जपरिणामकालेऽपि तत्फलभोक्त त्वात् तत्र तत्र होतृत्व प्रतिपद्य ते, तथा तथा विपरिणममाना देवशब्दवान्या सत्त । अत्र च यत् पयोद्रव्यम् अग्निहोत्र कमीश्रयभूतम् इह आहवनीये प्रक्षिप्तम् अग्निना मक्षितम् अदृष्टेन सूक्ष्मेण रूपेण विपरिणतम् सह कर्त्रा यजमानेन अमु लोकम् धूमादिक्रमेण अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षात् शुलोकम् आविशति, ता सूक्ष्मा आप आहुतिकार्यभूता अग्निहोन्नस मवायिन्य कर्तृसहिता श्रद्धाशब्दवाच्या सोमलोके कर्तु शरीरान्तरारम्भाय धुळोक प्रविशन्त्य हूयन्त इत्युच्यन्ते, ता तत्र घुळोक प्रविदय सोममण्डले कर्तु दारीरमारभन्ते। तदेतदुच्यते— 'देवा श्रद्धा जुद्धति, तस्या शाहुत्यै सोमो राजा सभवति 'इति, 'अद्धा वा आप ' इति श्रुते । 'वेत्थ यतिध्यामाहुत्यां हुतायामाप पुरुषवाचो भूत्वा ससु त्थाय वदन्ति ' इति प्रश्न , तस्य च निर्णयविषये ' असौ वै लोकोऽप्ति ' इति प्रस्तुतम्, तस्मात् आप कर्मसमवायि न्य कर्तु शरीरारम्भिका श्रद्धाशब्दवाच्या इति निश्ची यते । भूथस्त्वात् 'आप पुरुषवाच ' इति व्यपदेश , न तु

इतराणि भूतानि न सन्तीति, कर्मेष्रयुक्तश्च शरीरारम्भ , कर्म च अप्समनायि, ततश्च अपा प्राधान्य शरीरकर्त्ते, तेन च 'आप पुरुषवाच 'इति व्यपदेश , कर्मकृतो हि जन्मारम्भ सर्वत्र । तत्र यद्यपि अग्निहोत्राहुतिस्तुतिद्वारेण स्कान्याद्य प्रस्तुता षट्पदार्था अग्निहोत्रे, तथापि वैदि कानि सर्वाण्येव कर्माणि अग्निहोत्रप्रस्तीनि स्क्ष्यन्ते, दा राग्निसबद्ध हि पाङ्क कर्म प्रस्तुत्योक्तम्— 'कर्मणा पितृ स्रोक 'इति, वश्च्यति च— 'अथ ये यहोन दानेन तपसा स्रोकाख्यन्त' इति ॥

पर्जन्यो वा अग्निगींतम तस्य सवत्सर एव समिदभाणि घूमो विद्युद्चिरचानि-रङ्गारा हादुनयो विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेत-स्मिन्नग्नौ देवाः सोम् राजान जुह्नति तस्या आहुत्यै वृष्टिः सभवति॥ १०॥

पर्जन्यो वा अग्निगौतिम, द्वितीय आहुत्याधार आहुत्यो रावृत्तिक्रमेण । पर्जन्यो नाम बृष्ट्युपकरणाभिमानी देवता त्मा । तस्य सवत्सर एव समित्, सवत्सरेण हि शरदादि भिर्भीष्मान्ते स्वावयवैर्विपरिवर्तमानेन पर्जन्योऽभिर्दीप्यते वित्रष्ठिति, यथा समित्राश्रयेण घूम । रात्रि आर्च , समि त्सवन्धप्रभवसामान्यात् , अमे समित्सवन्धेन हि अर्चि सभवति, तथा पृथिवीममित्सवन्धेन द्यावरी , पृथिवीछाया हि शार्वर तम आचक्षते । चन्द्रमा अङ्गारा , तत्प्रभवत्वसामा न्यात् , अर्चिषो हि अङ्गारा प्रभवन्ति , तथा रात्री च द्रमा , वपशान्तत्वसामान्याद्वा । नक्षत्राणि विस्कुळिङ्गा , विस्कु ळिङ्गवद्विक्षेपसामान्यात् । तिसमनेतिस्मिन्नित्यादि पूर्ववत् । वृष्टि जुद्धति, तस्या आहुते अन्न सभवति, वृष्टिप्रभवत्वस्य प्रसिद्धत्वात् व्रीहियवादेरन्नस्य ।।

पुरुषो वा अग्निगौतम तस्य व्यासमे व समित्प्राणो धूमो वागर्चिश्चश्चरङ्गाराः श्रोत विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ दे-वा अन्न जुह्नति तस्या आहुत्यै रेतः स-भवति ॥ १२॥

पुरुषो वा अग्निगौँतम, प्रसिद्ध शिर पाण्यादिमान् पु रुष चतुर्थोऽग्नि तस्य न्यात्त विवृत्त ग्रुख समित्, विवृ-तेन हि मुखेन दीप्यते पुरुष वचनस्याध्यायादो, यथा स मिधा अग्नि । प्राणो धूम तदुत्थानसामान्यात्, ग्रुखादि प्राण चित्रिति। वाक् शब्द अर्वि व्यश्वकत्वसामान्यात्, अर्विश्च व्यश्वकम्, तथा वाक् शब्द अभिधेयव्यश्वक । चक्षु अङ्गारा, चपश्चमसामान्यात् प्रकाशाश्रयत्वाद्वा । श्रोत्र विम्फुलिङ्का, विक्षेपसामान्यात् । तस्मिन् अञ्च जु ह्वति । नतु नैव देवा अञ्चमिह जुह्वतो न्द्रयन्ते— नैव दोष, प्राणाना देवत्वोपपत्ते , अधिदैवम् इन्द्राद्यो देवा , ते एव अध्यात्म प्राणा , ते च अञ्चस्य पुरुषे प्रक्षेप्तार , तस्या आहुते रेत समवति, अञ्चपरिणामो हि रेत ।।

योषा वा अग्निगींतम तस्या उपस्थ एव समिल्लोमानि धूमो योनिरर्चियेदन्त' करोति तेऽद्वारा अभिनन्दा विस्फुलिद्वा स्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति त स्या आहुत्ये पुरुषः सभवति स जीवति यावज्ञीवत्थथ यदा म्रियते ॥ १३॥

योषा वा अग्निगैतिम । योषेति स्त्री पश्चमो होमाधिक रणम् अग्नि तस्या उपस्थ एव समित्, तेन हि सा समि-ध्यते । छोमानि घूम , तदुत्थानसामान्यात् । योनि अ चि वर्णसामान्यात् । यदन्त करोति, तेऽङ्गारा , अन्त करण मैथुनव्यापार, तेऽङ्गारा, वीर्योपशमहेतुत्वसामान्यात्, वीर्याद्युपशमकारण मैथुनम्, तथा अङ्गारभाव अभे रपशमकारणम्। अभिनन्दा सुखळवा क्षुद्रत्वसामान्यात् विस्फुळिङ्गा । तस्मिन् रेतो जुह्नित । तस्या आहुते पुरुष सभवति । एव द्युपर्जन्यायळोकपुरुषयोषाप्रिषु क्रमेण ह्यमाना अद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोभावेन स्थूळतारतम्य कममापद्यमाना अद्धाशब्दवाच्या आप पुरुषशब्दमारभन्ते। य प्रश्न चतुर्थ 'वेत्थ यतिध्यामाहुत्या हुतायामाप पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती ३' इति, स एष नि णीत — पश्चम्यामाहुतौ योषामौ हुताया रेतोभूता आप पुरुषवाचो भवन्तीति । स पुरुष एव क्रमेण जातो जीव ति, कियन्त काळिनत्युच्यते — यावज्ञीवित यावदिसम् श्रीरे स्थितिनिमित्त कर्म विद्यते, तावदित्यर्थ । अथ तत्क्ष ये यदा यस्मिन्काळे स्रियते ॥

अथैनमग्नये हरन्ति तस्याग्निरेवाग्नि भैवति समित्समिड्मो घूमोऽर्चिरचिर-ङ्गारा विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेत स्मिन्नग्नौ देवा पुरुष जुह्नति तस्या आ-ह्यत्यै पुरुषो भाखरवर्णः सभवति ॥१४॥ अथ तदा एन मृतम् अप्तये अग्न्यर्थमेव अन्द्याहुत्ये हरिनत ऋत्विज , तस्य आहुतिभूतस्य प्रसिद्ध अप्निरेव होमाधिकरणम् , न परिकल्प्योऽग्नि , प्रसिद्धेव समित् सित् , धूमो धूम , आर्च आर्च , अङ्गारा अङ्गारा , वि स्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गा , यथाप्रसिद्धमेव सर्वमित्यर्थ । त सिमन् पुरुषम् अन्त्याहुतिं जुह्वति , तस्ये आहुत्ये आहुते , पुरुष भास्वरवर्ण अतिशयदीग्निमान् , निषेकादिभिरन्त्या हुत्यन्ते कर्माभ सस्कृतत्वात् , सभवति निष्पद्यते ॥

ते य एवमेति इयुर्वे चामी अरण्ये श्र द्धा प्रसत्य सुपासते तेऽ चिरिभसभवन्त्य-चिषोऽहरह आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणप क्षाचान्षणमासानुद् ड्डादित्य एति मासे भयो देवलोक देवलोकादादित्यमादित्या द्वैद्युत तान्वैद्युतान्पुरुषो मानस एत्य ब्र ह्यालोकान्गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु प रा परावतो वसन्ति तेषा न पुनरा द्वित्तः ॥ १५॥

इदानीं प्रथमप्रश्ननिराकरणार्थमाह — ते, के वे ये एव

यथोक्त पञ्चाग्निदर्शनमेतत् विदु , एवशन्दात् अग्निसमि द्भूमार्चिरङ्गारविस्फुलिङ्गश्रद्धादिविशिष्टा पञ्चाग्नयो निर्दि ष्टा , तान् एवम् एतान् पञ्चाग्नीन् विदुरित्यर्थ ॥

नतु अग्निहोत्राहुतिदर्शनविषयमेव एतहर्शनम् , तत्र हि चक्तम् चत्कान्त्यादिपदार्थेषट्कनिर्णये 'दिवमेवाहवनीय क्रु वीते ' इत्यादि , इहापि अमुख्य छोकस्याग्नित्वम् , आदित्यस्य च समिस्वमित्यादि बहु साम्यम्, तस्मात् तच्छेषमेव एतइर्शनमिति--न, यतिभ्यामिति शश्रप्रतिवचनपरिप्रहात्, यतिथ्यामित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनस्य यावदेव परिप्रह , तावदेव एवशब्देन पराम्रष्टु युक्तम्, अन्यथा प्रश्ना नर्थक्यात्, निर्ज्ञातत्वाच सख्याया अग्नय एव वक्त व्या , अथ निर्ज्ञातमप्यनूचते, यथाप्राप्तस्यैव अनुव दन युक्तम्, न तु 'असौ छोकोऽग्नि 'इति, अथ उपछ क्षणार्थ, तथापि आद्येन अन्त्येन च उपलक्षण युक्तम्। श्रुत्यन्तराच, समाने हि प्रकरणे छान्दोग्यश्रुतौ 'पश्वा मीन्वेद् ' इति पश्वसस्याया एवोपादानात् अनमिहोत्रशे षम् एतत् पञ्चाग्निदर्शनम् । यत्तु अग्निसमिदादिसामान्यम् , तत् अग्निहोत्रस्तुत्यर्थमित्यवोचाम , तस्मात् न उत्क्रान्त्या दिपदार्थपट्कपरिज्ञानात् अर्चिरादिप्रतिपत्ति , एवमिति प्र

क्रतोपादानेन अचिरादिप्रतिपत्तिविधानात् ॥

के पुनस्ते, ये एव विदु १ गृहस्था एव । ननु तेषा य-ज्ञादिसाधनेन धूमादिप्रतिपत्ति विधित्सिता- न, अनेव-विदामपि गृहस्थाना यज्ञादिसाधनोपपत्ते , भिक्कवानप्रस्थयोख अरण्यसबन्धेन प्रहणात् , गृहस्थकर्मसबद्धत्वाच पञ्चामिद्रश-नसा। अत नापि ब्रह्मचारिण 'एव विदु ' इति गृह्मन्ते, तेषा तु उत्तरे पथि प्रवेश स्मृतिप्रामाण्यात्— 'अष्टा शीतिसहस्राणामृषीणामृष्वेरेतसाम् । उत्तरेणार्थम्ण पन्था स्तेऽमृतत्व हि भेजिरे' इति । तस्मात् ये गृहस्था एवम्-अ मिजोऽहम्, अग्न्यपत्यम्- इति, एवम् क्रमेण अग्निभ्यो जा-त अग्निरूप इसेवम्, ये विदु, ते च, ये च अभी अर ण्ये वानप्रस्था परित्राजकाश्चारण्यनित्या, श्रद्धा श्रद्धायुक्ता सन्त , सत्य ब्रह्म हिरण्यगर्भात्मानमुपासते, न पुन श्रद्धा च उपासते, ते सर्वेऽर्चिराभिसभवन्ति । यावत् गृहस्था पञ्चा-ग्निविद्या सत्य वा बद्धा न विदु, तावत् श्रद्धाद्याहुतिक्रमेण पश्चम्यामाहुतौ हुताया ततो योषाग्नेजीता, पुनलींक प्रत्यु त्थायिन अग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठातारो भवन्ति, तेन कर्मणा धूमादिक्रमेण पुन पितृछोकम्, पुन पर्जन्यादिक्रमेण इसम् आवर्तन्ते । तत पुनर्योषामेर्जाता पुन कर्म कृत्वा-इत्येवमेव घटीयन्त्रवत् गत्यागतिभ्या पुन पुन आवर्तन्ते। यदा तु एव विदु, ततो घटीयन्त्रभ्रमणाद्विनिर्मुक्ता सन्त अचिरिमस भवन्ति, अचिरिति न अग्निज्वालामात्रम्, किं तर्हि अचिर भिमानिनी अचि शब्दवाच्या देवता उत्तरमार्गळक्षणा व्यव श्चितेव, तामभिसमवन्ति, न हि परित्राजकानाम् अग्न्य र्चियैव साक्षात्सबन्धोऽस्ति, तेन देवतैव परिगृद्यते अर्चि शब्दबाच्या । अत अहर्देवताम् , मरणकाळिनयमानुपपत्ते अह शब्दोऽपि देवतैव, आयुष क्षये हि मरणम्, न हि एवविदा अहन्येव मर्तव्यमिति अह मरणकालो नियन्तु शक्यते, न च रासौ प्रेता सन्त अह प्रतीक्षन्ते, 'स यावरिक्षप्येन्मनस्तावदादित्य गच्छति ' इति श्रुत्यन्तरात् । अह आपूर्यमाणपक्षम्, अहर्देवतया अतिवाहिता आपूर्य माणपश्चदेवता प्रतिपचन्ते, शुक्कपश्चदेवतामित्येतत् । आपूर्य माणपश्चात् यान् षण्मासान् उद्क् उत्तरा दिशम् आदित्य स्रविता एति, तान्मासान्त्रतिपद्यन्ते शुक्रपक्षदेवतया अतिवा हिता सन्त , मासानिति बहुवचनात् सघचारिण्य पर् उत्तरायणदेवता , वेभ्यो मास्रेभ्य षण्मास्रदेवताभिरतिवा हिता देवछोकाभिमानिनी देवता प्रतिपद्यन्ते । देवछोकात् भादित्यम्, आदित्यात् वैद्युत विद्युद्भिमानिनीं देवता

प्रतिपद्यन्ते । विद्युद्देवता प्राप्तान् ब्रह्मछोकवासी पुरुष ब्र द्मणा मनसा सृष्टो मानस कश्चित् एत्य आगत्य ब्रह्मछोका न्गमयति, ब्रह्मलोकानिति अधरोत्तरभूमिभेदेन भिन्ना इति गम्यन्ते, बहुवचनप्रयोगात् , उपासनतारतम्योपपत्तेश्च । ते तेन पुरुषेण गमिता सन्त , तेषु ब्रह्मलोकेषु परा प्रकृष्टा सन्त , स्वय परावत प्रकृष्टा समा सवत्सराननेकान् वसन्ति, ब्रह्म णोऽनेकान्कस्पान्वसन्तीत्यथ । तेषा ब्रह्मछोक गताना ना स्ति पुनरावृत्ति अस्मिन्ससारे न पुनरागमनम्, 'इह' इति शखान्तरपाठात्, इहेति आकृतिमात्रप्रहणमिति चेत्, 'श्वोभूते पौर्णमासीम् ' इति यद्वत्—न, इद्देतिविशेषणानर्थ क्यात्, यदि हि नावर्तन्त एव इहमहणमनर्थकमेव स्यात्, 'श्रोभूते पौर्णमासीम्' इत्यत्र पौर्णमास्या श्रोभूतत्वमनुक्त न ज्ञायत इति युक्त विशेषयितुम्, न हि तत्र अञाकृति क्राब्दार्थी विश्वत इति य शब्दो निरर्थक एव प्रयुक्यते, यत्र त विशेषणशब्दे प्रयुक्ते अन्तिष्यमाणे विशेषणफळ चेत्र गम्यते, तत्र युक्तो निरर्थकत्वेन उत्स्रष्ट विशेषणशब्द , न द्व सत्या विशेषणफळावगतौ । तस्मात् अस्मात्करपाद्ध्वेम् आवृत्तिर्गम्यते ॥

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्ज

यन्ति ते घूममभिसभवन्ति घूमाद्रात्रिप् रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षा यान्षणमासान्दक्षिणादिल एति मासेभ्यः पितृलोक पितृलोकाचन्द्र ते चन्द्र प्राप्या न्न भवन्ति तार्स्त्रत्न देवा यथा सोमप् राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनार् स्तन्न भक्षयन्ति तेषा यदा तत्पर्यवैल्यथेम-मेवाकाद्यामभिनिष्णयन्त आकाद्याद्यय वायोर्षृष्टि वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्या-न्न भवन्ति ते पुन पुरुषाग्रौ हूयन्ते ततो योषाग्रौ जायन्ते लोकान्प्रत्युत्थायिनस्त एवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटा पतद्वा यदिद दन्दद्युकम्॥

अथ पुन से नैव विदु, उत्कान्त्याद्यशिहोत्रसबद्धपदा र्थषट्कस्यैव वेदितार केवलकर्मिण, यज्ञेनाशिहोत्रादिना, दानेन बहिर्वेदि भिक्षमाणेषु द्रव्यसविभागलक्षणेन, तपसा बहिर्वेदोव दीक्षादिव्यतिरिक्तेन कृष्ट्यभान्द्रायणादिना, छो कान् जयम्ति, छोकानिति बहुवचनात् तत्रापि फलतार-तम्यमभिनेतम्। ते धूममभिसभवन्ति, उत्तरमार्ग इव इहान

पि देवता एव घूमादिशब्दवाच्या , धूमदेवता प्रतिपद्यन्त इत्यर्थ , आतिवाहिकत्व च देवताना तद्वदेव । घूमात् रात्रि रात्रिदेवताम् , तत अपक्षीयमाणपक्षम् अपक्षीयमाणपक्ष देवताम् , ततो यान्षण्मासान् दक्षिणा दिशमादित्य एति तान् मासदेवताविशेषान् प्रतिपद्यन्ते । मासेभ्य पितृलोकम् , पितृ-लोकाबन्द्रम् । ते चन्द्र प्राप्य अन्न भवन्ति , तान् तत्रान्नभू तान, यथा सोम राजानमिह यज्ञे ऋत्विज आप्यायस्व अ-पक्षीयस्वेति भक्षयन्ति, एवम् एनान् चन्द्र प्राप्तान कर्मिण भृत्यानिव स्वामिन भक्षयन्ति उपभुक्तते देवा , 'आप्याय स्वापक्षीयस्व ' इति न मन्त्र , किं तर्हि आप्याच्य आप्याच्य चमसस्यम् , भक्षणेन अपक्षय च कृत्वा, पुन पुनर्भक्षयन्ती त्यर्थ , एव देवा अपि सोमलोके लब्धशरीरान् कर्मिण उप-करणभूतान् पुन पुन विश्रामयन्त कर्मानुरूप फर प्रयच्छ-न्त -तद्धि तेषामाप्यायन सोमस्य आप्यायनमिव उपशुक्तते चपकरणभूतान् देवा । तेषा कर्मिणाम् यदा यस्मिन्काले, तत् यज्ञदानादिळक्षण सोमलोकप्रापक कर्म, पर्यवैति परि-गच्छति परिश्वीयत इत्यर्थ, अथ तदा इममेव प्रसिद्धमा काशमभिनिष्पद्यन्ते, यास्ता श्रद्धाशब्दवाच्या द्युलोकाग्नौ हुता आप सोमाकारपरिणता, यामि सोमलोके कर्मिणासु

पभोगाय शरीरमारब्धम् अम्मयम्, ता कर्मक्षयात् हि मिपण्ड इवातपसपकीत् प्रविछीयन्ते, प्रविछीना सू क्सा आकाशमूता इव भवन्ति, तदिद्मुच्यते - 'इममे वाकाशमिमिनिष्पद्यन्ते 'इति । ते पुनरपि कर्मिण त च्छरीरा सन्त पुरोवातादिना इतश्र अग्रुतश्र नीयन्ते अन्तरिश्चगा , तदाह— आकाशाद्वायुमिति । वायोर्वृष्टि प्रतिपद्यन्ते , तदुक्तम् -- पर्जन्याग्नी स्रोम राजान जुह्नती ति । ततो वृष्टिभूता इमा पृथिवीं पतन्ति । ते पृथिवीं प्राप्य ब्रीहियवादि अस भवन्ति, तदुक्तम्— अस्मिँझोकेऽग्नी वृष्टि जुह्नित तस्या आहुत्या अन्न सभवतीति । ते पुन पुरु षाग्नी हूयन्ते अन्नभूता रेत सिचि , ततो रेतोभूता योषाग्नी हूयन्ते, ततो जायन्ते, लोक प्रत्युत्थायिन ते लोक प्रत्यु त्तिष्ठन्त अग्निहोत्रादिकमें अनुतिष्ठन्ति । ततो धूमादिना पुन पुन स्रोमलोकम्, पुनरिम लोकमिति ते एव कर्मिण अनुपरिवर्तन्ते घटीयन्त्रवत् चक्रीभूता बभ्रमतीत्य र्थ , उत्तरमार्गाय सद्योमुक्तये वा यावद्वस न विदु , 'इति तु कामयमान ससरति ' इत्युक्तम् । अथ पुन ये उत्तर दक्षिण च पती पन्थानी न विदु, उत्तरस्य दक्षिणस्य वा पथ प्रतिपत्तये ज्ञाम कर्म वा नानुतिष्ठन्तीत्यर्थ,

ते किं भव-तीत्युच्यते— ते कीटा पतक्का, यदिद यचेद दन्दशुक दशमशकमित्येतत्, भवन्ति । एव हि इय ससारगति कष्टा, असा निमग्नस्य पुनकद्वार एव दुर्छभ । तथा च श्रुत्यन्तरम्— 'तानीमानि श्रुद्वाण्यसकुदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्य श्रियस्य ' इति । तस्मात्सर्वोत्साहेन यथाशक्ति स्वाभाविककर्मज्ञानहानेन दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिप त्तिसाधन शास्त्रीय कर्म ज्ञान वा अनुतिष्ठेदिति वाक्यार्थ , तथा चोक्तम्- ' अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतर तस्माजुगुप्सेत ' इति श्रुत्यन्तरात् मोक्षाय प्रयतेतेत्यर्थ । अत्रापि उत्तरमार्गप्रति-पत्तिसाधन एव महान् यन कर्तव्य इति गम्यते, 'एवमेवा नुपरिवर्तन्ते व्रत्युक्तत्वात्। एव प्रभा सर्वे निर्णीता , 'अ सो वे लोक 'इत्यारभ्य 'पुरुष सभवति 'इति चतुर्थ प्रश्न 'यतिश्यामाहुत्याम् ' इत्यादि प्राथम्येन , पश्चमस्तु द्वितीय त्वेन देवयानस्य वा पथ प्रतिपद् पितृयाणस्य वेति दक्षिणो त्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनकथनेन , तेनैव च प्रथमोऽपि-अग्नेरा रभ्य केचिद्धिं प्रतिपद्यन्ते केचिद्ध्ममिति विप्रतिपत्ति , पुनरावृत्तिश्च द्वितीय प्रश्न - आकाशादिक्रमेणेम छोकमा गच्छन्तीति, तेनैव-असौ छोको न सपूर्यते कीटपत्रङ्गादि-प्रतिपत्तेश्च केषाचिदिति, तृतीयोऽपि प्रश्नो निर्णीत ॥

इति बष्ठाध्यायस्य द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

तृतीय बाह्मणम्॥

स यः कामयेत महत्र्याप्तुयामित्युद्-गयन आपूर्यमाणपक्षस्य पुण्याहे द्वाद-शाहमुपसद्वती भूत्वीदुम्बरे कर्से चम-से वा सर्वोषध फलानीति सभृत्य प-रिसमुद्य परिलिप्याग्निमुपसमाधाय प-रिस्तीर्यावृताज्य५ स५स्कृत्य पुरसा नक्ष-त्रेण मन्थ" सनीय जुहोति । यावन्तो देवास्त्विय जातवेदस्तिर्यश्रो ब्रन्ति पुरु षस्य कामान् । तेभ्योऽह भागधेय जुहों-मि ते मा तृप्ताः सर्वैः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा। या तिरश्ची निपचतेऽह विघर-णी इति ता त्वा घृतस्य धारया यजे सप्राधनीमहप्स्वाहा ॥१॥

स य कामयेत । ज्ञानकर्मणोर्गतिकका, तत्र ज्ञान स्व-तत्रम्, कर्म तु दैवमानुषवित्तद्वयायत्तम्, तेन कर्मार्थ वित्त सुपार्जनीयम्, तत्र अप्रत्यवायकारिणोपायेनेति तद्यी मन्था रूय कर्म आरभ्यते महत्त्वप्राप्तये , महत्त्वे च सति अर्थसिद्ध हि वित्तम्। तदुच्यते—स य कामयेत, स यो वित्तार्थी क मेण्यधिकृत य कामयेत, किम श महत् महत्त्वम् प्राप्तु याम् , महान्स्यामितीत्यर्थ । तत्र मन्थकर्मणो विधित्सितस्य कालोऽभिधीयते -- चदगयने आदित्यस्य , तत्र सर्वेत प्राप्तौ भापूर्यमाणपक्षस्य शुक्रपक्षस्य , तत्रापि सर्वत्र प्राप्ती, पुण्याहे भनुकूले आत्मन कर्मसिद्धिकर इत्यर्थ , द्वादशाहम्, य-स्मिन्पुण्येऽनुकूछे कर्म चिकीर्षति तत प्राक् पुण्याह्मेवा-रभ्य द्वादशाहम्, उपसद्भती, उपसत्सु व्रतम्, उपसद प्रसिद्धा ज्योतिष्टोमे, तत्र च स्तनोपचयापचयद्वारेण प योमक्षण तद्वतम्, अत च तत्कर्मानुपसहारात् केव ळिमितिकर्तव्यताशून्य पयोभक्षणमात्रमुपादीयते , नतु उप सदो व्रतमिति यदा विशह, तदा सर्वमितिकर्तव्यतारूप प्राह्म भवति, तत् कस्मात् न परिगृक्षत इत्युक्त्यते — स्मा र्तत्वात्कर्मण , स्मार्त हीद मन्थकर्म । ननु श्रुतिविद्दित सत् कथ स्मार्त मवितुमहैति - स्मृत्यनुवादिनी हि श्रुति रियम्, श्रीतत्वे हि प्रकृतिविकारभाव , ततश्च प्राकृतधर्म माहित्व विकारकर्मण , न तु इह श्रौतत्वम् , अत एव च भावसध्यामी एतत्कर्म विधीयते. सर्वो च आवृत् स्मार्तेवेति ।

चपसद्भवी भूत्वा पयोत्रती सन्नित्यर्थ औदुम्बरे खदुम्बर्ष क्षमये, कसे चमसे वा, तस्यैव विशेषणम्— कसाकारे चम साकरे वा औदुम्बर एव , आकारे तु विकल्प , न औदुम्बरत्वे। अत्र सर्वेषिध सर्वासामोषधीना समृह यथासभव यथाशक्ति च सर्वी ओषधी समाहत्य, तत्र प्राम्याणा तु दश निय मेन प्राह्मा त्रीहियवाचा वक्ष्यमाणा , अधिकप्रहणे तु न दोष , प्राम्याणा फलानि च यथासभव यथाशकि च, इतिशब्द समस्तसभारोपचयप्रदर्शनार्थ , अन्यद्पि यत्स भरणीय तत्सर्व सभुवेवय , कमस्तत्र गृह्योक्तो द्रष्ट व्य । परिसमूहनपरिलेपने भूमिसस्कार । अग्निमुपस माधायेति वचनात् आवसध्येऽप्राविति गम्यते, एकवच नात् उपसमाधानश्रवणाच , विद्यमानस्यैव उपसमाधानम् , परिस्तीर्य दर्भान् , आवृता- स्मार्तत्वात्कर्मण स्थालीपाका वृत् परिगृह्यते— तया आज्य सस्कृत्य , पुसा नक्षत्रेण पुना मा नक्षत्रेण पुण्याहसयुक्तेन, मन्थ सर्वीषधफलिष्ट तत्रौदु म्बरे चमसे द्धनि मधुनि घृते च उपसिच्य एकया उप मन्थन्या उपसमध्य, सनीय मध्ये सस्थाप्य, औदुम्बरेण स्रुवेण आवापस्थाने आज्यस्य जुहोति एतैर्मन्त्रे 'यावन्तो देवा ' इत्याचै ॥

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्री हुत्वा मन्थे स॰्प्लवमवनयति प्राणाय स्वाहा वसिष्ठाये स्वाहेत्यग्री हुत्वा मन्थे स॰्प्लवमवनयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठा-ये स्वाहेत्यग्री हुत्वा मन्थे स॰प्लवमवन यति चक्षुषे स्वाहा सपदे स्वाहेत्यग्री हु-त्वा मन्थे स॰प्लवमवनयति श्रोत्राय स्वाहायतनाय स्वाहेत्यग्री हुत्वा मन्थे स॰प्लवमवनयति मनसे स्वाहा प्रजात्ये स्वाहेत्यग्री हुत्वा मन्थे स॰प्लवमवनय ति रेतसे स्वाहेत्यग्री हुत्वा मन्थे स॰प्लवमवनय वि रेतसे स्वाहेत्यग्री हुत्वा मन्थे स॰प्लवमवनय

अग्नये स्वाहेत्यग्नी हुत्वा मन्थे सर्झ-वमवनयति सोमाय स्वाहेत्यग्नी हुत्वा मन्थे स्याहेत्यग्नी हु त्वा मन्थे स्याहेत्यग्नी हु हेत्यग्नी हुत्वा मन्थे सर्झवमवनयति स्व स्वाहेखानी हुत्वा मन्थे स्र्म्मिम नयित भूर्भुवःस्वः स्वाहेखानी हुत्वा मन्थे स्रम्भवमवनयित ब्रह्मणे स्वाहेखानी हुत्वा मन्थे स्रम्भवमवनयित ब्रह्मणे स्वाहेखानी हुत्वा मन्थे स्रम्भवमवनयित क्षत्रा य स्वाहेखानी हुत्वा मन्थे स्रम्भवमवन यित भ्रताय स्वाहेखानी हुत्वा मन्थे स्रम्भवमवनयित भविष्यते स्वाहेखानी हुत्वा मन्थे स्रम्भवमवनयित स्वाहेत्यानी हुत्वा मन्थे स्रम्भवमवनयित ॥ ३ ॥

च्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यारभ्य हे हे आहुती हुत्वा मन्थे सस्रवमवनयित, स्नुवावलेपनमाच्य मन्थ सस्ना-वयित । एतस्मादेव च्येष्ठाय श्रेष्ठायेत्यादिप्राणलिङ्गात् च्ये ष्ठश्रेष्ठाविप्राणविद् एव अस्मिन् कर्मण्यधिकार । 'रेतसे' इत्यारभ्य एकैकामाहुर्ति हुत्वा मन्थे सस्रवमवनयित, अप-रया चपमन्थन्या पुनर्भभाति ॥ अथेनमभिमृशाति भ्रमदासे ज्वलद सि पूर्णमसि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिंकृतमसि हिकियमाणमस्युद्गीथमस्यु-द्गीयमानमसि आवितमसि प्रत्याश्रावि-तमस्यार्द्रे सदीसमसि विभूरसि प्रभूरख-श्रमसि ज्योतिरसि निधनमसि सवगोंऽ-सीति॥४॥

अथैनमिमृशति 'भ्रमदसि ' इत्यनेन मन्त्रेण ॥

अथैनमुखच्छत्याम स्थाम हिते म हिस हि राजेशानोऽधिपतिः स मास राजेशानोऽधिपति करोत्विति ॥ ५॥

अथैनमुद्यच्छति सह पात्रेण हस्ते गृह्याति 'आमस्यामहि ते महि ' इत्यनेन ॥

अथैनमाचामित तत्सवितुर्वरेण्यम् । मधु वाता ऋतायते मधु क्षरिन्त सिन्ध वः। माध्वीनैः सन्त्वोषधीः। भूः स्वाहा। भगौं देवस्य धीमहि। मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिव र रजः। मधु द्यौरस्तु नः पिता। श्रुवः स्वाहा। वियो यो नः प्रचो-द्यात्। मधुमान्नो वनस्पतिमधुमा र अ स्तु सूर्यः। माद्यीर्गावो भवन्तु न। सः स्वाहेति। सर्वा च सावित्रीमन्वाह सर्वा श्र मधुमतीरहमेवेद र सर्व भ्यास श्रुभुवः स्व स्वाहेत्यन्तत आचम्य पाणी प्रक्षाल्य जघनेनार्गि पाक्रिशरा सविशति पात रादित्यसुपतिष्ठते दिशामेकपुण्डरीकम स्यह मनुष्याणामेकपुण्डरीक भ्र्यासमि ति यथेतमेत्य जघनेनारिनमासीनो वर् श जपति॥ ६॥

अधैनम् आचामति मक्षयति, गायच्या प्रथमपादेन
मधुमत्या एकया व्याहृत्या व प्रथमया प्रथमपासमाचा
मित , तथा गायत्रीदितीयपादेन मधुमत्या दितीयया दिती
यया च व्याहृत्या दितीय प्रासम् , तथा तृतीयेन गायत्री
पादेन तृतीयया मधुमत्या तृतीयया च व्याहृत्या तृतीय

श्रासम् । सर्वी सावित्री सर्वाश्च मधुमतीहरूत्वा 'अहमे-वेद सर्व भूयासम्' इति च अन्ते 'भूभुंव स्व स्वाह' इति समस्त भक्षयति । यथा चतुर्भिश्रोसै तद्भव्य सर्व परिसमाप्यते, तथा पूर्वमेव निरूपयेत् । यत् पात्राविष्ठप्तम् , तत् पात्र सर्व निर्णिज्य तूष्णी पिवेत् । पाणी प्रक्षाल्य आप आचम्य जघनेनाि पश्चाद्ग्रे प्राक्शिरा सविशति । प्रात सध्यासुपास्य आदित्रसुपतिष्ठते 'दिशामेकपुण्डरीकम्' इत्यनेन मन्त्रेण । यथेत यथागतम् , एत्य आगत्य जघने नािग्रम् आसीनो वश्च जपति ॥

तर् हैतमुद्दालक आरुणिवीजसनेया य याज्ञवल्क्यायान्तेवामिन उक्तवोवा-चापि य एनर शुष्के स्थाणौ निषिश्चेज्ञा-येरव्छालाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ७॥

एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैद्गयायान्तेवासिन उक्तवोत्ता-चापि य एन ५ शुष्के स्थाणी निषिश्रेजा-येरव्छाखाः प्रशेहेयुः पलाज्ञानीति ॥ ८॥ एतमु हैव मधुकः पैद्गयद्वचूलाय भाग- वित्तयेऽन्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एन५ शुष्के स्थाणी निषिश्चेजायेरव्छा खाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ९॥

एतमु हैव चूलो भागविस्तिजीनकाय आयस्थूणायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एन५ शुष्के स्थाणी निषिश्चेजायेर व्हाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १०॥

एतमु हैव जानिकरायस्थूणः सत्यका माय जाबालायान्तेवासिन उक्त्वोवाचा पि य एन ५ शुष्के स्थाणौ निषिश्चेजायेर क्छाखाः प्ररोहेयुः पलाक्षानीति ॥ ११॥

एतमु हैव सत्यकामो जाबालोऽन्ते वासिभ्य उक्त्वोवाचापि य एन ५ शुष्के स्थाणौ निषिश्चेजायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति तमेत नापुताय वान्तेवा सिने वा श्र्यात्॥ १२॥ 668

चतुरौदुम्बरो भवत्यौदुम्बरः स्नृव औ दुम्बरश्चमस औदुम्बर इध्म ओदुम्बर्या उपमन्थन्यो दश ग्राम्याणि घान्यानि भवन्ति बीहियवास्तिलमाषा अणुप्रिय गवो गोधूमाश्च मसुराश्च खल्वाश्च खल-

कुलाश्च तान्पिष्टान्द्धनि मधुनि घृत उपसिश्रत्याज्यस्य जुहोति ॥ १३ ॥

इति तृतीय ब्राह्मणम् ॥

चतुरौदुम्बरो भवतीति ज्याख्यातम्। दश प्राम्याणि धान्यानि भवन्ति, प्राम्याणा तु धान्याना दश नियमेन ब्राह्मा इलवोचाम। के त इति निर्दिश्यन्ते— ब्रीहि यवा , तिल्लमाषा , अणुप्रियगव अणवश्च अणुशब्दवा च्या, कचिदेशे प्रियगव प्रसिद्धा कङ्कुशब्दन, खल्वा निष्पावा वहाराब्दवाच्या लोके, खलकुला कुलत्था। एतद्यतिरेकेण यथाशकि सर्वोषधयो प्राह्मा फलानि च-इत्यवोचाम, अयाज्ञिकानि वर्जयित्वा ॥

इति षष्ठाध्यायस्य तृतीय ब्राह्मणम् ॥

चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

----83-----

एषा वै भूताना पृथिवी रसः पृथिव्या आपोऽपामोषधय ओषधीना पुष्पाणि पु-ष्पाणां फलानि फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेत ॥ १ ॥

याद्रग्जनमा यथोत्पादित यैर्वा गुणैविशिष्ट पुत्र आत्मन पितुश्च छोक्यो भवतीति, तत्सपादनाय ब्राह्मणमारभ्यते । प्राणदर्शिन श्रीमन्थ कर्म कृतवत पुत्रमन्थेऽधिकार । यदा पुत्रमन्य चिकीषेति तदा श्रीमन्थ कृत्वा
ऋतुकाछ पत्या प्रतिश्चत इत्येतत् रेतस ओषध्यादिरस्रतम
त्वस्तुत्या अवगम्यते । एषा वै चराचराणा भूताना पृथिवी
रस सारभूत , सर्वभूताना मध्विति ह्युक्तम् । पृथिव्या
छापो रस , अप्सु हि पृथिव्योता च प्रोता च । अपामोषध्यो रस , कार्यत्वात् रसत्वमोषध्यादीनाम् । ओषधीना
पुष्पणि । पुष्पणा फळानि । फळाना पुरुष । पुरुषस्य
रेत , 'सर्वेभ्योऽङ्गभ्यस्तेज सभूतम्' इति श्रुत्यन्तरात् ॥

स ह प्रजापितरिक्षाचके हन्तासे प्र-तिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रियर ससुजे तार सृष्ट्वाध उपास्त तस्मात्स्त्रियमध उपा-सीत स एत प्राश्च ग्रावाणमात्मन एव समुद्रपारयत्तेनैनामभ्यसृजत्॥ २॥

यत एव सर्वभूताना सारतमम् एतत् रेत , अत का तु खल्वस्य योग्या प्रतिष्ठेति स ह स्रष्टा प्रजापितरीक्षा चक्रे । ईक्षा कृत्वा स क्षिय सस्जे । ता च स्रृष्ट्वा अध उपास्त मैथुनाख्य कर्म अधउपासन नाम कृतवाम् । तस्मा तिस्रयमघ उपासीत , श्रेष्टानुश्रयणा हि प्रजा । अत्र वाज येयसामान्यक्लिमाह— स एत प्राच प्रकृष्टगतियुक्तम् आत्मनो प्रावाण सोमाभिषवोपस्थानीय काठिन्यसामा न्यात् प्रजननेन्द्रियम् , उद्पारयत् उत्पूरितवान् स्नोव्यक्षन प्रति , तेन एना स्नियम् अभ्यस्यजत् अभिससर्ग कृतवान् ॥

तस्या वेदिइएस्थो लोमानि वर्हिश्चर्मा धिषवणे समिद्धो मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान्ह वै वाजपेयेन यजमानस्य लोको

भवति तावानस्य लोको भवति य एव विद्वानधोपहास चरत्यासार स्त्रीणार सुकृत वृद्धेऽथ य इदमविद्वानघोपहास चरत्यास्य स्त्रिय सुकृत वृञ्जते ॥ ३ ॥

तस्या वेदिरित्यादि सर्वे सामान्य प्रसिद्धम् । समिद्धो मध्यत स्त्रीव्यक्षनस्य, तौ मुक्त्री अधिषवणफलके इति व्यवहितेन सब्ध्यते । वाजपेययाजिनो यावान् लोक प्रसिद्ध , तावान विदुष मैथुनकर्मणो छोक फलमिति स्तूयते। तस्मात् बीभत्सा नो कार्येति। य एव विद्वानधी-पहास चरति आसा स्नीणा सुकृत वृङ्के आवर्जवित । अथ पुन य बाजपेयसपत्तिं न जानाति अविद्वान् रेतसो रस तमत्व च अधोपहास चरति, आ अन्य स्त्रिय सुकृतम् आ वृज्जत अविद्रुष ।।

एतद्ध सम वै तद्धिबानुदालक आरुणि राहैतद्ध स्म वै तबिद्वान्नाको मौद्गल्य आहेतद्ध सा वे तद्विद्वान्क्रमारहारित आह बहवो मयी ब्राह्मणायना निरिन्द्रि- या विस्तुकृतोऽस्माछोकात्प्रयन्ति य इद् मविका ५सोऽघोपहास चरन्तीति बहु वा इद् ५ सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्क न्दति ॥ ४॥

पतद्ध स्म वै तत् विद्वान् उद्दालक आहणि आह अधो पहासाल्य मैथुनकर्म वाजपेयसपन्न विद्वानित्यथ । तथा नाको मौद्रल्य कुमारहारितश्च । किं त आहुरित्युच्यते—वहवो मर्यो मरणधर्मिणो मनुष्या , ज्ञाह्मणा अयन येषा ते ज्ञाह्मणायना ज्ञह्मबन्धव जातिमात्रोपजीविन इत्येतत् , निरिन्द्रिया विश्विष्ठेन्द्रिया , विसुक्त विगतसुक्तकर्माण , अविद्वांस मैथुनकर्मासका इत्यथ , ते किम् श अस्मात् लोका त्र प्रयन्ति परलोकात् परिश्वष्ठा इति । मैथुनकर्मणाऽत्यन्तपा पहेतुत्व दर्शयति— य इदमविद्वासोऽधोपहास चरन्तीति ।।

श्रीमन्थ कुत्वा पत्न्या ऋतुकाल ब्रह्मचर्येण प्रतीक्षते, यदि इद रेत स्कन्दति, बहु वा अरूप वा, सुप्तस्य वा जाम-तो वा, रागप्राबस्यात्—

तद्भिमृशेद्नु वा मन्नयेत यन्मेऽच रेतः पृथिवीमस्कान्त्सीचदोषधीरप्यसर चदपः। इदमह तद्रेत आददे पुनर्भामे
'स्थिनिद्रय पुनस्तेजः पुनर्भगः। पुनर्द्यिर्धिदण्या यथास्थान कल्पन्तामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ वा भुवौ
वा निमृज्यात्॥ ५॥

तद्भिमृशेत्, अनुम-त्रयेत वा अनुजपेदित्यर्थ । यदा अभिमृशित, तदा अनाभिकाक्कुष्ठाभ्या तद्रेत भावत्ते 'आ ददे' इत्येवमन्तेन मन्त्रेण, 'पुनर्माम्' इत्येतेन निमृज्यात् अन्तरेण मध्ये भुवौ भुवोर्बा, क्षनौ क्षतयोवा ॥

अथ यद्युदक आत्मान पश्येक्तद्भिम न्त्रयेत मिय तेज इन्द्रियं यशो द्रविण ५ सुकृतमिति श्रीई वा एषा स्त्रीणां यन्म लोडासाम्तसान्मलोडासस यशस्विनी मभिक्रम्योपमन्त्रयेत ॥ ६॥

भथ यदि कदाचित उदके आत्मानम् आत्मच्छाया पद्येत्, तश्रापि अभिमश्रयत अनेन मन्नेण 'मयि तेज ' इति । श्रीहे वा एषा पत्नी स्नीणा मध्ये यत् यस्मात् मछो - द्वासा उद्गतमञ्जवद्वासा , तस्मात् ता मछोद्वासस यशस्त्रिनीं श्रीमतीमभिकम्य अभिगत्य चपमन्त्रयेत इदम्— अद्य आवा-भ्या कार्य यत्पुत्रोत्पादनमिति, त्रिरात्रान्ते आधुताम् ॥

सा चेद्रमें न द्यात्काममेनामवकी णीयात्सा चेद्रमें नैव द्यात्काममेना यष्ट्या वा पाणिना वोपहत्यातिकामेदि निद्रयेण ते यश्चासा यश आद्द इत्यय शा एव भवति ॥ ७॥

सा चेदस्मै न द्यात् मैथुन कर्तुम्, कामम् एनाम् अ-वक्रीणीयात् आभरणादिना ज्ञापयेत्। तथापि सा नैव द्यात्, काममेना यष्ट्या वा पाणिना वा उपह्रस्र अति कामेत् मैथुनाय। शप्स्यामि त्वा दुर्भगा करिष्यामीति प्र ख्याप्य, तामनेन मन्त्रेणोपगच्छेत्— 'इन्द्रियेण ते यशसा यश आददे ' इति। सा तस्मात् तदिभशापात् बन्ध्या दुर्भ-गेति ख्याता अयशा एव भवति।।

सा चेद्स्मै द्यादिन्द्रियेण ते यशसा यश आद्धामीति यशस्विनावेव भवतः॥ सा चेद्स्मै द्यात्, अनुगुणैव स्याद्भर्तु, तदा अनेन मन्त्रेण उपगच्छेत् 'इन्द्रियेण ते यशसा यश भादधामि' इति, तदा यशस्विनावेव उमाविष भवत ॥

स यामिच्छेत्कामयेत मेति तस्यामर्थ निष्ठाय मुखेन मुख्य सधायोपस्थमस्या अभिमृद्य जपेदङ्गादङ्गात्सभवसि हृद्या द्धिजायसे। स त्वमङ्गकषायोऽसि दि ग्धविद्धमिव माद्येमाममू मयीति॥ ९॥

स या स्वभार्यामिच्छत्— इय मा कामयेतित, तस्याम् सर्थे प्रजननेन्द्रियम् निष्ठाय निश्चिष्य, मुखेन मुख सधाय, उपस्थमस्या अभिमृत्रय, जपिद्म मन्त्रम्— 'अङ्गादङ्गात्' इति॥

अथ यामिच्छेन्न गर्भ द्धीतेति तखा मर्थ निष्ठाय मुखेन मुख्य सधायाभिप्रा ण्यापान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत आद्द इत्यरेता एव भवति ॥ १०॥ अथ यामिच्छेत्– न गर्भ द्धीत न धारवेत् गर्भिणी

मा भूदिति, तस्याम् अर्थमिति पूर्ववत् । अभिप्राण्य अभि प्राणन प्रथम कुत्वा, पश्चात् अपान्यात्- 'इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आद्दे ' इलनेन मन्त्रेण, अरेता एव भगति, न गर्भिणी भवतीत्यथ ॥

अथ यामिच्छेद्दधीतेति तस्यामर्थ नि ष्टाय मुखेन मुख ५ सधायापान्यामिप्रा ण्यादिन्द्रियंण ते रेतसा रेत आद्धामी ति गर्भिण्येव भवति ॥ ११ ॥

अथ यामिच्छेत्- दधीत गर्भमिति, तस्यामधीमत्यादि पूर्ववत् । पूर्वविपर्ययेण अपान्य अभिप्राण्यातः 'इन्द्रियण ते रेतसा रेत आद्धामि ' इति, गार्भण्यव भवति ॥

अथ यस्य जायायै जार स्यान चेहि ष्यादामपात्रेऽग्निसुपसमाधाय प्रतिलोम५ शरबाईस्तीत्वी तसिन्नेता शरभ्रष्टी. प्रतिलोमा सर्पिषाक्ता जुहुयान्मम स मिद्धेऽहौषी' प्राणापानौ त आद्देऽसा विति मम समिद्धेऽहाँषीः पुत्रपशुर्सत

आद्देऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीरिष्टा-सुकृते त आद्देऽसाविति मम समिद्धे-ऽहौषीराशापराकाशौ त आद्देऽसाविति स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृतोऽस्मा-स्लोकात्प्रेति यमेवविद्वाह्मणः शपित त-सादेवविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहास मिच्छेद्त होववित्परो भवति ॥ १२॥

अथ पुनर्थस्य जायायै जार उपपति स्यात्, त चेत् दिच्यात्, अभिचरिच्याम्येनमिति मन्येत, तस्येद् कर्म। आ भगने अग्निमुपसमाधाय सर्व प्रतिलोम कुर्यात्, तस्मिन् अग्नौ एता शरभृष्टी शरेषीका प्रतिलोमा न्यिषा अक्ता घृताभ्यका जुहुचात् 'मम समिद्धेऽहौषी' इलाद्या आहुती, अन्ते सर्वासाम् असाविति नामप्रहण प्रत्येकम्, स एष एवित्, य ब्राह्मण शपति, स विसुकृत विग तपुण्यकर्मा प्रैति। तस्मात् एवितत् श्रोत्रियस्य दारेण नो पहासामिच्छेत् नर्मापि न कुर्यात्, किसुत अधोपहासम्, हिः यसात् एविवद्पि तावत् परो भवित शत्रुर्भवतील्यर्थ ।।

अथ यस्य जायामार्तव विन्देत्त्र्यह

कर्सेन पिबेदहतवासा नैना वृषहो न वृषल्युपहन्याभ्रिरात्रान्त आप्छुत्य बी हीनवघातयेत्॥ १३॥

अथ यस्य जायाम् आर्तव विन्दत् ऋतुभाव प्राप्नुयात्— इत्येवमादिमन्थ 'श्रीहं वा एषा क्रीणाम्' इत्यत पूर्वे द्रष्टव्य , सामर्थ्यात् । ज्यह् कसेन पिवेत्, अहतवासाध्य स्यात्, नैना स्नाताम् अस्नाता च वृषळो वृषळी वा नो पद्दन्यात् नोपस्पृशेत् । त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रव्रतसमाप्तौ आ प्रुत्य स्नात्वा अहतवासा स्यादिति व्यवहितेन सबन्ध , ताम् आप्रुता त्रीहीन् अवधातयेत् त्रीह्यवधाताय तामेव विमियुञ्ज्यात् ॥

स य इच्छेत्पुत्रों में शुक्को जायेत वे दमनुत्रुवीत सर्वमायुरियादिति क्षीरौ दन पाचियत्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामी श्वरो जनयितवै ॥ १४ ॥

स य इच्छेत्- पुत्रो मे शुक्रो वर्णतो जायेत, वेदमेक-मनुब्रुवीत, सर्वमायुरियात्— वर्षशत क्षीरौदन पाचियता सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् ईश्वरौ समर्थौ जनयितवै जनयितुम्।।

अथ य इच्छेत्पुत्रों में कपिलः पिङ्ग लो जायेत हो वेदावनुत्रुवीत सर्वमायु रियादिति दध्योदन पाचियत्वा सर्पि ध्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितवै॥

दृध्यादन दथ्ना चरु पाचियत्वा, द्विवेद चेदिच्छति पुत्रम् , तदा ध्वमजननियम ॥

अथ य इच्छेत्पुत्रों में इयामी लोहि ताक्षो जायेत त्रीन्वेदाननुबुवीत सर्वमा युरियादित्युदौदन पाचियत्वा सर्पिष्म न्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १६ ॥

कवलमव स्वाभाविकमोदनम् । उद्ग्रहणम् अन्यप्रसङ्ग निवृत्त्यर्थम् ॥

अथ य इच्छेदुहिता में पण्डिता जा येत सर्वमायुरियादिति तिलौदन पाच यिखा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ ज नियतवै ॥ १७ ॥

दुहितु पाण्डित्य गृहतन्त्रविषयमेव, वेदेऽनिधकारात्। तिछौदन कुशरम्॥

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो विगी तः समितिंगमः शुश्रूषितां वाच भाषि ता जायेत सर्वान्वेदाननुब्रुवीत सर्वमायु रियादिति मा सोदन पाचित्वा सिर्प प्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनियतवा औ क्षेण वार्षभेण वा ॥ १८॥

विविध गीतो विगीत प्रख्यात इत्यर्थ , समितिंगम सभा गच्छतीति प्रगल्भ इत्यर्थ , पाण्डित्यस्य पृथग्महणात् , शुश्रूषिता श्रोतुमिष्टा रमणीया वाच भाषिता सस्कृताया अर्थवत्या वाचो भाषितेत्यर्थ । मासमिश्रमोदन मासौ दनम् । तन्मासनियमार्थमाह— औक्षेण वा मासेन , उक्षा सेचनममर्थ पुगव , तदीय मासम् ॥ ऽप्यधिकवया , तदीयम् आषम मासम् ॥

अथाभिपातरेव स्थालीपाकावृताज्य चेष्टित्वा स्थालीपाकस्योपघात जुहोत्य प्रये स्वाहानुमतये स्वाहा देवाय सविते सत्यप्रस्वाय खारेति हुखोद्ध्य प्राक्षा ति प्राइयेतरस्या प्रयच्छिति प्रक्षाल्य पा-णी उदपात प्रियत्वा तेनैना त्रिरभ्युक्ष त्युत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रपू व्या स जाया पत्था सहेति ॥ १९॥

अशाभिप्रातरेत काळे अवधातिर्वृत्तान् तण्डुलानादाय स्थालीपाकाषृता स्थालीपाकिविधिना, आज्य चेष्टित्वा, आज्यस्कार कृत्वा, चह अपियत्वा, स्थालीपाकस्य आहुती जुहोति, उपधातम् उपहत्योपहत्य 'अग्नये स्वाहा 'इत्याद्या । गार्श्व सर्वो विधि द्रष्टच्य अत्र, हुत्वा उद्धृत्य चहशेष प्राभाति, स्वय प्राश्य इतरस्या पत्न्यै प्रयच्छति उच्छिष्टम् । प्रक्षाल्य पाणी आचम्य उद्पात्र पूर्यित्वा तेनोद्देन एना त्रिरभ्युक्षति अनेन मन्त्रेण 'उत्तिष्ठात ' इति, सक्रन्मन्त्रो चारणम् ।।

अथैनामभिषयतेऽमोऽहमस्मि सा ख ५ सा त्वमस्पमोऽह सामाहमस्मि ऋ कत्व यौरह पृथिवी त्व तावेहि सध्र भावहै सह रेतो दघावहै पुरसे पुत्राय वित्तय इति ॥ २०॥ अथैनामिभमन्त्र्य क्षीरौहनादि यथापत्यकाम सुक्त्वेति क्रमो द्रष्टव्य । सर्वेशनकाले-- 'अमोऽहमस्मि' इत्यादि- मन्त्रेणाभिष्यते ॥

अथास्या उरू विद्यापयित विजिहीथा चावापृथिवी इति तस्यामर्थे निष्ठाय मुखे न मुख्य सधाय त्रिरेनामनुलोमामनुमा ष्टि विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिर्ज्ञातु । आसिश्चतु प्रजापतिधीता गर्भ द्धातु ते । गर्भ घेहि सिनीवालि गर्भ वेहि पृथुष्ठुके । गर्भ ते अश्विनौ देवावा धत्ता पुष्करस्रजौ ॥ २१ ॥

अथास्या ऊरू विद्यापयति 'विजिहीथा द्यावापृथिवी' इत्यनेन । तस्यामर्थमित्यादि पूर्ववत् । त्रि एना शिर प्रभृति अनुस्तोमामनुमाष्टि 'विष्णुयोनिम्' इत्यादि प्रतिमन्त्रम् ॥

हिरण्मची अरणी चाभ्या निर्मन्थता मिन्ननी।त ते गर्भ हवामहे दशमे मा सि सुतये। यथानिगर्भा पृथिवी यथा स्त्विय मनसा जुहोमि स्वाहा । यत्क मणात्यरीरिच यद्वा न्यूनमिहाकरम्। अ ग्रिष्टित्स्वष्टकृद्धिज्ञान्स्वष्ट्रंसुहुत करोतु नः स्वाहेति ॥ २४ ॥

अथ जातकर्म । जातेऽग्निमुपसमाधाय अक्ट्रे आधाय पुत्रम , कस पृषदाच्य सनीय सयोज्य दिष्टेषृते, पृषदाच्यस्य उपवात जुहोति 'अस्मिन्सहस्रम् ' इत्याद्यावापस्थाने ॥

अथास्य दक्षिण कर्णमिमिनिधाय वा ग्वागिति त्रिरथ दिध मधु घृत ५ सनी यानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राचायति । भू स्ते द्धामि सुवस्ते द्धामि स्वस्ते द्धा मि भूर्श्वेवःस्व सर्वे त्विय द्धामीति ॥२५॥

अथास्य दक्षिण कर्णमाभनिधाय स्व मुखम् 'वाग्वाक्' इति त्रिर्जपेत्। अथ दिध मधु घृत सनीय अनन्तिईतेन अव्य-बहितेन जातक्त्पेण हिरण्येन प्राशयति एतैर्भन्त्रै प्रत्येकम्।।

अथास्य नाम करोति वेदोऽसीति त दस्य तङ्गुद्धमेव नाम भवति ॥ २६ ॥

8 B U III 9

अधास्य नामधेय करोति 'वेदोऽसि ' इति । तदस्य त दुह्य नाम भवति- वेद इति ॥

अर्थेन माते प्रदाय स्तन प्रयच्छति यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूयों रत्नधा वसुविद्यः सुद्त्रः। येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह घातवे करिति ॥

अथैन मात्रे प्रदाय स्वाङ्करशम्, स्तन प्रयच्छति 'यस्ते स्तन ' इत्यादिम-त्रेण ॥

अथास्य मातरमभिमन्त्रयते। इला सि मैत्रावरूणी वीरे वीरमजीजनत्। सा त्व वीरवती भव यास्मान्वीरवतो **ऽकरदिति । त वा एतमाहरतिपिता व** ताभ्ररतिपितामहो बताभ्र परमा बत काष्टां प्रापच्छिया यशमा ब्रह्मवर्चसेन य एवविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत इति ॥ २८ ॥

इति चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥

अथास्य मातरमभिमन्त्रयते 'इलासि वस्यनेन। त ना एतमाहुरिति— अनेन विधिना जात पुत्र पितर पिता मह च अतिशेते इति श्रिया यगसा ब्रह्मवर्षसेन परमा निष्ठा प्रापत्— इत्येव स्तुत्यो भवतीत्यर्थ। यस्य च एव विदो ब्राह्मणस्य पुत्रा जायत, स च एव स्तुत्यो भवती त्यभ्याहायम्॥

इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थ ब्राह्मणम्॥

पश्चम ब्राह्मणम् ॥

अथ वर्षा । पौतिमाषीपुत्र कात्यायनीपुत्रात्कात्यायनीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौ
तमीपुत्रो भारडाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः
पाराधारीपुत्रात्पाराधारीपुत्र औपस्वस्ती
पुत्रादौपस्वस्तीपुत्र पाराधारीपुत्रात्पारा
धारीपुत्र कात्यायनीपुत्रात्कात्यायनीपुत्र
कौधिकीपुत्रात्कौधिकीपुत्र आलम्बीपु
त्राच वैयाव्रपदीपुत्राच वैयाव्रपदीपुत्र कापवीपुत्राच कापीपुत्राच कापीपुत्र ॥ १॥

आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्रा द्रौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराचारीपुत्रात्पाराचारीपुत्रो वात्सीपुत्रा-द्वात्सीपुत्रः पाराचारीपुत्रात्पाराचारीपुत्रो वाकीरुणीपुत्राद्वाकीरुणीपुत्रो वाकीरुणी-

पुत्राद्वाकों रूणीपुत्र आर्तभागीपुत्रादार्त-भागीपुतः शौद्गीपुताच्छौद्गीपुतः साकृ तीपुत्रात्साकृतीपुत्र आलम्बायनीपुत्रा दालम्बायनीपुत्र आलम्बीपुत्रादालम्बी पुत्रो जायन्तीपुताजायन्तीपुत्रो माण्डू कायनीपुतान्माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकी पुत्रान्माण्ड्की पुत्र शाण्डलीपुताञ्छाण्ड लीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रो भा लुकीपुत्राद्भालुकीपुत कौश्विकीपुत्राभ्या क्रीञ्चिकीपुत्री वैदभृतीपुताहैदभृतीपुत्रः कार्शकेयीपुतात्कारीकेयीपुत्र प्राचीनयो गीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्र' सांजीवीपुत्रा-त्साजीवीपुत्रः प्रार्शीपुत्रादासुरिवासिनः प्राश्रीपुत्र आसुरायणादासुरायण आसु रेरासुरि ॥ २॥

याज्ञवल्क्याचाज्ञवल्क्य उदालकादु दालकोऽस्णाद्स्ण उपवेशेरुपवेशि कु-

श्रेः क्रश्रिवीजश्रवसो वाजश्रवा जिह्ना वतो बाध्योगाजिह्वावान्बाध्योगोऽसि ताद्वार्षगणादसितो वार्षगणो हरिता त्कइयपाद्धारित' कइयप शिल्पात्कइय पाच्छिल्प कर्यप कर्यपान्नेध्रुवेः क इयपो नैश्रुविवीचो वागम्भिण्या अम्भि ण्यादित्यादादित्यानीमानि शुक्कानि यजू **थ्षि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्या** यन्ते ॥ ३ ॥

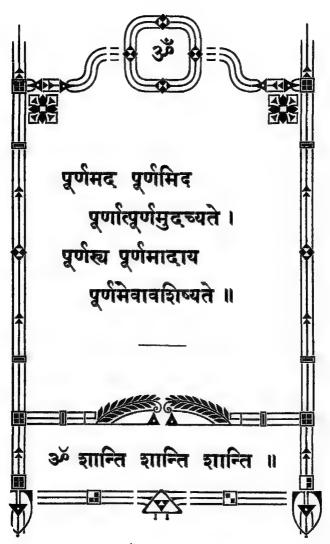
समानमा साजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रो माण्डूकायनेमाण्डूकायनिर्माण्डव्यान्मा ण्डव्यः कौत्सात्कौत्सो माहित्थेमीहि त्थिवीमकक्षायणाद्वामकक्षायण शाण्डि-ल्याच्छण्डिल्यो बात्स्वाद्वात्स्य कुश्रे॰ कुश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बायनाचज्ञव चा राजस्तम्बायनस्तुरात्कावषेयासुरः

कावषेयः प्रजापते. प्रजापति ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयसु ब्रह्मणे नमः॥ ४॥

इति पश्चम ब्राह्मणम् ॥

श्रथेदानीं समस्तप्रवचनवश श्रीप्राधान्यात्। गुणवान्पुत्रो भवतीति प्रस्तुतम्, अत श्रीविशेषणेनैव पुत्रविशेषणात् आचार्यपरम्परा किर्लते। तानीमानि शुक्रानीति अ
व्यामिश्राणि ब्राह्मणेन। अथवा यानीमानि यजूषि तानि
गुक्रानि गुद्धानीत्येतत्। प्रजापतिमारभ्य यावत्पौतिमाषीपुत्र, तावत् अधोमुखो नियताचार्यपूर्वक्रमो वश समानम्
आ साजविषुत्रात्, ब्रह्मण प्रवचनाख्यस्य, तचैतत् ब्रह्म
प्रजापतिप्रवन्धपरम्परया आगत्य अस्मास्त्रनेकधा विप्रसृतम्
अनाद्यनन्त स्वयमु ब्रह्म नित्यम्, तसौ ब्रह्मणे नम ।
नमस्तद्नुवर्तिभ्यो गुरुभ्य ॥

इति षष्ठाच्यायस्य क्षञ्जम ब्राह्मणम् ॥ इति श्रीमत्परमहत्तपरिवाजकाचार्यस्य श्रीगोवि दमगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छकरमगवत कृतौ बृहद्दारण्यकोपनिषद्भाष्य सपूर्णम् ॥

s b v III 9a

॥ श्री ।॥

उपनिषन्मन्त्राणां

॥ वर्णानुक्रमणिका ॥

पृष्ठम् पृष्ठम् अथ य इच्छेहुहिता मे आ अग्रये स्वाहेत्यमौ हुत्वा ७८८ पण्डिता 303 अत्र पितापिता भवति अथ यदा सुषुप्ती भवति २४३ ५७१ अथ कर्मणामात्मेत्येतदेषा २१० अय यदादक आत्मान 600 अय चक्षुरत्यवहत्तद्यदा अथ यस्य जायामार्तव 608 ५७ अथ लयो वाव लोका अथ यस्य जायायै 603 990 अथ यामिच्छेद्दधीतेति अथ प्राणमत्यवहत्स यदा ५७ 603 अथ यामिच्छेन गर्भ द अथ मनोऽत्यवहत्तद्यदा ५८ धीतेति अथ य इच्छेत्पुत्री मे 602 कपिल पिक्कलो अय ये यज्ञेन दानेन 608 960 अथ य इच्छेत्पुत्रो मे अथ रूपाणा चक्षु० २१० पण्डितो जायेत अथ व ५ श पौतिमाषी ० ८१४ 600 अय य इच्छेत्पुत्रो मे अथ वर्श पौतिमाष्यो ३४७ श्यामा अथ वर्श पौतिमाष्यो ६७९ 305

	विक्रम्		वृष्ठम्
अथ श्रोत्रमत्यवहत्तद्यदा	46	अथातो वतमीमा ५ सा	२००
अथ इ चक्षुरुचु	88	अथात्मनेऽन्नाद्यमागा •	46
अथ इ प्राण उत्क्रमि०	७४९	अथाधिदैवत ज्वलिष्या •	२०४
अथ इ प्राणमूचुरूव न	88	अयाध्यात्ममिदमेव मूर्ते	२८५
अथ इ मन जचु	४७	अथाभिप्रातरेव स्थाली •	600
अथ इ याज्ञवल्क्यस्य द्वे	६६०	अथामूर्त प्राणश्च यश्चा०	२८६
अथ इ वाचक्रव्युवाच	8 3 8	अथामूर्ते वायुधा तरिक्ष	२८३
अथ ६ श्रोत्रमूचु	४७	अथास्य दक्षिण कर्णम॰	699
अथ हेममासन्य प्राण•	86	अथास्य नाम करोति	611
अथ हैनमसुरा ऊचु	६९७	अथास्य मातरमभिम०	८१२
अथ हैनमुहालक आ॰	४२६	अथास्या ऊरू विद्याप॰	८०९
अय हैनमुषस्तश्चाका०	٧o	अथत्यभ्यम यत्स मुखास	63
अथ हैन कहोल कौ॰	800	अथैतद्वामेऽक्षणि	५०७
अथ हैन गागी वाच०	४२२	अयैतस्य प्राणस्याप	968
अथ हैन जारत्कारव	३७३	अयेतस्य मनसा द्यौ	963
अथ हैन भुज्युर्लाह्या ०	388	अथैनमग्रये	७७५
अथ हैन मनुष्या ऊचु	६९७	अयैनमभिस्पृशति	७९०
अथ हैन विदग्ध शा०	४५५	अथैनमाचामति	990
अथ होवाच ब्राह्मणा०	Y29	अथैनमुद्यच्छत्याम८०	७९०
अथात पवमानानामे०	७२	अथैन मात्रे प्रदाय	८१२
अथात सप्रत्तिर्यदा	988	अयेन वसत्योपमन्त्रया०	७६२

			CETT
	पृष्ठम्		वृष्ठम्
अथैनामभिपद्यते	606	वल्क्य च द्रमस्यस्त	
अथैष स्ठोको भवति	२०५	मिते किंज्योतिरेवा०	५१७
अथो अय वा आत्मा	944	अस्तमित आदित्ये याश	
अञ्चर्धेन च द्रमस्थ	१९८	वल्क्य च द्रमस्यस्त	
अन दा नाम ते लोका	६३१	मिते शा तेऽमौ	699
अ घतम प्रविद्यति	६३१	अस्तमित आदित्ये याज्ञ	
अन्न ब्रह्मेत्येक आहु	590	वल्क्य च द्रमस्यस्त	
अयममि सर्वेषा भूताना	३२६	मिते शाते 5 मी शा	
अयमभिर्वैश्वानरो	998	ताया वाचि	496
अयमाकाश सर्वेषा	३२९	अहर्वा अश्व पुरस्तात्	99
अयमात्मा सर्वेषा भूतान	इइह	अइल्लिकेति होवाच	४७७
अयमादित्य सर्वेषा	३२७	आ	
अय चद्र सर्वेषा	३२८	आकाश एव यस्याय०	४६५
अय धर्म सर्वेषा भूतान	ा ३ ३०	आग्निवेश्यादाग्निवेश्य	३४७
अय बायु सर्वेषा	३२७	आग्निवेश्यादाग्निवेश्यो	६७९
अय वै लोकोऽग्रिगौतम	७७२	आत्मान चेद्विजानीयाद	• ६३२
अयप् स्तन्यित्तु सर्वेष	१३ ९	आत्मैवेदमग्र आसीत्पु०	96
असौ वै लोकोऽग्रिगौत	ए इंट	आत्मैवेदमग्र आसीदक	146
अस्तमित आदित्ये या-		आ ले यीपुत्रादात्रेयीपुत्रो	८१४
ज्ञवल्क्य किंज्योति ॰	५१६	आप एव यस्यायतनम्	४६७
अस्तमित आदित्ये याज्ञ		आप एवेदमग्र आसु	७०५

	वृष्ठम्		वृष्ठम्
आपो वा अर्कस्तद्यदपा	२२	उक्य प्राणी वा उक्थ	७२०
आराममस्य पश्यति	७५१	उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य	6
इ		ऋ	
इद मानुष< सर्वेषा	३३२	ऋचो यज्र् षि	७२५
इद वैतमधु पश्य		ए	
न्नवोचत्। आयर्व०	३४१	एकधैवानुद्रष्ट यमेतद्रप्र ०	६३८
इद वै तन्मधु पश्य		एका भवति न पश्यती०	६०३
त्रवोचत्। तद्वा	३३८	एतद वै तजनको	७३४
इद वैतमधु पश्य		एतद स वै तदिहानुः	७९८
नवोचत्। पुरश्वके	३४२	एतद्वे परम	७१६
इदवैतामधु पश्य		एतमु हैव चूलो	७९३
ववोचत्। रूपप	¥¥¥	एतमु हैव जानकिराय॰	७९३
इद्र सत्य ८ सर्वेषा	३३१	एतमु हैव मधुक	७९२
इ घो ह वै नामैष	५०६	एतमु हैव वाजसनेयो	७९२
इमा आप सर्वेषा	३२६	एतमु हैव सत्यकामो	७९३
इमा दिश सर्वेषा	३२८	एतस्य वा अक्षरस्य	४४५
इमावेव गोतमभरद्वाजा	२७८	एष उ एव बृहस्पति॰	88
इय पृथिवा सर्वेषा	३२४	एष उ एव ब्रह्मणस्पति	६४
इय विद्युत्सर्वेषा भूताना	३२९	एष उ एव साम वाग्वै	६५
इहैव स तोऽथ विश्व	६३४	एष उ वा उद्गीय	६७
ਚ		एष प्रजापति	909

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
एषा वै भूताना पृथिवी	७९६	चक्षुवै ग्रह	३७६
क		चक्षुहींचकाम	989
कतम आत्मेति योऽयम्	५२४	चतुरौदुम्बरो भवत्यौदु०	988
कतम आदित्या इति	४५८	ল	
कतम इंद्र कतम	४५९	जनको इ वैदेह आ०	865
कतमे ते त्रयो देवा	४६०	जनको ह वैदेह कूर्ची ०	५०५
कतमे चद्रा इति	४५८	जनक ५ ह वैदेह याज ०	493
कतमे वसव इत्यमिश्र	४५७	जनको इ वैदेहो बहु०	३५४
कतमे षडित्यप्रिश्च	४६०	जात एव न जायते	४८५
करिम नुत्व चात्मा॰	४७७	जातेऽभिमुपसमाधायाङ्क	690
काम एव यस्यायतन ५	४६३	जिह्ना वै प्रद	305
किंदे वतोऽस्यामुदीच्या	Y0 ¥	ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय	550
किंदेवतोऽस्या दक्षिणाया	४७२	त	
किंदेवतोऽस्या ध्रुवाया	४७५	तदभिमृशेदनु वा	७९९
किंदेवतोऽस्या प्रतीच्या	४७३	तदाहुर्यदयमेक इवैव	४६१
किंदेवतोऽस्या प्राच्या	¥90	तदाहुर्यद्वहाविद्यया	998
क्षत्र प्राणी वै क्षत्र प्राणी	७२३	तदेतत्त्रेय पुत्रात्त्रेयो	119
घ		तदेतहचाम्युक्तम् । एष	६५३
घृतकौशिकाद्धृतकौशिक	660	तदेतद्रहा क्षत्र विट्	१४९
घृतकौशिकाद्धृतकौशिक	386	तदेतन्मूर्ते यदन्यत्	२८१
च		तदेते श्लोका भवति।	

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अणु पथावितत	६२७	तद्वै तदेतदेव	\$ 0 €
तदेते श्लोका भवति ।		तम एव यस्यायतन	४६६
स्वप्नेन	५४९	तमेता सप्ताक्षितय	२७५
तदेष स्ठोको भवति।		तमेव घीरो विश्वाय	६४०
अर्वाग्बिलश्चमस	२७६	तस्मिञ्छुक्रमुत नीलमाहु	६२९
तदेष स्ठोको भवति।		तस्य प्राची दिक्पाञ्च	490
तदेव सक्त सह	६१५	तस्य वा एतस्य पुरुषस्य	५४२
तदेष श्लोको भवति ।		तस्य हैतस्य पुरुषस्य	२८७
यदा सर्वे	६२४	तस्य हैतस्य साम्ना य	
तदापि ब्रह्मदत्तश्चेकिता०	६८	प्रतिष्ठा वेद	ও १
तद्भेद तर्धन्याकृतमासीत्	98	तस्य हैतस्य साम्रो य	
तग्रत्तरसत्यमसौ	606	सुवर्ण वेद	99
तद्यथा तृणजलायुका०	६०८	तस्य हैतस्य साम्ना य	
तद्यथान सुसमाहितम्	५९४	स्व वेद	६९
तद्यथा पेशस्कारी पेश॰	690	तस्या उपस्थान गायन्य •	७३३
तद्यथा महामत्स्य उमे	५६१	तस्या वेदिकपस्थो	७९७
तचथा राजानमाया त	496	तस्यै वाच पृथिवी	१८२
तद्यथा राजान प्रयि॰	600	त< हैतमुद्दालक	७९२
तद्ययासिनाकाशे	५६२	ता होवाच ब्राह्मणा	३५५
तद्वा अस्यैतदतिच्छ दा	५६८	ता वा अस्यैता हिता	५६४
तद्वा एतदश्वर गार्ग्यहष्ट	४५१	ता ८ हैतामें के	० इ. ए

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
ते देवा अबुवन्नेताबद्वा	५९	प	
ते य एवमति द्विदु	३७७	पर्जयो वा अभिगौतम	900
ते इ वाचमूचुस्त्व न	YY.	पिता माता प्रजैत	161
ते हेमे प्राणा अहर श्रेयसे	986	पुरुषो वा अभिगौतम	इల्ट
ते होचु क नु सोऽभूत्	49	पूर्णमद पूर्णमिद	824
त्रय वा इद नाम रूप	₹•८	पृथिव्येव यस्यायतन	४६२
त्रया प्राजापत्या	६९६	पृथि ये चैनममेश्र	198
त्रयो लोका एत एव	160	प्राणस्य प्राणमुत चक्षुष	६३७
त्रयो वेदा एत एव	160	प्राणेन रक्षनवर कुलाय	440
त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति	306	प्राणोऽपानो व्यान	७२६
त्वग्वै ग्रह	३७६	प्राणो वै ग्रह	३७५
त्वच एवास्य रुधिर	¥Z₹	ब	
द		ब्रह्मत भूतानि	₹•४
दिवश्चैनमादित्याच	१९७	ब्रह्मत वेदास्त	8 8 Y
द प्तबालाकिर्दानूचानो	२१७	नस वा इदमप्र आसी	
देवा पितरो मनुष्या	१८०	त्तदात्मानमेवावेत्	121
इया इ प्राजापत्या	38	ब्रह्म वा इदमग्र आसी	
दे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त	२८०	देकमेव	145
न		भ	
न तत्र रथा न रथ०	५४७	भूमिर तरिक्ष	450
नैवेह किंचनाम आसीत्	13	म	
s m u i	11 10		

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
मनसैवानुद्रष्ट य	६३७	तदितर इतर जिघित	न ३१९
मनोमयोऽय पुरुष	999	यत्र हि द्वैतिमिव भवति	
मनो वै प्रह	३७६	तदितर इतर पश्यति	1 ६६८
मनो होचकाम	280	यत्सप्तानानि मेधया त	
मा ५ सान्यस्य शकराणि	४८३	पसाजनयत्पिता	158
मैत्रेयीति होवाच	२९९	यत्सप्तामानि मेधया त	
मैत्रेयीति होवाच याज्ञ •	६६०	पसाजनयत्पितेति	984
य		यत्समूलमाबृहेयु	४८५
य पृथिच्या तिष्ठन्	441	यथा बुक्षो वनस्पति	४८२
य प्राणे तिष्ठन्	*34	यदा वै पुरुष	७१५
य ओत्रे तिष्ठन्	४३६	यदेव ते कक्षिदव्रवीत्त	
य सर्वेषु भूतेषु	*\$4	च्छुणवामेत्यब्रवी म	
य आकारो तिष्ठन्	YŽY	उद्	४९८
य आदित्ये तिष्ठन्	¥ ३ ३	यदेव ते कश्चिदव्रवीत्त-	
य एष एतस्मिमण्डले	७०९	च्छुणवामेत्यब्रवी मे	
यजु प्राणो वै यजु प्राणे	७२१	गर्दभीविपीतो	409
यत्किच विजिशास्य	969	यदेव ते कश्चिदब्रवीत्त	
यर्तिकचाविज्ञात प्राणस्य	168	च्छुणवामेत्यब्रवी मे	
यत्ते कश्चिदव्रवीत्तच्छृण०	¥ ? ¥	बर्कुवीष्ण	899
यत्र वा अन्यदिव	५८५	यदेव ते कश्चिदब्रवीत्त	
यत्र हि हैतमिव भवति		च्छुणवामेत्यब्रवी मे	

	वृष्ठम्		पृष्ठम्
विदग्ध	५०३	यस्यानुवित्त प्रतिबुद्ध	६ ३३
यदेव ते कश्चिदब्रवीत्त		याज्ञवल्क्य किंज्योतिरय	498
च्छ्रणवामेत्यब्रवीन्मे		याज्ञवल्क्याचाज्ञवल्क्य	694
सत्यकामो	५०२	याशवल्क्येति होवाच क-	
यदैतमनुपश्यत्यात्मान	६३५	तिभिरयमच ब्रह्मा	१६७
यदृक्षो वृक्णो रोइति	YSY	याशवल्क्येति होवाच क-	
यदै तम जिन्नति जिन्न वै	469	तिभिरयमद्यरिभ	३६४
यद्वै तम्र पश्यति पश्य॰	५७८	याशवल्क्येति होवाच क	
यद्वै तन्न मनुते	468	त्ययमद्याध्वर्युरिसम्	३६५
यद्वै तन रसयते	469	याशवल्क्योति होवाच क-	
यद्वै तन्न वदति	468	त्ययमचोद्गाता	३६८
यद्वै तन विजानाति	422	याशवल्क्येति होवाच य-	
यदै तन शृणोति	469	त्राय पुरुषो म्रियत	Seş
यद्वे तम स्पृशित	५८२	याज्ञवल्क्येति होवाच य-	
यश्चभुषि तिष्ठन्	४३६	त्राय पुरुषो म्रियते	३७९
यश्च द्रतारके	858	याज्ञवल्क्येति होवाच य-	,-,
यस्तमसि तिष्ठन्	858	त्रास्य पुरुषस्य	३८०
यस्तेजसि तिष्ठन्	848	याज्ञवल्क्येति होवाच य-	10
यस्त्वचि तिष्ठन्	४३६	दिदमन्तरिक्ष	३६२
यस्मादर्शक्सवत्सरो०	६३६	याशवल्क्येति होवाच य	, , ,
यस्मि पञ्च पञ्चजना	६३६	दिद सर्वमहोरात्राभ्या	३५९

८३० बृहदारण्यकोपनिष मन्त्र

	पृष्ठम्		वृष्ठम्
याज्ञवस्क्योति होवाच य		योषा वा अग्निगौतम	800
दिद सर्वे मृत्युना०	३५७	यो इ वा आयतन वेद	4 48
याज्ञवल्क्येति होवाच य		यो ह वै ज्येष्ठ च अष्ठ च	७४१
दिद सर्वे मृत्योरभ	३७७	यो ह वै प्रजापति वेद	७४५
याज्ञवल्क्येति होवाच य		यो इ वै प्रतिष्ठा वेद	FYU
दिद सर्वे पूर्वपक्षा॰	३६१	यो इ वै वसिष्ठा वेद	७४२
याशवस्थिति होवाच		यो इ वै शिशु ५ साधन ५	२७२
शाकल्यो	888	यो इ वै सपद वेद	440
योऽमौ तिष्ठन्	४३२	₹	
यो दिश्च तिष्ठन्	¥\$\$	रूपाण्येव यस्यायतन	
यो दिवि तिष्ठन्	¥ + ₹	य एवायमादशै	४६६
योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्	४३३	रूपाण्येव यस्यायतन	
योऽप्यु तिष्ठन्	४३२	य एवासावादित्ये	848
यो मनसि तिष्ठन्	४३६	रेत एव यस्यायतन	४६८
योऽय दक्षिणेऽक्षापुरुष	990	रेतस इति मा वोचत	Y 5¥
यो रेतिस तिष्ठन्	¥30	रेतो होचकाम	986
यो वा एतदश्वर	YY \$	a	
यो बाचि तिष्ठन्	४३५	वाग्घो च काम	986
यो वायौ तिष्ठन्	¥ ₹₹	वाग्वै ग्रह	३७५
यो विज्ञाने तिष्ठन्	¥ Ę ¥	वाच घेनुमुपासीत	५१ ३
यो वै स सवत्सर	169	विशात विजिशस्यमवि०	169

	पृष्ठम्		वृष्ठम्
विद्युद्धक्षेत्याहु	७१२	स यथा दु दु भेईन्यमा ०	३०५
वेत्य यथेमा प्रजा	७५९	स यथा दुःदुभेईन्यमा	६६४
হা		स यथाँद्रैधाग्नेरभ्याहितस्य	६६५
शाकस्येति होवाच	886	स यथार्देभाग्नेरभ्याहितात्	306
ओत्र वै ग्रह	३७६	स यथा वीणाये वाद्य०	७०६
ओत्र होचकाम	580	स यथा वीणायै वाद्य ०	६६५
श्वेतकेतुई वा आक्षे०	७५७	स यथा शङ्कस्य ध्याय०	७० ६
स		स यथा शङ्कस्य	६६५
स एष सबत्सर प्रजा॰	168	स यथा सर्वीसामपा ५	३१०
स ऐक्षत यदि वा	२६	स यथा सर्वीसामपार्	६६५
स त्रेधात्मान व्यकुः	२३	स यथा सै घव खिल्य	३१३
स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयो •	980	स यथा सै घवघनो	६६६
स नैव ॰यभवत्स विश्व ॰	988	स यथोर्णनाभि	२४८
स नैव "यभवत्स शौ ॰	188	स यामिच्छेत्कामयेत	८०२
समानमा साजीवीपुत्रात्	618	स यो मनुष्याणा ५	466
स य कामयेत	६८५	सिलल एको द्रष्टाहैतो	५८६
स य इच्छेत्पुत्रो मे	८०५	स वा अयमात्मा ब्रह्म	699
स य इमा ५ श्रीहाना ।	७३१	स वा अयमात्मा सर्वेषा	3 3 3
स यत्रायमणिमान येति	५९६	स वा अय पुरुषो जाय•	489
स यत्रायमात्माबस्य	६०१	स वा एष एतस्मिन्बु॰	५५९
स यत्रैतत्स्वप्न्यया •	२३९	स वा एष सप्रसादे	५५४

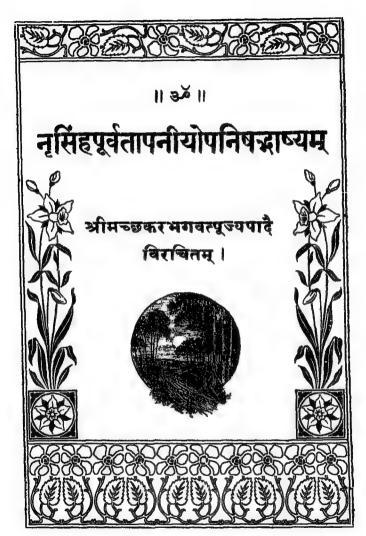
८३२ बृहदारण्यकोपनिषन्मन्त

वृष्ठम्		वृष्ठम्
सवाएष स्वप्नाते ५९२	स होवाच गाग्यी य	
सवाएष स्वप्ने ५५८	एवायमादर्शे	२२४
स वा एष महानज आ	स होवाच गाग्यों य	
त्मानरोऽमरो ६५७	एवाय छायामय	२२६
स वा एष महानज आ	स होवाच गाग्यों व	
त्मात्रादो ६५६	एवाय दिश्च	२२५
स वा एष महानज आ-	स होवाच गाग्यों य	
त्मा याऽय ६४०	एवाय यन्त	२२४
स वै नैव रेमे तस्मादेका	स होवाच गार्ग्यो य	
की नरमते ८४	एवाय वायौ	२२२
स वै याचमेव प्रथमाम	स होवाच गाग्यों य	
त्यवहत्सा ५६	एवासावादित्ये	296
स इ प्रजापतिरीक्षाचके ७९७	स होवाच गार्ग्यो य	
स होवाच गाग्यों य ए	एवासौ च द्रे	२२०
वायममौ २२३		
स होवाच गाग्यों य	एवासौ विद्युति	२२१
एवायमप्यु २२३	स होवाच तथा नरूव	
स होवाच गाग्यों य	गौतम	७६६
एवायमाकाशे २२ १	स होवाच तथा नरूव	
स होवाच गाम्यों य	तात	७६३
एवायमात्मनि २२६	स होवाच दैवेषु वै	७६४

		पृष्ठम्		पृष्ठम्
स	होवाच न वा अरे		ष एतत्सुप्तोऽभूद्य	
	पत्यु कामाय	३०१	एष विज्ञानमय पु	
स	हावाच न वा अरे		रुष कैष	२३६
	पत्यु	६६२	स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष	
स	होवाच प्रतिशातो	9 ξ Υ	एतत्सुप्तोऽभूच एष	
स	होवाच माहिमान	४५७	विज्ञानमय पुरुष	
स	होवाच यदूर्ध्वे गार्गि		स्तदेषा	२३७
	आकाश एव	¥¥\$	स होवाचैतद्दे तदक्षर	4 44
स	होवाच यदूर्ध्व गार्गि		स होवाचोवाच वै सो०	३९७
	आकाशे तदोत	441	स होवाचोषस्तश्चाकायणो	४०२
स	होवाच याज्ञवस्क्य		सा चेदसी न दद्यात्का०	608
	प्रिया बतारे	३०१	सा चेदसौ न दचादि॰	८०१
स	होवाच याज्ञवल्क्य		साम प्राणो वै साम	७२२
	प्रिया वै खलु	६६१	सावा एषा देवता	५२
स	होवाच वायुर्वे गौतम	8 § o	सावा एषा देवतैता	
स	होवाच विज्ञायते	७६५	सा देवताना पाप्मा	
स	होबाचाजातशत्रु प्र		न मृत्युमपहत्य	48
	तिलोम	२२८	सा वा एषा देवतैतासा	
स	होवाचाजातशत्रुरेता		देवताना पाप्मान	
	वञ्	२२७	मृत्युमपहत्याथैना	५६
स	होवाचाजातशत्रुर्वत्रै		सा इ वागुवाच 🔻	७५०

	पृष्ठम्
सा होवाचाह वै त्वा	258
सेषा गायन्येतस्मिस्तुरीये	७२७
सोऽकामयत दितीयो	२५
सोऽकामयत भूयसा	२८
सोऽकामयत मेध्य	3 0
सोऽविमेत्तसादेकाकी	61
सोऽयास्य आङ्गरसोऽ०	६२
सोऽवेदह वाव सृष्टि	22
सोष्यन्तीमद्भिरम्युक्षति	690
सो इयमीक्षाचके	60
स्वप्रान्त उत्रायचमीय०	५५०
स्वप्नेन शारीरमभिप्रइत्य	489
ह	
इस्ती वे ग्रह	३७६
हिरण्मयी अरणी	6.5
हिरण्मयेन पात्रेण	७३६
	सेषा गायज्येतस्मिस्तुरीयं सोऽकामयत दितीयो सोऽकामयत भूयसा सोऽकामयत मध्य सोऽविमेत्तसादेकाकी सोऽवेदह वाव वृष्टि सोध्यन्तीमद्भिरम्युक्षति सो हेयमीक्षाचके स्वप्रान्त उचावचमीय० स्वप्रेन शारीरमिप्रइत्य हृ इस्तो ने प्रह्

॥ श्री ॥

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

शान्तिम त्रस्य विशोपशमार्थस्य विवरणम्	₹— ५
प्रथमोपनिषत् ७	—કહ
श्रीतृसिंहश्रह्मविद्याया आख्यायिकापूर्वमवतारणम् सामसबिधत्वेन पृथिव्यन्तरिक्षश्रुश्रह्मलोकानामुपासन	۹
श्रीतृतिंहोपासनान्तर्गतम्	98
सैाङ्गसामोपासनोपन्यास	२३
अग्निस्र्यंच द्रब्रह्मरूपाणा सामाङ्गदेवतानामुपासननिरू	
पणम्	२५
प्रथमसामोद्धार	२८
क्षीरोदार्णवशायिनो नृकेसरिणो योगारूढस्य उपासनोप	
पादनम्	ą o
दि तीयसामोद्धार	३२
उपास्यस्य नृकेसरिणिक्रिनेत्रत्वाद्याकारिवशेषोपन्यास	३३
तृतीयसामोद्धार	€ ७
अस्य साम्रो विश्वस्रष्टुत्वोपन्यास	३८

[२]

चतुर्थसामोद्धार	¥9
यवधानेन सामोद्धारस्य शङ्कापूर्वक प्रयाजनकथनम्	४२
नैर तर्येण सामोद्धारस्पष्टीकरणम्	አ ጸ
द्वितीयोपनिषत् १	३७—८६
आरयायिकाद्वारा अधिकारिविशेषणा तरम्	४९
प्रणवचतुर्मात्राव्यूहोपासनम्	ध् इ
पादाक्षरसञ्यापूर्वककृत्स्तमूलम त्राक्षरसरयानिरूपण	हृद
यादिपञ्चाङ्गोप यासश्च	48
प्रत्येक मूलम त्राक्षराणा प्रणवसपुटितत्वविधानात्	पदा
ज्ञाने प्राप्ते, तत्सौलभ्यार्थे पदोद्धार	५७
उपास्यगुणविशेषनिर्णयार्थे मूलमात्रपदाना प्रत्येक	प्रश
प्रतिवचनाभ्यामर्थविवरणम्	५९
अहपदार्थविवरणवाक्यस्य अहमस्मीत्यादेरुपासना	फल
परत्वप्रदर्शनम्	82
रु तीयोपनिषत्	:७—९६
उपासनान तर शक्तिनीजद्वयपाठस्य सपुटीकरणसिनि	इंस
पप्रयोजनकथनपूर्वक शक्तिबीजद्वयनिर्णय	८९
चतुर्थोपनिषत् ९५	9—१२५
शक्तिबीजनिर्णयान तर मूलमात्राङ्गमन्त्रपाठस्य प्रयो	जन
कथनपूर्वक मूलमन्त्रा ङ्ग म त्राणासुद्देशकम	99

[]

प्रणवात्मकाञ्चम त्रव्यार्यानम्	901
सावित्रीमहालक्ष्मीनृसिंहगायत्रीरूपाणामङ्गम त्राणा या	
रयानम्	993
प्रणवसपुटिते एकैकस्मिन्मूलम त्राक्षरे तत्तद्देवतावृसिंह	
व्यूहे प्रदर्शयितु प्रत्येक प्रणवसपुटितमूलम साक्षराणा	
द्वात्रिंशन्ट्सिंह यूहस्तुतिमन्त्राणा च पुरश्चरणार्थाना	
प्रदर्शनम्	198
अयोपनिषत् १२७—	१५४
पञ्चमाङ्गरूपास्त्रारयमहाचक्रविद्यामभिधातु महाचकस्वरू	
पोद्धार	929
उद्भृतमहाचन्ने यथाविहितम त्राक्षराणा न्यासक्रम	१३५
महाचक्रविद्याया पछनिदेश	980
उक्ताया नृसिंहब्रह्मविद्याया फलविशेषप्रतिपादनम्	982
पापक्षयार्थे नित्यमेतद्विद्यानुष्ठानेन तद्र्रथाध्ययनेन जपेन	
वा आनुषिक्किका येव फलानि इति प्रतिपादनम्	१४५
एतद्विचानुष्ठातुरध्येतुर्जंप्तुश्च उत्कर्षतरतमभावेन सर्वो	
त्कृष्टत्वस्य सर्वोत्कृष्टम् छस्य च निरूपणम्	940

॥ नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषत् ॥

श्रीमच्छकरभगवत्पादविरचितेन भाष्येण सहिता।

यक्काञ्चोपनिषत्क्याता तपन त विश्व गुरुस् । प्रणम्योपासनागर्भी तत्यास्मा अद्ध्यारमे ॥ १ ॥ भानुष्टुमास्सामराजाक्कारसिंहादिद जगत् । जात यस्मिन्स्थित कीन नमस्त्यमै विशक्तवे ॥ २ ॥

द्भ कर्णेभि ग्रृणुयाम देवा ' इति मचान्त-र्गतभद्रपद्व्याख्यानपराम् ऋचम् उदिता शान्तौ पठन् अन्याभ्य श्रौतस्मार्तपौराणिक कल्पप्रतिपादिताभ्य साकारब्रह्मविद्याभ्य

इय सुभद्रेति दर्शयति-

भद्र कर्णेभि शृणुयाम देवा भद्र पश्ये-माक्षभिर्यजन्त्रा । स्थिरैरद्गैस्तुष्ट्रवासस्तन् भिर्व्यशेम देवहित यदायु ॥ १॥

भद्र कल्याणम्, कर्णेभिरित च्छान्दसम्, कर्णे शृणुयाम शृणुम देवा सन्तो वयम् भद्र कल्याण पश्येम
अक्षमि चक्षुभि यजन्ना यजनजीला, स्थिरैर है हृद्
याचै सामाङ्गणवसावित्रीयजुर्छक्ष्मीनृसिंहगावत्रीक्ष्पै मृ
लमन्दाङ्गञ्यारयानपरै तन्भि तन्मन्तै 'यो वै नृसिंहो
देवो मगवान्यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमो नम 'इत्याचै , तुष्टुवास इति स्तुतिसाधनत्वेनोक्तत्वात तन्शब्देन मन्त्रा गृह्म
नते, तथा अङ्गशब्देन च, तुष्टुवास स्तुवाना स्तुतिं कुर्वाणा
ज्यशेम विगतरोग विविधेहिकामुक्मिकसुखभोगक्षमम् अशेम
प्राप्नुयाम, आयुरिति प्रत्येक सबध्यते, यहेवहित देव
तापनीये उक्तविद्ययोपास्य तत्त्वसरोचितकरणबुद्ध्या
विक्षित् हितमाचरित यस्मिन्नायुषि तत् तथोक्तमायुर्ञ्यशेमेति
सबन्ध ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा स्वस्ति न' पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्ताक्ष्यों अरि-

ष्टनेमि स्वस्ति नो बृहस्पतिर्देघातु ॥ २ ॥ अँ शान्ति शान्तिः शान्ति ॥

स्वस्ति न इसत्र स्वस्तिपदाना चतुर्णामपौनरुक्स यास्क वचनात् यथासस्यम् । स्वस्तीत्यविनाशमायु न असमभ्यम् इन्द्र दथातु, कीटक् व्रद्धश्रवा वृद्धात् बृहस्पते सिद्धशाः अवण यस्य स तथोक्त दथातु । स्वस्तीत्याभिमुख्यमुपासनाया न असमभ्यम् पूषा विश्ववेदा विश्वानि वेद्दासि यस्य स तथोक्त , अथवा सर्वे वेदा वपासनायामाभिमुख्य दभतुः स्वस्ति न असमभ्य पूजाईता ताक्ष्ये देवभक्तो गहत्मान् अरिष्टनेमि अहिंसितवक्त दथातु । स्वस्ति सुशोभन न असमभ्य दथातु बृहस्पतिरित्यथ । अस्मिन्मन्ते असम्बद्धस्ववी प्रस्या वक्ष्यमाणाया विद्यायामाद्द दर्शयति । शान्ति शान्ति शान्ति त्रिषा तु विद्योपशान्ति वक्ष्यमाणविद्यान् गुष्टाने ॥

इति शान्ति ॥

प्रथमोपनिषत् ॥

पो वा इद्मासन् ' इत्याचा ' तदे-तिश्रष्कामस्य भवति ' इत्यन्ता ताप नीयोपनिषत् श्रीनृसिंहाकार ब्रह्मविष या सती निराकार ब्रह्मप्रतिपस्युपाय भू ता, अत एव पृथक्स बन्धाभिधेयप्रयो-

जनानि न वक्तव्यानि, यान्यव तु उपनिवत्सवन्धाभिधयप्र याजनानि तान्येवोपनिवद्याचिख्यासुना सक्षेपता वक्तव्या नि । तत्र प्रयोजनसाधनाभिव्यक्षकत्वेनाभिधेयसबन्धशास्त्र पारम्पर्येण प्रयोजनवत् । किं पुन प्रयोजनिमति, उच्यते— रोगातम्येव रोगनिवृत्ती म्वस्थता, दु खात्मकस्य आत्मनो दैतप्रपश्चस्रोपशमे स्वस्थता दैताभाव प्रयोजनम्, दैतप्रपश्चस्य च अविद्याकृतत्वादिद्यया तदुपशम स्यादिति ब्रह्म-विद्याप्रकाशनाय अस्या आरम्भ । 'यत्र हि दैतिमिव' 'यत्र च अन्यदिव स्थान् तत्रान्योऽन्यत्पश्येन् विजानीयात्' द्यान्तस्य सर्वमात्मैवाभृत्तत्केन क पश्येत् विजानीयात्' इत्यान्तस्य सर्वमात्मेवाभूत्तत्केन क पश्येत् विजानीयात्' इत्यान्तस्य सर्वमात्मेवाभूत्तत्केन क पश्येत्

मोच्यते—सत्य श्रूयते सबन्ध । तथापि अर्थवादत्वात्र विवक्ष्यते । अर्थवादश्च विभ्यश्रवणात् , ' उद्गह्वाति ' ' विरमति ' 'ठ्याप्रोति' 'ज्वलति' 'पत्रयति' 'पलायन्ते' 'ददाति' 'मार्यति' 'नमन्ति' इस्रेव वर्तमानोपद्शाच । न च वाच्यम अधस्तात्पदोद्धारे 'तस्य ह वा उम्र प्रथम म्थान जानीयात्' इति विधि श्रूयते इति । यत तत प्रागपि 'प्रसक्षरमुभयत ओंकारो भवति ' इति विधिबल्लात् प्रणवाक्षरमिश्रणेन मूलम-न्त्राक्षरव्यत्ययात् नत्पदाज्ञान प्राप्त तत्तत्पद्परिमाणज्ञापनार्थं विधिरुपक्षीण मन न तत्पदार्थाना श्रीनृसिंह ह्रद्याणा सह सबन्ध विधातु शक्नोति । अत यावद्वेश विद्याभेव इत्येव प्राप्तमः । एव प्राप्ते, ज्ञूम — सत्य प्रथिन्यादिस्रोकाना पर म्पर विशेषणविशेष्यभावा नावगम्यते, प्रत्येक च वेत्रता श्रूयते 'जानीयात' इति । तथापि श्रीनृर्गिहत्रह्मणा मह सबन्ध तत्र तत्र श्रूयमाण केन प्रारयितु शक्यत । तथा हि— 'य एत मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ प्रायच्छत्' 'य एत भन्त्रराज नारभिंहमानुष्टुभ प्रतिगृह्वीयात् ' इत्यादिमध्ये पुनश्च 'आनुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य नारसिंहस्याङ्गमन्त्रान्नो ब्रूहि ' इति 'मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ भवति ' इत्यव मध्ये श्रावयित्वा अन्ते 'य एत मन्त्रराज नारसिंइमानुष्ट्रभ

> परिप्रहण स भण्यालय, कं उ ति शि संस्थान सारनाथ, बाराबसी

नित्यमधीते ' इत्यसकृदभ्यक आदिमध्यावसानेषु नृसिंहत्रहा स्रवन्धित्वेन सकीर्तनात् विद्याया एक्यमिति विनिश्चिते तत्स बन्धित्वेन यथायाग्यतया तदन्तर्गत पद्जात सामसबन्धि समस्त यथायोग्यतया वर्णनीयम् । अपि च अन्त्योपनिषदि फलकथनावसरे कृत्सा शीनृसिंहम्याविद्यामभिधाय 'य एत मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ नित्यमधीते ' इत्येतन्नारसिंहानुष्ट्-भशन्दाना कुत्क्षनृसिंहब्रह्मविद्याभिधायकत्वेन निश्चितानाम् भसकुच्छ्तानामेव आदौ 'एत मन्त्रराज नारसिंहमानुष्ट्रभ मपद्यत् इत अवणात् तद्नतराख्वितिपद्जात नृसिंहमझ विद्यासवद्वमिति निश्चीयते । तत्सवन्धश्च तत्तत्पद्व्याख्या नावसरे स्पष्टमेव प्रदर्शियव्यते । अपि च 'बाक्यान्वयात्' इति न्यायेन सर्वमेवेद प्रकरण नृसिंहनद्वाविद्याप्रकरणमिति गम्यते । अथ यदुक्त पद्व्याख्यानवाक्याना सृसिंहत्रद्वावि-यासबन्धसमपैकाणा विध्यश्रवणात् वर्तमानापदेशा अर्थवा द्रविमिति, तद्युक्तम् । अधस्तात्पदोद्धारे 'तस्य इ वा उप प्रथम स्थान जानीयात् 'इति विधि स्पष्ट एव श्रूयते । तत्र च विधी तच्छब्देन साङ्गस्य मूळमन्त्रस्य परामशीत् अङ्गा ना च हैविध्यात् मूलमन्त्राङ्गमन्त्राणा सामाङ्गमन्त्र।णा च यथायोग्यतया व्याख्यानव्याख्येयभावेनावस्थितत्वात् क्रत्स्रेव

नृसिंहब्रह्मविद्या अवगम्यते । स च विधि अनुपक्कन्यायेन सर्वपदसबन्ध स्पष्ट इति । ननु तत्राप्युक्त पदमा नार्थं तदिति, तन्न । प्राक् 'प्रत्यक्षरमुभयत ओंकारा भ वति ' इति वाक्यादर्थाज्ञानेन पदाज्ञाने प्राप्ते, तत्पर सरमेव पदज्ञानिमति । नन्वेव तच्छेषत्वेनोपरिष्टादर्थकथनमनुपपन्नम् । नातुपपन्नम् उपरिष्टाद्धि 'कस्मादुच्यते ' 'कस्मादुच्यते ' इत्यथपुर सरमेव पद स्पष्टार्थमुपसहरति-'तस्मादिद्मुच्यते' इति, अत अवगम्यते शागप्यथज्ञानपुर सरमेव पर्ज्ञानमिति। अत सर्वसबिधिविधिश्रवण स्पष्टमिति । कि च सर्वेषा पदानामर्थमाश्राव्य अन्ते 'य एव वेद इति विधिश्रवणात्। 'बेद' इति वर्तमानत्वात्कथ विधिरिति चेत् न, 'वचना नि त्वपूर्वत्वात् ' इति न्यायात् । 'य पव वेद् ' इति य एव प्राक्तनमर्थजात श्रीनृसिंहब्रह्मसबद्ध वेद उपास्त । उपनि षदि साकारब्रह्मविद्याप्रकरणे पठिताना वेदोपासनाज्ञानध्या नपदानाम् उपासनार्थत्वेन निर्णीतत्वात् । अतो नायमर्थ वाद इत्यत पश्चसूपनिषत्सु न यावद्वेश विद्याभेद इति सिद्धम् । 'आपो वा इदमासन् ' इत्यादिना श्रीनृसिंह श्रहा विद्याप्रकरणसाख्यायिकापूवसवतारयति इयसुपनिषत् । तत्र तावत प्रथमोपनिषदि सामसबन्धित्वन प्रथिव्यन्तरिक्षस

ब्रह्मबद्साङ्गसामाग्निसूर्यचन्द्रब्रह्मादिदेवाना सामोद्धारपूर्वक श्लीरोदार्णवशायिन्युपविष्टे वा शेषाभोगमस्तकपरिवृते नृ केसरिणि यागारूढे वरदाभयहस्ते त्रिनेत्र शकरे पिनाकहस्ते सिंबदानन्दमये ब्रह्मविवत उपासनम्। तस्मिन्नेव द्वितीयो पनिषदि प्रणवोपासनापूर्वकसामरहितानुष्टुब्मन्त्रपञ्चाङ्गपदो द्धारपूर्वेकपद्व्यारयाकथनगुणविशिष्ठोपासनम् । तस्मिन्नेव तृतीयोपनिषदि सामान्वितत्वेन मूलमन्त्रसबन्धित्वेन शक्ति-बीजकथन तिक्रणयश्च । तस्मिनेव चतुर्थोपनिषदि मूलम-न्त्राङ्गमन्त्रसामाङ्गमन्त्रै प्रणवन हृद्य सावित्रेण शिरो महालक्ष्मीशिखा व्याख्याय नृसिंहगायत्र्या कवच व्याचष्टे, महाचकद्वार्त्तिशहयृहदवतो देशपूर्वक पुरश्चरणमन्त्राश्च । प-श्वमोपनिषदि मन्त्रवर्णे द्वात्रिशद्वधृहान्महाचके विन्यस्य तत्स्वरूपप्रकथनेन असमन्त्रान्ज्यास्याय श्रीनृसिंहब्रह्मविद्या नुष्टातु फल व्याष्ट्रे ॥

आपो वा इदमासन्सिक्तिमेव स प्र-जापितरेक पुष्करपणें समभवसस्यान्त-मैनिस काम समवतितेद सुजेयमिति तसाचत्पुरुषो मनसाभिगच्छति तदाचा

वदित तत्कर्भणा करोति तदेषाभ्युक्ता-कामस्तद्ये समवर्तताधि मनसो रेत प्रथम यदासीत्। सतो बन्धुमसति नि रचिन्दन्द्वदि प्रतीष्य कवयो मनीषेत्यु-पैन तदुपनमाति यत्कामो भवति सत पोऽतप्यत स तपस्तप्खा स एत मन्नराज नारसिंहमानुष्टभमपद्यसेन वे सर्वमिद-मसुजत यदिद किच तसात्सर्वमिदमा नुष्टुभमित्याचक्षते यदिद किंचानुष्टुभो वा इमानि भृतानि जायन्तेऽनुष्टुभा जा-तानि जीवन्त्यनुष्ट्भ प्रयन्त्यभिसविद्यान्ति तसीषा भवत्यनुष्ट्रप्रथमा भवत्यनुष्ट्रबुक्त-मा भवति वाग्वा अनुष्टुव्वाचैव प्रयन्ति वाचैवोद्यन्ति परमा वा एषा छन्दसां यद्नुष्टुबिति ॥ १ ॥

आप आसन इति सबन्ध । वै प्रसिद्धम् । इद प्रत्य-भादिष्टश्च सिल्लम् अम्ब्वेव स प्रजापति । स इति पूर्व परामार्शना तच्छब्देन पुलिङ्गेन प्रकृत परामृशति 'यो ब्रह्माण विद्धाति पूर्व यो वै वेदाख्य प्रहिणोति तस्मै 'इति श्रुते । ब्रह्मा प्रजापति एक सन पुष्करपर्णे समभवत् आसीत् । तस्य प्रजापते मनास अन्त करणे अन्तर्वर्ती काम इन्छा समवर्गत, इद सृजेयमिति सृष्टिविषय इत्यर्थ । तस्मात् यत्पुरुषो मनसाभिगच्छति अन्त करणेनेच्छति तद्वा-चा वदति । वाग्वदनपूर्वक कमकरण छोकप्रसिद्ध दुर्शयति--तत्कर्मणा करोतीति । उक्तमेवार्थं द्रहयितुम् ऋच साक्षित्वे नोद्गावयति- तदेषाभ्युक्तेति । अथदाढ्ये ऋक् निर्णातैव , सामयज्ञुषोरर्थेभैथिल्यमपि सभाव्यत- 'यद्वै यज्ञस्य साम्रा यजुषा क्रियते ।शथिल तद्यहचा तह्दम ' इति श्रुते । तस्मिन्नेवार्थे एषा ऋक् वक्ष्यमाणा अभ्युक्ता। मनस काम तद्र ममवर्तत रेत उद्क प्रथमम् आदौ सृष्ट्रयवसरे यदासीत् यस्मात्कारणादासीत् । अथवा कास्तिर्देश यदा इति, यस्मिन्काल प्रथमम् उदकमासीत् , तदैव मनस काम अधीत्युपरि विषये सृष्टिविषये समवर्तत इत्यथ । सत ब्रह्मणो बन्धु बन्धन विवर्त कवय विपश्चितो हृदि निर विन्दन् , असति ब्रह्मणि, असच्छब्दस्य नामरूपाच्याकृतत्वेन ब्रह्मणि प्रयुक्तत्वात् 'असद्वा इदमप्र आसीत्' इत्यादौ ।

हृदि अन्त करणे प्रतीष्य प्रत्यगात्मानमवेक्ष्य मनीषा मनी षया विपश्चिद्भद्धया । ब्रह्मणो बन्धु बन्धुमिव बन्धु पर ब्रह्म च्याकर्तार श्रीरोदार्णवादिविश्वषणविशिष्ट भाविसृष्टे स्रष्टार मूलमन्त्रसामाद्यपास्य इदि निरविन्दन् इत्युत्तराधस्य गूढो ऽभिप्राय । इति शब्द ऋक्समाप्तिं बोतयति । वपैन का मिन तत्काम्यम् उपनमति यस्मिन् कामो भवति। स प्रजापति , तप 'मनसश्चेन्द्रियाणा चैकार्य परम तप ' इति स्मरणात् अतप्यत मनसश्चेन्द्रियाणा च ऐकास्यमकरोत्। स प्रजापति , तपस्तप्त्वा पूर्व व्यारयातम् , स प्रजापति एत प्रकृत सर्वनाम्रोपात्त सतो बन्धुमित्यनेन गृहाभिप्रायेण सूचितम्, 'ज्योतिश्चरणाभिधानात्' इति न्यायेन, मन्त्रराज प्राकरणिकमन्त्राणा राजान प्रधानभूत सामराज वा । मन्त्र शब्दस्य 'अहेबुध्रिय मनत्र मे गोपाय । यमृषयस्त्रियिविदा विदु । ऋच सामानि यजू १ षि ' इत्यादौ साम्न्यपि प्रयु कत्वात् । नारसिंह नृसिंहसवन्धि सामादि तद्धितात्, नृसिंहगायज्यादिपाप्तौ तत्र्यावृत्त्यर्थम् आनुष्ट्रभमिति अनुष्ट्-प्छ द्डपाधिकम् ऋग्विशेषमाह, 'गायत्रमेतद्हर्भवति ' इति न्यायात्। अपरयत् दृष्टवानित्यभिप्राय । एतदुक्त भव ति- द्वितीयतृतीयचतुर्थपश्वमोपनिषत्स् मन्त्रराजादित्रय

शब्दा प्रयुक्ता तत्पुरुषबहुत्रीहितद्धितसामध्यीत् पूर्वपूर्वी पनिषद्रथेमाचक्षाणा सन्त एव आदौ प्रयुक्ता कुत्स्नामेव ब्रह्मविद्या सगृहीतवन्त , अत्रश्च वक्ष्यमाणा कृत्स्नामेव ब्रह्म विद्यामपद्यदिखर्थ । तेन वै प्रागुक्तेन, वै प्रसिद्धम्, सर्वमि दमसृजत प्रसक्षादिसिद्धमसृजत । यदिद किंच स्पष्टम् । तस्मात्सर्वमिदमानुष्टुभमित्याचक्षते यदिद किंच मन्त्रराजना रसिंह्शब्दौ । इह आनुष्टुभिमिति तद्धितप्रयोगात् द्वात्रिंश दक्षराणामेव तत्साम्रश्च सामध्यी दर्शयत्येव । अत्राप्युपाख्या यिकाया किल प्रजापति तपसा लोकत्रयसृष्ट्यथमेव कार-णजिज्ञासु अत्यन्तशुद्धान्त करणतात् शक्तिव्वययुक्ता ब्रह्म स्वरूपिणीं भूतसृष्टिपुर सरसर्वसृष्टिकारणिकामनुष्टुबृचम् अ-पश्यदिखाह । अनुष्टुमो वा इमानि भूतानि जायन्ते अनु ष्टुभा जातानि जीवन्ति अनुष्टुभ प्रयन्यभिसविशन्ति इति 'जन्माद्यस्य यत ' इत्यस्या ब्रह्मलक्ष्मणलक्षितत्व दर्शयति । उक्तमेवार्थ द्रढियितुम् ऋच साक्षित्वेनाद्भावयति-- तस्य ब्रह्मस्वरूपस्य साक्षिणी एषा वस्त्यमाणा ऋक् भवति। अनुष्टुप् प्रथमा भवति सर्वसृष्टे प्रथमा आद्या भवति। अनुष्टुप् उत्तमा श्रेष्ठा भवति । वाग्वा अनुष्टुप् सर्वो वा क्प्रपश्च अनुष्टुभि छीन इति दर्शयति । नामसृष्टिपूर्व

कत्वाद्रूपसृष्टे वाद्रूपत्वादनुष्टुभ अनुष्टुवेव मूळकारणम् । वाचैव प्रयन्ति अनुष्टुभैव प्रलय गच्छन्ति भूतानि । वाचैव अनुष्टुभैव उद्यति उत्पत्तिं गच्छन्ति । परमा वा एषा छन्दसा गायज्यादीनाम् , छन्दसा वदाना वा, परमा उत्कृष्टा । परमत्व च सामाधारत्वादनुष्टुभ । माम्नश्च परमत्वम् 'देवा वै नर्चि न यजुष्यश्रयन्त ते सामन्येवाश्रयन्त' इति श्रुते , 'वेदाना सामवेदोऽस्मि' इति स्मृतेश्च । यदनुष्टुषिति इति शब्द ऋक्समाप्तिं शोतयति ॥

एव तावदाख्यायकायामन्ते सकळनृसिहोपासनसमाह कान् मन्त्रराजनारसिहानुष्टुभश्रद्धान् विज्ञाय तैरेव शब्दै सकळोपासना सृष्ट्यर्थ प्रजापत्यनुष्ठिता सगृह्य इदानीमिविशे वेणानुष्ठाने प्राप्ते, तत्र तावत्साम्न ऋगक्षराभिन्य क्षकत्वात् अभिन्य क्षकाभिन्य क्षय्योरभिन्य क्षकपूर्वकत्वात् साम्नश्च सर्व वेदश्रेष्ठत्वात्—'दवा वे नर्चि न यजुष्यश्रयन्त ते सामन्येवा श्रयन्त 'इति श्रुते 'वेदाना सामवेदोऽस्मि' इति स्मृतेश्च, अस्य च सामराजत्वात् तदुपासनाया प्राप्ताया क्रमसूचनपूर्वि कामाह—

ससागरा सपर्वता सप्तद्वीपा वसु घरां तत्साझ प्रथम पाद जानीयाद्यक्ष गन्धर्वाप्सरोगणसेवितमन्तिरक्ष तत्सा-क्रो द्वितीय पाद जानीयाद्वसुरुद्रादित्यैः सर्वेदेवै सेवित दिव तत्साम्नस्तृतीय पाद जानीयाद्वस्यस्य निरञ्जन परम-व्योक्रिक तत्साम्रश्चतुर्थे पाद जानीया-यो जानीते सोऽमृतत्व च गच्छत्यृग्य-जुःसामाथर्वाणश्चत्वारो वेदा साङ्गा स-शाखाश्चत्वार पादा भवन्ति किं ध्यान किं दैवत कान्यङ्गानि कानि दैवतानि कि छन्द' क ऋषिरिति॥ २॥

यथाकथिषदुपासनारूपे प्राप्ते ससागरामिति प्रथमत एव सागरसकीर्तनेन सागरपूर्विकासुपासना द्योतयित । अत एव न पृथ्वीविशेषण सागर इति केचिद्याचक्ष ते , तत्रश्च प्रथमत सागर क्षीरोदार्णव ध्यात्वा तच्छा यिन्युपविष्टे वा तस्मिन्पश्चाङ्गन्यासम् ऋक्सामयो कृत्वा तस्मिन्नेव सपर्वतामित्यासुपासना सह सागरण वर्तन यस्या उपासनाया ता ससागरा जानीयादित्यनुषङ्ग — यथा 'ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा ' इत्यादेरान-दमयादिच्छेदमिवेति, तद-

युक्तम् । न ताबद्विशिष्टामुपासना ससागरशब्दस्ताबदाह, किंतु बद्धक्रमके पदार्थजाते तदादिन्यायेन सूचयति । तदन्य विशेषणत्वेनैकवाक्यत्वेऽपि समानम्। तस्माद्वक्रमकसुपासन प्रथमत एव सागरशब्दोपादानात्क्षीरोदार्णवपूर्वक विश्लेयम् । ततश्चायमर्थ । तत्साम्न तस्या न्यस्ताया अनुष्टुभो न्यस्त-स्य च साम्र प्रथम पाद श्लीरोवार्णवज्ञायिन उपविष्टस्य वा नृकेसरिण उक्तविशेषणविशिष्टा वसुधरा हृदयमङ्ग हृद्यान्तर्वितित्वेन जानीयादित्यर्थ । एवसुत्तरेष्विप त्रिषु पादेषु यक्षगन्धर्ववसुरुद्रबद्धास्तर् छोकसाहचर्योद्धद्वाछोक तत्साम्न तस्या न्यस्ताया अनुष्टुभो न्यस्तस्य च साम्रो द्वितीय तृतीय चतुर्थ पाद तस्य नृकेसरिण शिखाकवचान्तर्वर्तित्वेन जानीयादिति योज्यम्। एव नृ केसरिण यो जानीते सोऽमृतत्व च गच्छतीति गमनोपादा नात्कार्थममृतत्वम् , न कैवस्यम् , 'कार्य वाद्रिरस्य गत्युप-पत्ते ' इति न्यायात् । अथवा देहान्ते देव पर ब्रह्म निर्गुण ब्रह्म तारक तारकमात्राभि प्रत्यव्यक्कमणारेकत्व व्याच्छे इत्य न्ते श्रवणात् अमृतत्व कैवल्यम् । एवसुपरिष्टात् उभयथा अ-स्य अमृतत्व श्रूयमाण न्याख्येयम् । ऋग्यजु सामाथर्वाणश्च त्वारो वेदा साङ्गा सज्ञास्वाश्रस्वार पादा भवन्तीति

महाचक ज्याख्यातम् । तस्य नाभ्या श्रीरोदार्णवशायिन **उपविष्टस्य वा नृकेसरिण क्रम**प्राप्त पश्चममङ्गम् अस्ता-रय वक्ष्याम । नन्वेव साङ्गोपासनामपरिसमाप्य कोऽय मध्ये ध्येयप्रश्लोपक्रम पिशाचजिल्पतिमव- किं ध्यान किं दैवत कान्यङ्गानि कानि दैवतानि किं छन्द क ऋषि रिति ध्यानदेवताङ्गाङ्गदवताछन्दर्षीणा प्रश्न १ अत्रोच्यते-अन्न किल आख्यायिकाया प्रजापति विस्तेभ्यो देवेभ्य सामद्वारिकामेकामुपासना परिसमाप्य तुरुणी बभूव श्रो तुणा बोध परीक्षितुम्— किं प्रागुक्त एवार्थे अवान्तरविशेष पुच्छन्ति अन्यद्प्यर्थजात तदुपयोगि, न वेति । अनेना भित्रायेण मध्य एव प्रश्नोपक्रम । तत्र षट्प्रश्ना । प्रथमप्रश्ने जानीयादिति प्रागुक्तविधौ उपरिष्टाश्चोपनिषत्स्वा समाप्तेज्ञीन मात्र ध्यान वेति प्रश्न । जानीयादिति विधावभ्यासस्य ध्यानस्याश्रवणात्तत्रोत्तराप्रदानात् 'अप्रतिषिद्धमनुमत भवति ' इति न्यायाज्ञानीयादित्यत्र ध्यायेदित्यर्थ । ध्यायति ज्ञाना भ्यासे वर्तते । किं दैवत किं छन्द क ऋषिरिति प्रश्रवये नारसिंहानुष्ट्रभतद्धितश्रवणात्स्वश्य च ब्रह्मण प्रजापते कथ कत्वेन दैवतछन्दर्षित्वेनोत्तरम्, 'यस्य वाक्य स ऋषियी तेनोच्यते सा देवता ' इत्याश्वलायनस्परणात । इति शब्द

प्रश्नसमाप्तिं चोतयति ॥

स होवाच प्रजापित स यो ह वै तत्सावित्रस्याष्टाक्षर पद श्रियाभिषिक्त तत्साम्रोऽङ्ग वेद श्रिया हैवाभिषिच्यते सर्वे वेदाः प्रणवादिकास्त प्रणव तत्सा श्रोऽद्ग वेद स त्रीह्लोकाञ्जयति चतुर्विदा वक्षरा महालक्ष्मीर्यज्ञस्तत्सान्नोऽङ्ग वेद स आयुर्यशःकीर्तिज्ञानैश्वर्यवान्भवति त सादिद साङ्ग साम जानीयाची जानीते सोऽमृतत्व च गच्छति सावितीं प्रणव यजुर्लक्ष्मी स्त्रीश्रद्वाय नेच्छन्ति द्वात्रिचा दक्षर साम जानीयाची जानीते सोऽम् तत्व च गच्छति सावित्रीं लक्ष्मीं यज्जः प्रणव यदि जानीयात्स्त्रीशुद्धः स मृतो ऽघो गच्छति तस्मात्सर्वदा नाच्छे यद्या चष्टे स आचार्यस्तेनैव मृतोऽघो गच्छति॥ अत्र किल षट्प्रभा प्रश्चचतुष्ट्य नैरपेक्ष्यण अङ्गपूर्वत्वा

दक्षिज्ञानस्य पारिशेष्याच साम्रोऽङ्ग तहैवत प्रश्रद्धयेन, स प्रजापित श्रोतृणा बोधमर्थिता च अवेक्ष्य हर्षित , निपा सानामनेकार्थत्वात्, उत्तरमुवाच-स यो ह वा इति। बीप्सया हर्षनिर्भरता दर्शयति । सानित्रस्य अष्टाक्षर पद श्रिया अभिषिक श्रीबीजेनाभिषिकमुपरिष्टाच्छ्रीबीजमित्य र्थ । तत्साम्रोऽङ्ग वेद इत्यभिषिक्तमिति वदन् शिर पूर्व कत्वादभिषेकस्य तस्मिन्नभिषिके शिरोऽद्वस्थाने साम्रोऽङ्ग वेद इसङ्गता विधत्ते। श्रिया हैव अभिषिच्यत इस क्केषु सर्वत्र फलभवणम् ' द्रव्यसस्कारकर्मस् परार्थत्वात्फल श्रुनिरर्थवाद स्यात् ' इत्यर्थवाद , 'अनितदृश्रप्स्तृणाति प्रजयैवैन पशुभिरनतिदृश करोति ' इति न्यायेन गुणफळा-धिकारो वा। सर्वे वेदा प्रणवादिका त प्रणवमिति सर्वे वेदा उपवेदाश्च अष्टी इत्यष्टसस्यानन्तर तत्स्थाने हृदयाङ्ग स्थाने प्रणव विद्धत् सर्ववेदादिभूतात्प्रणवात् सामाक्षराण्य धिकतराणीति दशैयति । तत्साम्रोऽक वेद स त्रीक्रीकाश्व यतीत्युक्तार्थम् । चतुर्विशत्यक्षरा महालक्ष्मीर्थजु तस्मिश्चतु-र्विञ्चक्षरस्थाने सामनृतीयपादादुपरिष्टात् साम्नोऽङ्ग वेद शि-साङ्गस्थान इत्थर्थ । स आयु यश ज्ञानप्रशसा कीर्ति जनप्रशसा ज्ञानैश्वर्यवान्भवतीत्युक्ताथम् । यस्मादेव सामा

क्रफलम्, तस्मादिद् साङ्ग साम जानीयात्, यो जानीते सोऽमृतत्व च गच्छतीत्युक्तार्थम् । सावित्रादिम त्राणा हृद् याद्यङ्गस्थाने प्राप्तानाम् अत्र आदावेव अङ्गत्वविधानार्थं मपकर्षस्तु उपक्रमोपसहाराभ्या विद्यैक्ये तात्पर्यं दर्शयति । सावित्रीं प्रणव यजुर्लक्षमीं स्त्रीशुद्राय स्त्री च शुद्रश्च स्त्री प्राप्ताया क्रीशुद्राय नेच्छन्तीति निषेध कुर्वन् प्रधानो-पासनाया क्रीशुद्रस्याप्यधिकार दर्शयति । द्वात्रिशद्शस्य साम जानीयादिति द्वात्रिशद्शस्रराणा सामस्यवन्ध विधत्ते । यो जानीते इत्याद्यक्तार्थम् । सावित्रीं स्वस्त्रीं यजु प्रणव यदि जानीयात् स्त्रीशुद्र, स मृत अध नरक गच्छतीति प्रस्त्रवायदर्शनेन निषेधमेव द्रदयति । तस्मात्सर्वदा न आच्छे इति कदाचिदपि न आच्छे इत्याचार्यस्य निषेध दर्शयति । यद्याच्छे स आचार्यं , तेनैव कथनेन मृत अध गच्छन्तीति प्रस्त्रवायदर्शनेन निषेधमेव द्रद्वयतिति ॥

स होवाच प्रजापितरिग्नवें चेदा इद सर्वे विश्वानि भ्रतानि प्राणा वा इन्द्रि याणि पद्मवोऽन्नममृत सम्राद्खराड्विरा द्तत्साम्न प्रथम पाद जानीयादृग्यजुःसा माथवेरूपः सुर्योऽन्तरादिखो हिरण्मयः पुरुषस्तत्साम्नो ब्रितीय पाद जानीयाच ओषधीना प्रभवति तारापित सोमस्त त्साम्नस्तृतीय पाद जानीयात्स ब्रह्मा स चिव स हरिः स इन्द्रः सोऽग्निः सो-ऽक्षरः परम खराद्तत्साम्नश्चतुर्थ पाद जानीयाचो जानीते सोऽमृतत्व च ग च्छति । ॐ उग्र प्रथमस्याच ज्वल ब्रि तीयखाच नृसिं तृतीयस्याच मृत्यु चतु-र्थस्याच साम जानीयाचो जानीते सो ऽमृतत्व च गच्छति तस्मादिद साम यत्र कुत्रचिन्नाचष्टे यदि दातुमपेक्षते पुत्राय चुप्रभूषवे दाखत्यन्यसौ चिष्याय चेति ॥

एव सामाङ्गान्युक्त्वा तदुपासनाया च स्त्रीशूद्रव्यति
रिक्तमधिकारिणमुक्त्वा अन्त्यप्रश्नाङ्गदैवतानि वक्तु सामदेवतैव तक्तत्थाने निपतितस्याङ्गस्य सैव देवतेति स प्रजा
पतिर्ह हर्षित अन्त्यप्रश्न उत्तरमुवाच अग्निर्वे वेदा इद
सर्वम् इत्यादि यो जानीते सोऽमृतत्व च गच्छति इत्यन्त

च ससागराम् इत्यादिना योजनीयम् । एतदुक्त भवति । क्षीरोदार्णवशायिनि उपविष्टे वा न्यस्तस्य साङ्गस्य साञ्च पादश उक्तगुणा पृथ्वी हृदयान्तर्वितित्वेन अग्निवै वेदा इद सर्वे विश्वानि भूतानि प्राणा इन्द्रियाणि पश्वोऽन्नममृत सम्राट्खराड्विराट्तत्साम्न प्रथमपादस्य तद्क्कस्य प्रणव-स्य हृद्यमन्त्रस्य च दैवत जानीयात् इति पारमश्वर हृद्य व्याख्यातम् । तथा यक्षगन्धर्वादिगुणविशिष्टमन्तरिक्ष शि-रोऽन्तर्वितित्वेन सर्ववेदमय सूर्यो हिरण्मय पुरुषस्तत्सा-न्नो द्वितीयपादस्य शिरामन्त्रस्य च तद्बुख सावित्रमन्त्रस्य च दैवतमिति पारमेश्वर शिरो व्याख्यातम् । तथा च वसुरुद्रादित्ये मेवित ग्रुलोक शिखान्तर्वार्तत्वेन य ओषधी-ना प्रभवति तारापतिश्चन्द्रमा तत्साम्रस्तृतीयपादस्य शिखा-मन्त्रस्य च लक्ष्मीयजुषश्च दैवतम् इति पारमश्चर शिखाङ्ग व्याख्यातम् । तथा च ब्रह्मछोककवचान्तर्वितित्वेन स ब्रह्मे-त्यादिमन्त्रवणात् तत्साम्नश्चतुर्थपादस्य च तद्ङ्गभूताया नृ सिंहगायज्याश्च कवचमन्त्रस्य च दैवतम् इति पारमेश्वर कवच व्याख्यातम् । तथा, ओमिति प्रणवबहुलन सामद्वारकेण महाचकेण पारमेश्वरमञ्ज व्याख्यातम् । लोकानामङ्गेष्वन्त भीवात् सामाङ्गदेवतासाहचर्यात् 'व्यतिषक्ता वा इमे छोका

तसाद्यतिषक्तान्यङ्गानि भवन्ति 'इति विधायकवचनाच इत्येष उपासनाक्रम । एव तावक्रयस्तसामद्वारिका पारमेश्वरीम् पासना परिसमाप्य अथेदानीं न्यस्त साम उद्धरति- उप-मिति। ननु नाय सामोद्धार, किंतु मन्त्रोद्धार एव, साम शब्दस्त यौगिकयूत्या तेन सामर्थेन सह वर्तत इति साम मूळमन्त्र । तन्न, 'गीतिषु सामारया' इति गीत्या सामशब्दस्य रूढत्वात्, 'रूढियोगमपहरति ' इति न्यायात् सामोद्धार एव । ननु वेदेन सामशब्दो यौगिक कृत 'सैव नाम त्वमासीरमो नामाह सोम' इत्युप क्रम्य 'सा चामश्राभवता तत्सामाभवत्तत्साम् त्वम् ' इति श्रुते । सत्य भवतु यौगिक , तथाप्युभयोद्धारे सामोद्धारस्त सिद्ध एव । एव क्रढेवैदिकप्रयोगाच सामो द्धारे स्थिते द्वात्रिंशदक्षर साम जानीयादिति सामान्या-कारेण सामसबन्धे सिद्धे विशेषाकारेण मूलमन्त्राक्षराणा सामसबन्ध विधातुमाह — उप्र प्रथमस्याद्यमित्यादिना । भत्र हि सामगाना हस्ते मुखस्वरनिर्णयो द्रष्ट्रच्य । सप्त धा हि स्वर षड्जादिभेदेन। तत्र हस्तगतस्वरानुसा रेण मुखेन गीत्युचारणम् , तत्र हस्ताङ्क्रष्टोत्तमपर्वण ऋौष्ट कसज्ञ उचैर्भावे कृते सर्वोदाला त्रिमात्रा चतुर्मात्रा पञ्ज

मात्रा वा कृत्वा विहिताक्षरेषु गीतिं गायेत्, तामाद्य निर पेक्ष स्वरमित्याचक्षते, ततोऽङ्कुष्ठोत्तमपर्वण वक्रीभावे कृते पूर्वीदात्तापेक्षया अनुदात्ताम् उत्तरापेक्षया उदात्ताम् एवमेवा कनिष्ठिकास्पर्शे कनिष्ठिकामध्यमपर्वस्पर्शे कृते पूर्वपूर्वापेक्षया षत्तरोत्तरापेक्षया उदात्तानुदात्तात्मिका विहिताक्षरेषु गीति-मुचार्य अङ्कुष्ठेन कनिष्ठिकामूळपर्वस्पर्शे कृते सर्वोनुदात्ता गी तिमुद्यारयेत्, त त्वन्त्य स्वरमित्याचक्षते । एव मुखहस्ताभ्या षड्जादयो यथाकम सप्त स्वरा निष्पाद्यन्ते । स एष सा मगाना सर्वसामसाधारण स्वरनिर्णय । तत्रश्च, उप प्रथमस्य आद्य सर्वीदात्त सामपदानुषद्वात् उक्ते अक्षर-द्वये आद्यम् आद्यस्वरात्मक साम जानीयादिति विधी यते, अन्यथा प्रथमपादस्य आद्यम् अक्षरद्वय जानीयात् इत्येतस्य द्वितीयापनिषदुक्तपदोद्धारादेव क्रातत्वात् 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत् ' इति न्यायो बाधित स्यात् , सामपदस्य व्यर्थता स्यात्, उभयविधाने च वाक्यभेद स्यात् । वेदि-तव्यसामसबन्धस्वरविशेषे विहिते अनिर्धारितस्वरविशेषक साम कथ विधातु शक्यत । तस्मात् मूलमन्त्रोक्तप्रथमपा दाक्षरद्वयस्य आद्यशब्दोक्तस्वरिवशेषात्मकसामसबन्ध एव

विधीयते। एवमुत्तरेष्विप त्रिषु वाक्येषु योजनीयम्। ज्वस्त विद्यीयस्य पादस्य आद्य साम गीतिं जानीयात्। नृसिं रितीयस्य आद्यमित्युक्तार्थम्। मृत्यु चतुर्थस्य आद्यमित्यादि गच्छतीत्यन्तम् उक्तार्थम्। यस्मादिद् साम परमरहस्यतरम्, तस्मादिद् साम यत्र कुत्रचित्पुसि न आचष्टे इति कथियतु निषेध । यदि दातुमपेक्षते पुत्राय ग्रुश्रूषवे ग्रुश्रूषारताय आचार्योपसपेणेन श्रवणेन् ग्रावते दास्यति दद्यादित्यथ । अन्यस्मै शिष्याय प्रागुक्तस्थ्रणाय च इति । इति शब्द सामदातृप्रतिग्रहीत्रो अधिकारसमाप्तिं चोत्यति।।

एव तावत्साम्ना सह दातृप्रतिष्रहीत्रो सबन्ध विधाय श्रीक्षीरोदार्णवद्यायिनो नृकेसरिणो योगिवदासीनस्य शया-नस्य वा ध्येयस्य आश्रयाश्रयिस्वक्षणसबन्धविशेषोपासना कृत्स्वफल्लवर्ती विधातुमाह—

क्षीरोदार्णवशायिन नकसिर योगि ध्येय परम पद साम जानीयाची जानी ते सोऽमृतत्व च गच्छति वीर प्रथम स्यार्धान्त्य तस द्वितीयस्यार्धान्त्य इभी तृतीयस्यार्धान्त्य मृत्यु चतुर्थस्यार्धान्त्य साम जानीयाचो जानीते सोऽमृतत्व च गच्छिति तस्मादिद साम येन केन चिदाचार्यमुखेन यो जानीते स तेनैव शारीरेण ससारान्मुच्यते मोचयित मुमु श्लुभेवित जपान्तेनैव शारीरेण देवताद श्लीन करोति तस्मादिद्मेव मुख्य द्वार कलौ नान्येषा भवित तस्मादिद् साङ्ग साम जानीयाचो जानीते स मुमुश्लुभी वित ॥ ५॥

क्षीरोदार्णवशायिन ना चासौ केसरी च नृकेसरी त नृकेसिरणम् । नृकसिरिमिति छान्दसम् । योगिवदासीन शेष भोगमस्तकपरिवृत रहस्थकस्पान्तरपर्याछोचनया अस्मिन्नेव स्थाने शाखान्तरश्रुत्यन्तरपर्याछोचनया आसीन शेषभोगम्-धांवृतम् । द्विशाखगामिनी इयमुपनिषत् भृगुशाखायाम् आङ्गिरसशाखाया च । परम पद परमाश्रयभूतम् । जानीयादिति सर्वत्रानुषज्यते । सामेत्यादि गच्छतीत्य न्तम् उक्तार्थं भवति । यत्साम जानीयात् तदुक्तगुण-विशिष्टे नृकेसरिणि साङ्ग न्यस्त जानीयादित्यर्थ । इदा-

नीं साम्नो द्वितीयोद्धारमक्षराणा स्वरविशेषसबन्धार्थमा ह- वीर प्रथमस्याधीन्त्य प्रथमपदोक्ताक्षरद्वय आद्यार्धे 'प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्' इति न्यायेन अन्त्यम् अन्त्य-स्वरात्मक साम जानीयात् इत्यनुषच्यते । अत एव अ रिमञ्जेव स्थाने जाखान्तरे पाठान्तर वीर प्रथमाद्यार्थस्य अन्त्यमिति । अत्रापि विधानविषये प्रागुक्ते चोद्यसमाधाने । ततो वीरो अनुदात्तात्मिका गीति , र मध्यवर्तिस्वरात्मिका गीति , एवमुत्तरेष्विप तदुद्धारवाक्येषु योजनीयम् । तस द्वितीयस्थाधीन्त्यम् इत्युक्तार्थम् । तम् अनुदात्तात्मिका गीति , हभी तृतीयस्यार्धान्त्यम् । तृतीयाद्यार्थस्य अन्त्य-मिति पाठान्तरम् । हम् अनुदात्तात्मिका गीति , भी मध्यव-र्तिस्वरात्मका गीति , मृ अनुदात्तात्मका गीति , त्यु पारिशेष्यान्मध्यवर्तिस्वरात्मिका गीति , चतुर्थस्यार्धान्त्यम् इत्युक्तार्थम् । मृत्यु चतुर्थोद्यार्थस्य अन्त्यमिति पाठान्तरम् । सामेत्यादि गच्छतीत्यन्तम् उक्तार्थम् । यस्मात्सामैकदेशपरि-ज्ञानात् कुत्स्नफळावाप्ति तत्र कुत्स्नसामपरिज्ञाने किमुतेलाह-तस्मादिद विहिताक्षरेषुद्धत कृत्क्ष साम येन केनचित् येन केनापि सामोद्धारवाक्यकद्म्बकेनापि यो जानीते इसनु-षङ्ग । आचार्यमुखेन यो जानीते इत्याचार्यमुखोपायान्तर- यार्विकल्प । यहा आचायशब्दो वेदमभिधत्ते, 'तस्मादाचा-र्यवच प्रमाणम् ' इत्यादौ प्रयोगात् , आचार्यमुखेन वेद्मुखेन सामोद्धारवाक्यकदम्बकेनेत्यर्थ । स तेनैव खयमेव सामप-रिज्ञानेन ससारानमुच्यते, मोचयति अन्य वा साम ज्ञापयन्। सामपरिज्ञानात् सरागोऽपि मुसुक्षुर्भवति जपात् , सख्यानुपा दानात् सकृदेव सामजपात् । यत्साक्केन साम्ना पारमेश्वर शरीर श्रीरोदार्णवशायीत्यादिपदकद्म्बकव्याकृतम् , तेनैव शरीरेण देवतादर्शन करोति देवता प्रत्यक्षा भवति । तस्मादिद मेव साङ्ग सामैव गुरूय द्वार देवतादर्शने तत्याकृती प. कछी पापबाहुल्येन अन्येषा मामरहिताना केवलमूलमन्त्रपारिज्ञा-तृणा देवतादर्शन झटिति न भवतीत्वर्थ । यस्मादिद साङ्ग साम देवतादर्शने देवताकारव्याकृती च मुरयमेव द्वारम्, तस्मादिद साङ्क साम जानीयात् , ग्रुगुक्षुर्भवति मानुषानन्दा रूढोऽपि एतत्परिक्वानात् मानुषानन्द विहाय मोक्षेप्सुर्भ-वति । यद्वा मुमुक्षु एतज्जानीयात् इत्यन्वय । तस्य भव-तीति फलनिर्देश । भू सत्तायामिति धातो रूपम् । साका-रम्ह्योपासनाद्वार सन्मात्रता प्राप्नोतीवर्थे ॥

अर्थे ऋत मस्य पर ब्रह्म पुरुष हके सरिविग्रहम्। कृष्णपिङ्गलमूर्घ्वरेत वि

9 U VII 3

रूपाक्ष शकर नीललोहितसुमापर्टि प शुपतिं पिनाकिन समितसुतिमीशान सर्वविद्यानामीश्वर सर्वभूतानां ब्रह्मा-धिपतिर्द्रिह्मणोऽधिपतिर्यो यजुर्वेदवाच्य स्त साम जानीयाची जानीते सीऽमृतत्व च गच्छति । महा प्रथमान्तार्धस्याच र्वतो द्वितीयान्तार्धस्याद्य षण तृतीया न्तार्धस्याच नमा चतुर्थान्तार्धस्याच साम जानीयाची जानीते सोऽमृतत्व च ग च्छति। तस्मादिद सचिदानन्द्मय पर ब्रह्म तमेव विद्यानमृत इह भवति। तस्मादिद साङ्गं साम जानीयाची जानी ते सोऽमृतत्व च गच्छति ॥ ६ ॥

एव तावत् यदङ्गम् उपास्यदेवताकारच्याकृतौ क्षमम्, तदेवाङ्ग निर्दिशन् आह— ओमिति । एतश्वतुर्थोपनिषदि स्पष्टीकरिष्यति— ओमित्येतदक्षरम् इत्यादिना । नृकेसरिवि पहो च्याक्यात , स न स्वमायया छीछाविष्रह् , किं तु

कर्मविपाकजन्मानुभवरूपाणा केवलतिर्येष्रूपाणा मत्स्यकूमा दीना केवलातियमूपाणा वामनादीना लीलाह्रपत्वेनैव रष्ट्रत्वात अस्य च तद्विलक्षणत्वात् न म्बमायालीला विग्रहता स्यादिति इमासाशङ्का मन्त्रवर्णोद्यनेतु मन्त्रमाह-ऋत सत्य पर ब्रह्म पुरुष नृकेसरिविश्रहम् । ना च पुरुषश्च केसरी च सिंहश्च नृकेसरी । तत्र पुरुषमित्रनृष्य सत्य पर ब्रह्म जानीयादिति विधीयते । एतदुक्त भवति — सत्यस्य पर्जञ्चण म्बमायया लीलावित्रह पुरुषाकारम् ऋतिमति परमार्थे जानीयादिति यावत् । यद्वा, ऋत सत्य पर जहा ब्रह्मात्मक पुरुषाकारम् ओमित्योंकारेण व्याख्यातम्, ऋत मिति धननाम ऋतमय हिरण्यसय हिरण्यमय जानीयादि त्यर्थ । अत एव सतो व ध्रुमिति बन्धुरिति धननाम नहा णो विवर्त हिरण्मयम् असति ब्रह्मणि इदि निरविन्द् श्रिति कैश्चिद्याख्यातम् । कृष्णपिङ्गल कृष्णपिङ्गले अक्षिणी यस्य त तथोक्तम् । ऊर्ध्वरेतिमिति च्छान्दसम् । ऊर्ध्वरेतस्क योगा रूढमासीन विरूपाक्ष छळाटनेत्रम् छळाटनेत्रण रौद्रता प्रा-प्रोति तव्यावृत्त्यर्थे शकर सुखकर वरदाभयहस्त शकरसाह चर्यात्रीललोहितमिति नीलकण्ठम उर्वरितप्रदेशे लाहितम्,। नीळलोहितौ वर्णी ळलाटनेसयोर्थथायोग्यतयास्य घृतौ तथो-

क्तम् । कस्पान्तरे तु श्वेतवर्णम् , एव सुवर्णलोहितशुक्राकाराणा कामनावशाद्यवस्थित । उमापति उमा गौरी तस्या पति तम्। 'श्रिय छक्ष्मीम्' इति सप्त शक्तयो वक्ष्यन्ते। पशुपति पशुना प्राणिना पति , यद्वा पशुना वेदाना गाय-ज्यादीनाम्, 'पञ्चवो वै छन्दासि' इति श्रुते । पिनाकिन पिनाक्षवतुर्हेस्तम् । हीति निश्चिताथ । अभितद्युतिम् अभित-प्रकाशम् । ईशान सर्वविद्याना प्रमु । ईश्वर सवभूताना प्रभु.। ब्रह्माधिपति , ब्रह्म तप मनसो विषयेभ्यो विवर्स द्रीन पूर्वोक्तोपासन तस्य अधिपति अधिष्ठाय पाछ-थिता । त्रह्मणोऽधिपति त्रह्मणोऽधिष्ठाता । त्रह्मेत्यस-नाम अम श्रीर ततश्च श्रीरस्य अधिष्ठाता। यद्वा प्रदा-ष' अथर्वनदस्य अधिष्ठाता । एन यो यजुर्नेद्वाच्य प्रागु क्तेन यजुषा बेदेन बाच्य यजुर्वेदवाच्य । प्रागुक्ताना गुणा ना प्रथमानिर्दिष्टाना जानीयादित्यनेनान्वय कर्त्त विशिष्टतया एकत्वाभिप्रायेण द्वितीयान्ततया निर्दिशति- तमिति । सामेखादि गच्छतीखन्तम् उक्तार्थम्। एव प्रागुक्तमाकार नृकेसरिण्येव जानीयात् । अत्र केचित्प्रागुक्तमाकार मन्त्रवः पाल्यथक्तेन उपास्यभाचक्षते , तद्युक्तम् , एव तर्हि उपक्रमी-पस्रक्षाराभ्या मृसिंहमद्याविधैक्यभवगत बाध्येत । नृसिंहपद्र

ड्याख्यानावसरे नृसिंह एव आसीत्परमेश्वर इति नृसिंहेश्व-रयो सामानाधिकरण्यमवगत बाध्येत । तस्मान् त्रिनेत्राद्या-कारविशिष्ट अस्या विद्याया नृसिंह एवोपास्य इति सिद्धम् । अथेदानीं तृतीय सामोद्धारमाह--म पारिशेष्यान्मध्यस्वरव-र्तिगीति , इ। सर्वोदात्तात्मका गीति , प्रथमान्तार्धस्य आध मिति । प्रथमपादोक्ताक्षरद्वये अन्त्यार्थस्य आद्यस्वरम् आद्य-स्वरयुक्त माम जानीयात् इत्यनुष्क्यतः। व पारिशेष्यान्म-ध्यस्वरवर्तिगीति , ता मर्वोदात्तात्मिका गीति , द्वितीया-न्तार्धस्य आद्यामित्युक्तार्थम् । व पारिशब्या-मध्यस्वरवर्तिगी-ति , णम , सर्वीदात्तात्मिका गीति , तृतीयान्तार्धस्य आध-मित्युक्तार्थम् । न पारिश्रष्यान्मध्यस्वरवर्तिगीति , मा सर्वोदा त्तात्मिका गीति , चतुर्थान्ताधम्य आद्यमित्युक्तार्थम् । सामे-त्यादि गच्छतीत्यन्तम् उक्तार्थम् । नतु अत्र अक्षरद्वयमध्ये अन्तार्धस्येत्यन्तम्य अश्वरस्यार्धे दीर्घादिमात्रा तस्या आशस्व-रसबन्ध कस्मान विधीयत ? तन्न, षष्टीतत्पुरुषात्कर्मधार-यस्य बळीयस्त्वात्। अन्त च तद्धी च अन्ताधी प्रथमापेक्षया द्वितीयमक्षरम् अन्त च तद्धं चेति , अन्यथा अन्तस्याक्षरस्य मात्नादि अर्धमिति षष्ठीतत्पुरुष , ' एतया निवादस्थपति याज-येत् ' इति न्यायात्। ननु अतितुच्छमेतत् , मात्रायामप्याधा

रापेक्षया कर्मधारयसभवात् । सत्यम् । ' द्वात्रिंशदक्षर साम ' इत्यत द्वातिंशदक्षराणामेव स्वरात्मकसामसबन्ध श्र्यते, न मात्राणाम्, तस्मादन्तार्धशब्देन द्वितीयाक्षरस्यैव आ ग्रस्वरसबन्धो विधीयत इति सिद्धम्। यस्मात्सामैकदे-शोऽपि कृत्स्नफलावाप्तौ क्षम , किमुत कृत्स्नसामज्ञानम् । तस्मादिद सिंबदानन्दमय पर जद्या, तादृशनृसिंहप्रतिपाद कमूलमन्त्राभिव्यश्वकत्वात् पर ब्रह्म जानीयादित्यनुषच्यते । मामाभिन्यक्तमूलम त्रप्रतिपाद्योऽय नृसिंहाकारसिद्दानन्द पर ब्रह्मेत्येक सबन्ध । यद्वा सचिदानन्दमय ब्रह्मेत्येक । प्राड्यान्त्रवणात् ब्रह्माकारता प्रतिपादितापि अद्दढा स्यादिति शङ्का, तब्रावृत्त्यथमिद्गुन्यते—सन्दिदानन्दमय ब्रह्म जानी थादिति । त नृसिंहाकारममुम् एवमुक्तप्रकारण विद्वान जानन् अमृते क्षीर 'पञ्चामृतान्यानय' इत्यादावमृतशब्दस्य क्षीरे दृष्टत्वात् , इहैव लोके उत्कृष्टो भवतीत्यथ । यद्वा एव पश्वा क्क यासे कृते इहैव जीवन्मुक्ती भवति आनन्दो भवतीत्यर्थ । यस्मात्साङ्ग साम कृत्स्ननृसिंहत्रहावियाप्रतिपादकमूलमञ्जा मिन्यश्वकम् , तस्मादिदामित्यादि गच्छतीत्यन्तम् उक्ताथम् ॥

अस्य साम्न उक्तप्रकारेण विश्वस्रष्टृत्व दर्शयितुमाह— विश्वसृज एतेन वै विश्वमिद्मसृजन्त

यद्विश्वमसृजन्त तस्माद्विश्वसृजो विश्व मेनाननु प्रजायते ब्रह्मणः सायुष्य सलो कता यन्ति तसादिद साङ्ग साम जा-नीयाचो जानीते सोऽमृतत्व च गच्छ ति। विष्णु प्रथमस्यान्य मुख दितीय स्यान्त्य भद्र तृतीयस्यान्त्य म्यह चतु र्थस्यान्त्य साम जानीयाद्यो जानीते सो **ऽसृतत्व च गच्छति योऽसी सोऽवेद्**य दिद किं चात्मनि ब्रह्मण्यानुष्टुभ जानी याचो जानीते सोऽमृतत्व च गच्छति। स्त्रीपुसोवी य इहैव स्थातुमपेक्षते स सर्वेश्वर्भ द्दाति यत्र कुत्रापि क्रियते देहान्ते देव पर ब्रह्म तारक व्याच्छे येनासावसृती भृत्वा सोऽसृतत्व च ग च्छति । तस्मादिद् माममध्यग जपति तस्मादिद् सामाङ्ग प्रजापतिस्तस्मादिद् सामाड प्रजापतिर्य एव वेदेति महोप-

निषय एता महोपनिषद वेद स कृतपु-रश्चरणोऽपि महाविष्णुभवित महावि-ष्णुभवतीति॥ ७॥

इति प्रथमोपनिषत् ॥

विश्वसृज एतेन साम्ना नृसिंहत्रद्वाविद्याप्रतिपादकमूळम ह्याभिन्यक्षकेन, वै प्रसिद्धम्, सविमदमसृजन्त । यत् यसात्सर्वमसृजन्त, तस्मात् विश्वसृज — इति विश्वसृक्शब्द् निर्वक्ति । विश्वमेनाननु प्रजायत । त्रद्वाण सायुज्य सळोकता यन्तीति उपासकाना तादात्म्यभेदोपासनया मे-देन फळिनिर्देश । त्रद्वाण सायुज्य सळोकता यन्ती ति यस्मात्साङ्गात्साम्न इहश्रमुपासकाना फळम्, तस्मा दिदमित्यादि गच्छतीत्यन्तम् उक्तार्थम् । तस्मादिद् साङ्ग सामेत्यसकृदभ्यासस्य अयमभिप्राय — माङ्गसाम्नैव कृत्स्व-त्रद्वाविद्याप्रतिपादकमन्त्राभिन्यक्त्या या त्रद्वाविद्या उत्पन्ना सैव फळवती नान्येति । अत एवोक्तम् 'तस्मादिद्मेव मुख्य द्वार कळी' इति पापभूथिष्ठेऽत्र काळे अस्यैव मुख्यता अन्ये षा तु गौणतेति । काळान्तरे तु अस्या अन्यस्य वैकल्पिकी मुख्यतेति सर्वमनवद्यम् । अथेदानीं चतुर्थे सामोद्वारमाह—

विष्णु सर्वानुदात्तात्मिका गीति । प्रथमस्य अन्त्यमिति, प्रथमपादोक्ताक्षरद्वयेऽपि अन्त्यम् अन्त्यस्वरयुक्त जानी-यादिति प्राक्तनमनुषस्यते । मुख सर्वानुदात्तात्मिका गीति द्वितीयस्य अन्त्यमिति, द्वितीयपादोक्ताक्षरद्वयेऽपि अन्त्यस्वरयुक्त सामेति सबन्ध । ननु सर्वोद्धारेषु प्रथम द्वितीयशब्दौ कस्मात्पादाभिप्रायेण व्याख्यायेते, न उक्ता-क्षरसंख्यापेक्षया ? तथा हि, प्रथमान्यमिति उक्ताक्षरद्वयमध्ये प्रथमस्याक्षरस्य अन्त्य स्वर जानीयादिति।तथा द्वितीयान्त्य-मिति उक्ताक्षरद्वयमध्य द्वितीयस्याक्षरस्य अन्त्य स्वर जानी-यात् । एव प्रथमाद्धारेऽपि प्रथमखाक्षरस्य द्वितीयस्याक्षरस्य आगस्वर जानीयादिति कस्मान्न व्याख्यायते । उच्यते । सर्वत्र हि अक्षरद्वयमुक्त्वैव प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थक्रव्दा श्रूयन्ते । न हि अक्षरद्वयोक्तौ तृतीयचतुर्थशब्दावुपपन्नौ, तृतीयचतुर्थयोरक्षरयोरभावान् , इति पादाभिप्रायेण न्या-स्येयाविति निश्चिते, तत्साहचर्यात्प्रथमद्वितीयशब्दावक्ष-रद्वयोक्तावुपपन्नाविति न अक्षराभिष्रायेण व्याख्येयी, कि तु पादाभित्रायेणैवेति स्थितम्। मद्रम्, सर्वानुदात्तात्म-का गीति तृतीयस्य अन्त्यमित्युक्तार्थम् । स्यह्म् , सर्वातुदात्तात्मिका गीति चतुर्थस्य अन्त्यमित्युक्तार्थम् ।

कस्मान्नर-तर्येण सामोद्धाराभाव , नैरन्तर्येण हि चद्भृते साम्नि सौकर्ये स्यात्— द्वितीयोपनिषदुक्तपदो द्वारवत् । उच्यते — सत्य सौकर्य स्यात् , किं तु सामद्रष्टा प्रजापति सर्वान्देवान्द्रष्टु शक्तोऽपि मूलमन्त्रवत् नेद साम अपदयत्, किं तु तद्दर्शनाय अस्यामुपासनायाम् उपासनैक-देशानुष्ठानात् ईषच्छुद्धान्त करण सन् प्रथमोद्धारमपश्यत्, पुनश्च क्षीरोदार्णवाद्युपास्यग्रुपास्य द्वितीयगुद्धारमपद्म्यत् , ए-वमभ्यधिकोपासनानुष्ठानादभ्यधिकशुद्धान्त करण तृतीय चतुर्थमपद्मयदिति प्रजापतेरिप तद्दर्शने महानायास , कि मुतान्थेषाम् — इति नैरन्तर्येण सामोद्धाराभाग साम्रो दुर्छभता दुर्दर्शनता च द्रशयति। य प्रजापतिरमौ स प्रजापितरवेदयत् निवेदितवान् उपदिष्ट्यानिद किंच य-दिद प्रागुक्तमुपासनम् आत्मिन ब्रह्मणीति ब्रह्मण्यात्मनीति ब्रह्मात्मकता स्वस्मिन परिज्ञाय आनुष्टुभम अनुष्टुप्स-बन्धि सामद्वारकमुपासन जानीत यो जानीने मोऽसृत त्व च गच्छतीत्युक्ताथम् । स्त्रीपुसोर्वा स्त्रिया वा पुसि वा प्रागुक्तमुपासन प्रजापतिरुपदिष्टवानित्यर्थ । अथवा ब्रह्मणि हिरण्यगर्भे एतदुपासन स्त्रीपुसोर्वा । यद्वा आत्मनि श्रद्धाणीति ब्रह्मणि परमेश्वरे आनुष्टुम माम न्यस्त जानीते। अस्मि

न्पक्षे प्रागुक्तो यन्छन्द उपास्थपर , न प्रजापतिपर । स्त्रीपुसोर्वा स्त्रीपुसोश्च वा-शब्द समुचयार्थ , 'वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा ' इत्यादौ दृष्टत्वात् । एतदुक्त भवति — उपास्ये श्वरे सामन्यास कृत्वा उपासकेन आत्मन्यपि सामन्यास कार्य । य उपासक इह लोके उत्कर्षेण स्थातुमपेक्षते, तसी संवैश्वर्य ददाति । देहान्ते तु देव पर ब्रह्म तारक व्याच्छे, कामिन प्रक्रत्य दहान्ते इति विशेषणोपादानात् कामि-त्वेन शागधिकाराच । निष्कामस्यार्वागिप देव पर ब्रह्म तारक प्रणवस्थ सामाङ्ग प्रणवेन व्याख्यातम्, येन प्रणवेन व्या-ख्यातेन अमृती भूत्वा स श्रोता अमृतत्व च कैवस्य प्राप्नो ति । यस्मात् तारकस्थ परब्रह्म व्याक्त्रेयम् , तस्मादि ता रक साममध्यग साममध्यवर्ति जपति, सामापासनाक्क-प्रणवजपो यथाशक्तीति दर्शयति । एतदेव आह— तस्मा दिद तारक साम्नाऽङ्ग प्रजापति ऋषित्वन। यद्वा इद तारक परमेश्वरस्त्ररूपारयानेन, साम च परमेश्वरविषयविद्याप्रति पादकमूलमन्त्राभिव्यश्वकत्वेन, प्रजापतिक्रभयकथनेन-इत्ये तिश्वतयमवद्यमुपासनायामङ्गम् । एतदेव त्रितयमस्यामुपा सनायामावश्यकमिति दर्शयितु द्विरभ्यास — तस्मादिद सा-माङ्ग प्रजापति तम्मादिर सामाङ्ग प्रजापति इति ।

यस्मादेव साम, तस्मादस्य नैरन्तर्येणोद्धार स्पष्टीक्रियते । तत्र मूळमन्त्रप्रथमपादाक्षरेष्वष्टसु सुस्तहस्ताभ्या हस्ताङ्गुष्ठो-त्तमपर्वोच्छ्रयेण आद्यमक्षरद्वय गुखेन प्रागाय तृतीयमक्षर कनिष्ठिकामूळपर्वस्पर्शेन तथैव मुखेन प्रागाय चतुर्थ पश्चम चैकैक पृथकपृथगङ्गुष्ठोत्तमपर्वतर्जनीत्पर्शतत्सनिहिताङ्गुल्युप-कनिष्ठिकाकनिष्ठिकामध्यमध्यपर्वस्पर्शेन तथैव मुखेन प्रागाये त्। षष्टमङ्कुष्ठोत्तमपर्वोच्छ्येण तथैव मुखन प्रागायेत्। सप्तमा-ष्टमाक्षरे कनिष्ठिकामूलपर्वस्पर्शेन यथाविहितस्वरे आद्याक्षर द्वयाद्यत्तीयाक्षरान्त्यचतुर्थपश्चमाक्षरमध्यषष्ठाक्षराद्यसप्रमा ष्टमाक्षरान्त्रे अप्रमत्त तथैव मुखेन गायेत्। तथैव तृती यषष्ठयोरङ्गुळीभ्या दीर्घ गृह्णीयात्। एव द्वितीयतृतीयच तुर्थपादाक्षरेष्वष्टसु साम गेयम । द्वितीयपादे षष्ठ दीर्घ दृतीय चतुर्थमक्षर दीर्घ चतुर्थे पष्ठ दीघमिति शुद्ध माम, साङ्क चेत् प्रथमपादान्ते प्रणव निश्चिप्य द्वितीयपादान्ते साविश्री तृ तीयपादान्ते यजुर्छक्ष्मी चतुर्थपादान्ते नृसिंहगायत्री गायेत् । स्त्री चेत् शुद्ध्धत् एतिश्वतय विद्याय शुद्ध साम गायेत्। एष नैरन्तर्येण मामोद्धार , उचारस्यातिदुर्छभत्वादतिरहस्य-त्वाच लिखितोऽपि न लिखित्वा प्रदृश्येते, वाचैव स्पष्टी क्रियत इति । य एवम् उक्तप्रकारेण वेद् उपास्ते । इति-

शब्द अस्या उपासनाया नामकरण करोति । उपनिषत्सु एष समय प्रणवगिंभतप्रणवबहुलोपासनाना महोपनि षदिति नाम तत्र तत्र । महोपनिषत् उपनिपूर्वस्य सदे किवन्तस्य गत्यवसादनविशरणार्थत्वात् सहद्रह्म गमयित ज्ञापयतीति महोपनिषत्, महान्त ससारमवसादयित क्षेश-यित नाशयतीति वा महोपनिषदिति । 'ओमित्यात्मान युक्ती-तेतद्रै महोपनिषदम्' इति श्रुते । य एताम् उक्तप्रकारेण प्रतिपादिता महोपनिषद वेद उपास्ते, स उपासक कृतपुर-श्चरण कृत प्रागुक्तोपासन येन स तथोक्त महाविष्णु भवति । विष्ट व्याप्तो । द्विरभ्यास प्रथमोपनिषदसमाप्तिं योतयति ॥

इति श्रीमत्परमहसपरित्राजकाचार्यस्य श्रीगोवि दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छकरभगवत कृतौ नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषद्भाष्ये प्रथमोपनिषद्भाष्य सपूर्णम् ॥

द्वितीयोपनिषत्॥

वं तावत्प्रथमोपनिषद्नते 'य एता महोपनिषद् वेद' इत्यतन्छब्दपरामृष्टसामोपनिषदो महोप-निषद्श्च सामानाधिकरण्यमुक्तम् । महोपनिषच द्वात्रिंशश्रृसिंद्दछीलाविश्वहस्तुतिमद्याक्षिका, तस्या अन्ते 'य एव वेदेति महोपनिषत्' इत्युपसहारा

त्। तत्र तावत् उभयोपनिषत्सामानाधिकरण्यात् सामाभिन्यकमूलमञ्चद्वात्रिंशदक्षरषु महाचक्रन्यस्तेषु नृसिंहद्वात्रिंशद्वज्ञूहानुपास्य, तैरेव मन्त्रै ता देवता स्तुत्वा सामोपासना कुर्यादिखबगम्यते। अत एव स्तुत्युपनिषद् पुरश्चरणोपासनार्थत्व
माह्- 'स कृतपुरश्चरण ' इति। कृत पुरश्चरण स्तुत्युपासन
येन स तथोक्त । एव पुरश्चरणोपासनाया ग्रुमुक्षोक्तपासकस्य
अधिकारसपित्तमभिधाय तम्यैव तदुपासनास्वीकारेऽन्यद्प्यधिकारिविशेषणमाख्यायिकाद्वारेण आह—

देवा ह वै मुखो पाप्मभ्य ससारा चाबिभयुस्ते प्रजापतिमुपाधावस्तेभ्य एत

मन्त्रराज नारसिंहमानुष्ट्रभ प्रायच्छत्तेन वै स मृत्युमजयन्स पाप्मानमतरन्स स सार चातरस्तसाचो मृत्यो पाप्मभ्यः ससाराच विभीयात्स एत मन्नरा ज नारसिहमानुष्टुभ प्रतिगृह्णीयात्स मृ-त्यु जयति स पाप्मान तरति स ससार तरित तस्य ह वै प्रणवस्य या पूर्वी मा-ता पृथिव्यकारः स ऋग्मिर्ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री गाईपत्यः सा साम्न प्र-थम पादो भवति द्वितीयान्तरिक्ष स उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णू रुद्रा स्त्रिष्टु ब्दक्षिणाग्नि सा साम्नो द्वितीय. पादो भवति तृतीया चौ स मकार स सामभि सामवेदो रुद्रा आदिला जग-त्याहवनीयः सा साम्नस्तृतीय पादो भ-वति यावसानेऽस्य चतुर्ध्यभात्रा सा सोमलोक ओकार सोऽथर्वणैर्मन्त्रैरथ-

वैवेद सवर्तकोऽग्निमेरुतो विराडेक ऋ विर्मास्वती सा साम्नश्चतुर्थ पादो भवति॥१॥

देवा अकृतपुरश्चरणा वै मृत्योरविभयु । त खपासका देवा मृत्यो मरणहेतावेवस्वतात् , स च मृत्यु पाप्सपूर्वक इति पाप्मभ्य , तश्च पाप ससारपूर्वकमिति ससाराच अज्ञान भयात् समस्ताद्यस्ताहितयात् अविभयु भयमागच्छन्-इति प्रत्येक सबध्यते । द्विविधा हि उपासका दवा मुमुक्षव अमुमुक्षवश्चेति, तत्र मुमुक्षूणा त्रितय समुचित विशेषणम् । अगुमुक्षूणा श्वकृतपुरश्चरणाना व्यस्त द्वितय विशेषणम्, केचन केवल मृत्योर्जयमेव कामयन्ते, केचन पाप्मन एव जयम्, अन्ये तु त्रितयजयम् । ते द्विविधा देवा प्रजापतिमुपाधावन् , उपपूवको धावति पूजामाह, उप स मीपमेत्य प्रजापतिमपूजयन् स्तुतिशुश्रुषादक्षिणाभिश्च । तेभ्यो देवेभ्य प्रीत प्रजापति एत मन्त्रराजमित्याचानुष्टुभमित्य-न्त सर्वमुक्तार्थ प्रायच्छत् प्रादात्। तेन प्रदानेन वै स प्रजा पति मृत्युमजयत् । देवा अपि मृत्युमजयन् । अजयन्निति बहुवचनात् स इलकवचनात् उभयत्रापि प्रकृत्यर्थसबन्धे प्राप्ते, यथायोग्यतया वचन योज्यम् । तथा तेनेत्यर्थप्राप्त स्वीकरण परामृद्द्यते। एतदुक्त भवति—तन प्रदानेन प्रजापति मृत्यु मजयत् , तेन स्वीकारेण देवा मृत्युमजयान्निति । कैश्चिदेव व्याल्यातम्—समृत्युमिति समक्त कृत्वा सह मृत्युना वर्तते यद्ज्ञान तत्तथोक्तम्, तन्न, पूर्वं तस्याप्रकृतत्त्वात् । अथार्थप्राप्त प्रकृतमिति चेत्, भवतु न कश्चिद्विरोध , किं तु दातु फल न सकीर्तित स्यादिति दाता कथ अवर्तेत र दक्षिणा दिभिरिति चेत्, न। विरक्ते तुका वार्ता । तस्मादुभयत्रा-पि फळवरयुगासनेयमिति व्याख्या ज्यायसी । एवग्रुत्तरत्रापि व्याख्येयम्-पाध्मान स ससारम् अतरत् अतरिश्रति च। य स्मादिद्युभयत्र फलवत्, तस्माच त्रागुक्त उपासक मृत्यो पापाभ्य ससाराव विभीवात् समस्ताद्यस्ताद्वितयाद्भय गच्छे-त्, स त्रागुक्त खपासको गुरूपसर्पणेन एत मत्रराजमित्यादि स ससार तरतीत्व त स्पष्टार्थम् । प्रतिगृहीयात् स्वीकुर्यादित्व र्थ । अनेनैतर्शेयति-मूलमन्त्रमात्रग्रहणे गुरूपसपणमावश्य कम्। सामप्रभृत्युपासनाहो गुरूपसर्पणाच्छूतित तद्याख्या-नाद्वेति विकल्प , 'तस्मादिद साम येन केनचिदाचार्यमुखेन' इति श्रुते । अत एव एतद्विषयरहस्यकल्पभ्रन्थान् असमर्थश्चेत् गुरुमुखाच्खृणुयात् समर्थश्चेत्स्वयमवावेक्षेत्, मूलमन्त्र सबीज संशक्तिक साङ्क सन्यास गुरुगुसारस्वीश्वत्य। एव प्रागुक्त

स्योपासकस्य मुमुक्षो प्रागुक्त त्रितय विशेषणम् इतरस्य द्वितय विशेषणम् उभयसापि स्तुत्युपनिषस्प्रतिपादित स्तवन तेषा व्यूहानामुपासन साम्ना मूलमन्त्राभिव्यक्तिश्चेति न्नित-यमप्येतत् पुरश्चरणरूपत्वात्साधारणम् । एव विशिष्टमधि-कारिणमभिधाय तदुपासनाप्रारम्भस्य प्रणवोपासनापूर्वक त्वात्, प्रणवसात्रानृसिंह्ब्यूहे— 'ॐ स ॐ यो वै नृसिं हो देवो भगवान्याश्चतस्रोऽर्धमात्रास्तरमे वै नमो नम 'इति मन्त्रवर्णात् पुरश्चरणोपासनान्तर्गतत्वेन स्थितेऽपि, अत्रापि मात्राशब्दाद्धेशब्दाबतु शब्दाख तन्मात्राव्यूह्पत्यभिज्ञानात् तस्मिन्नेव न्यूहे चतुर्भात्रासवन्धित्वेन उपासनाविशेषमाह-तस्य प्रागुक्तस्य मन्त्रराजस्य सामाभिन्यकाक्षरस्य सपुटि तत्वेन स्थितस्य इ निश्चित सामाभिन्यक्तमृद्धमन्त्राक्षरस पुटीकरणेन स्थितत्वात् साम्ना सबन्ध , 'तस्मात्त्रत्यक्षरमुभ-यत ओंकारो भवति ' इति श्रुते । प्रणवस्य या पूर्वा मात्रे त्यादि सा साम्रश्चतुर्थे पादो भवतीत्यन्त स्पष्टार्थेम् । अ कारोकारमकारार्धमात्रात्मको यथासस्य पृथिन्यन्तरिक्षसुसी-मलोकऋग्यजु सामाथर्वणब्रह्मविष्णुमहेश्वरोंकारवसुद्रद्रादित्य मरुद्रायत्रीत्रिष्टुब्जगतीविराङ्गाईपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयसव र्तकात्मक प्रणव तस्मिन्नृसिंहव्युहे विश्वरूपन्थायेनावस्थित

उपास्य । नन्वनेक एव कीळावित्रहा कथ न भवन्ति । नेति ब्रूम 'य ''तस्मै ' इत्येकवचनात् एक एवाय छीछा विम्रह इत्यवगम्यते ॥

एव तावत्पुरश्चरणान्तर्गतप्रणवमात्राव्यूहोपासनमभिधाय इदानीं सामाभिव्यक्तमूळमन्त्रेण ब्रह्मोपासनामभिधातु मूळ मन्त्रस्य प्रणवसपुटीकरणादश्चरसख्याविष्टस्रे कथ द्वात्रिं शर्का सामेत्याशङ्कथ पादश पश्चाङ्गन्यास च अभिधातु पादाक्षरसख्यापूर्विका क्रत्समूळमन्त्राक्षरसख्यामाह—

अष्टाक्षरः प्रथमः पादो भवत्यष्टाक्षरा-स्रय पादा भवन्त्येव द्वात्रिश्चदक्षराणि सपद्यन्ते द्वात्रिश्चदक्षरा वा अनुष्टुब्भव-त्यनुष्टुभा सर्वमिद् सृष्टमनुष्टभा सर्वमु-पसहृत तस्य हि पश्चाङ्गानि भवन्ति च-त्वार पादाश्चत्वार्यङ्गानि भवन्ति सप्र णव सर्व पश्चम भवति। ॐ हृद्याय नम । ॐ शिरसे स्वाहा । ॐ शि खाये वषद् । ॐ कवचाय हुम्। ॐ अस्त्राय फिडिति प्रथम प्रथमेन युज्यते द्वितीय द्वितीयेन तृतीय तृतीयेन चतुर्थ चतुर्थेन पश्चम पश्चमेन व्यतिषक्ता वा इमे लोकास्तस्माद्यतिषक्तान्यङ्गानि भव न्लोमिलेतदक्षरमिद् सर्व तस्मात्प्रलक्ष-रमुभयत ओकारो भवतील्यक्षराणा न्या समुपदिशन्ति ब्रह्मवादिन ॥ २॥

अष्ठाक्षर प्रथम पादो भवतीत्यादि सप्रणव सर्व पश्चम भवतीत्यन्त स्पष्टाथम् । ॐ हृद्येत्याद्यङ्गमन्त्राणा पश्चाना सामाङ्गमन्त्रेरेव व्याख्यातत्वात् न पृथग्व्याख्यानापेक्षेति, हृद्येत्यादि पश्चमेनत्यन्त स्पष्टार्थम् । व्यतिषक्ता वा इमे लोकास्तस्माद्वयतिषक्तान्यङ्गानि भवन्तीति लोकबुद्धयो-पास्याना हृद्याद्यङ्गाना सामाभिव्यक्तमृल्भन्त्रप्रति-षाचे नृसिंहत्रद्वाव्यूहे श्वीरोदार्णवशायिनि चपविष्टे वा लोकव्यतिषङ्गहेतुकाङ्गव्यतिषक्तता विधीयते । तस्माद्वयति पक्तान्यङ्गानि भवन्तीत्यत्र व्यतिषक्तानि यथायोग्यत्या अन्योन्य मिश्रितान्युपास्यानीत्यर्थ । तत्रश्च अयमर्थ सन्पद्यते— पारमेश्वर हृद्याख्यमङ्ग पारमेश्वरिशरोऽङ्गाद्ध प्रदे-

शान्त स्थित द्वदयप्रदेशादारभ्य उपास्यम्। अत एव सा माङ्गप्रणवञ्चाख्यानेन मूळमन्त्रहृद्याङ्गञ्चाख्यानावसरे पार मेश्वर हृद्य व्याख्यातम् , इतरथा तद्याख्यानमप्रस्तुत स्थात् , तस्मादङ्गव्यतिषक्तताविधानादेव तद्याख्यान प्रस्तुतमिति सि द्धम् । यत एव हृद्याङ्गोपासनैव तदन्तर्गतत्वात् नेत्रत्र-योपासना, अत एव नेत्रत्रयाङ्गोपासना न प्रथगिमहिता । एवमुत्तरत्रापि शिखाख्यमङ्ग पारमेश्वर शिरोऽङ्गे मृधि च व्यतिषक्त सामाङ्गछक्ष्मीयजुर्भन्त्रेण व्याख्यातसुपास्यम् । शिरअ द्वितीयमङ्ग यथोक्तहृद्ये व्यतिषक्त सामाङ्गसावित्री मन्त्रेण व्याख्यातम् । पारमेश्वर कवचम् यथोक्तहृद्यैकदेशे नाभरूष्वे बीवातोऽध पृष्ठप्रदेशच्यापि सामाङ्गनृसिंहगाय-ज्या व्याख्यातमुपास्यम् । एव पञ्चममङ्गम् अस्त्राख्यम् उत्तराधरभावेन तन्नाभिमध्यवर्ति क्षीरोदार्णवज्ञायिपारमेश्वर व्यृहचतुष्ट्रयाङ्गव्यापितया व्यवस्थित व्यतिषक्तसुपास्यमिति यथायोग्यतया व्यतिषक्तशब्दस्याङ्गेषु स्थिति । पञ्चाङ्गन्या-सीपन्यास न षष्ठमङ्गामिति तस्य हृद्यान्तर्गतत्वात् इति प्रागभिहितम् । पश्चमेऽक्के सप्रणवता विधातुमाह-यस्मादोमित्येतदश्चरमिद् सवमिति, यदिदमर्थजातमभिधा नाभिधेयभूत तस्याभिधानाव्यतिरेकाद्भिधानभेदस्य च

अोंकाराव्यतिरेकात् ओंकार एवेद सर्वम् । तस्मात्प्रत्यक्षरमुभ यत ओंकारो भवति प्रत्यक्षरमेकैक मूळमन्त्राक्षर प्रणवेन सपुटित कुर्यात्—इत्यक्षराणा मूळमन्त्राक्षराणा न्यासम् अस्ता रूपेऽङ्गे उपदिशन्ति कथयन्ति ब्रह्मवादिन ब्रह्मवोपास्यमिति ये वदन्ति ते ब्रह्मवादिन । अत्र च उपदिशन्तीति विशे-चणोपादानात् मूळमन्त्राङ्गजातमुपदेशगम्यमिति दर्शयति । तमिम पश्चाङ्गन्यास यथोक्तविशेषणे परमेश्वरे यथोक्तविशेष-णविशिष्ठ विधाय स्वात्मन्यपि विद्ध्यात् , अस्मिन्ह प्रकरणे तस्यार्थजातस्य प्रायश परमेश्वरसवन्धितया श्रुतत्वादिति ।।

एव तावत् 'तस्मात्प्रत्यश्चरमुभयत ओंकारो भवति ' इति विधानात्सामाभिज्यक्तमूळमन्त्राक्षरज्यवधानेन अर्थोप्रतिपादने औपाधिकेन पदाज्ञानेन प्राप्ते, तद्व्यवधानेनाश्वप्रतिपाद नोपाधिना गृहोन पदपरिमाण ज्ञापियतु पदोद्धारमाइ—

तस्य ह वा उग्र प्रथम स्थान जानी याचो जानीते स्मेऽसृतत्व च गच्छिति वीर द्वितीय स्थान महाविष्णु तृतीय ज्वलन्त चतुर्थ सर्वतोमुख पश्चम दक्षिंह षष्ठ भीषण सप्तम भद्रमष्टम मृत्युमृत्यु नवम नमामि दशममहमिलेकादश स्थान जानीयाचो जानीते सोऽमृतत्व च गच्छति। एकादशपदा वा अनुष्टुच्भ-वल्यनुष्टुभा सर्वमिद सष्टमनुष्टुभा सर्व सुपसद्धत तस्मात्सर्वमिदमानुष्टुभ जानी-याचो जानीते सोऽमृतत्व च ग च्छति॥ ३॥

तस्य इ वा इत्यादि सवमुपसहतिमत्यन्त स्पष्टार्थम् ।
स्थान जानीयात् पद जानीयात् । एकादशपदा वा अनुष्टु
क्मवतीत्युपसहारात् प्राक्तन सर्वोऽपि स्थानशब्द पदे
वर्तते । यस्मादिमधानािभधयप्रपण्यस्याभिधानाव्यतिरेकात्
'वाचारम्भण विकारो नामधेयम्' इति श्रुते नामप्रपण्यस्य
सामान्यविशेषात्मकस्यानुष्टुझामाव्यतिरेकात् अनुष्टुमद्य आ
स्मद्मविवर्तात्मकस्यानुष्टुझामाव्यतिरेकात् अनुष्टुमद्य आ
सम्भविवर्तात्मकत्वात् साकारमद्यप्रतिपादकत्वेन ब्रह्मत्वे
सिद्धे ब्रह्मणस्र सृष्टचुपसहारकारणत्वेनोपादानत्वादित्यनुष्टुवे
वोपादानम् , तस्मात्सर्वमानुष्टुभमित्यादि गच्छतीत्यन्त स्प
द्यर्थे व्याख्येयमुक्तार्थम् ॥

देवा ह वै प्रजापतिमन्नुवन्नथ कस्मादु-

च्यत उग्रमिति स होवाच प्रजापतिर्थ-स्मात्स्वमहिम्ना सर्वाङ्कीकान्सर्वान्देवा-न्सर्वानात्मन' सर्वाणि भूतान्युद्गुह्णात्यज स्र मृजित विमृजित वासयत्युद्राह्यत उद्गृह्यते । स्तुहि श्रुत गर्तसद युवान मृग नभीममुपहतुमुग्रम्। मृडा जरित्रे सिह स्तवानो अन्य ते अस्मन्निवपन्तु सेना । तस्मादुच्यत उग्रमिति । अथ कस्मादु-च्यते वीरमिति यस्मात्स्वमहिस्ना सर्वी-क्षें)कान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मन सर्वाणि भूतानि विरमति विरामयत्यजस्य सृजति विसृजित वासयति। यतो वीरः कर्म-ण्य सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकाम'। तसादुच्यते वीरमिति। अथ कसादुच्यते महाविष्णुमिति । य सर्वाह्लोकान्व्यामो-ति व्यापयति स्नेहो यथा पललपिण्डमो-तप्रोतमनुप्राप्त व्यतिषक्तो व्याप्यते व्या-

पर्यते । यसाम्र जात परोऽन्योऽस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा। प्रजापतिः प्रजया सविदानस्त्रीणि ज्योतींषि सचते स षोडशीति। तसादुच्यते महाविष्णु-मिति। अथ कस्मादुच्यते ज्वलन्तमिति। य' स्वमहिन्ना सर्वाह्रोकान्सर्वान्देवा न्सर्वानात्मन सर्वाणि भूतानि स्वतेज सा ज्वलति ज्वालयति ज्वाल्यते ज्वा लयते। सविता प्रसाविता दीप्तो दीपय न्दीप्यमानः । ज्वलञ्ज्वलिता तपन्वि तपन्सतपन्रोचनो रोचमान बोभन शोभमान कल्याण । तसादुच्यते ज्वलन्तमिति। अथ कसादुच्यते सर्व तोमुखमिति । यस्माद्निनिद्वयोऽपि सर्व तः पश्यित सर्वतः शृणोति सर्वतो गच्छति सर्वत आदसे सर्वग सर्वत-स्तिष्ठति । एकः पुरस्ताच इद बभूव

यतो वभूव भुवनस्य गोपाः। यमप्येति भुवनं सापराये नमामि तमह सर्वतो मुखम् । तस्मादुच्यते सर्वतोमुखमिति । अथ कस्मादुच्यते दसिहमिति। यस्मा त्सर्वेषा भूतानां ना वीर्यतमः श्रेष्ठतम-अ सिंहो वीर्यतम श्रेष्ठतमञ्च तस्माञ्च सिंह आसीत्परमेश्वरो जगद्धित वा ए तर्प यदक्षर भवति । प्र तक्षिष्णुः स्तवते वीर्याय मृगो नभीम कुचरो गिरिष्ठाः। यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधि क्षियन्ति सुवनानि विश्वा । तस्मादुच्यते दासिंह मिति। अथ कस्मादुच्यते भीषणमिति यस्मात्स्वमहिन्ना यस्य रूप दृष्ट्वा सर्वे लो काः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि भीत्या प लायन्ते स्वय यत कुतश्चिन्न विभोति। भी षास्माद्रात पवते भीषोदेति सूर्य । भी षास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युधीवति पश्चमः।

तस्मादुच्यते भीषणमिति । अथ क सादुच्यतं भद्रमिति । यसात्स्वय भद्रो भ्रत्या सर्वदा भद्र ददाति रोचनो रोच मान द्योभन द्योभमान कल्याण । भद्र कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्र पद्ये-माक्षभिर्यजन्ता । स्थिरैरद्गैस्तुष्टुवासस्त नृभिट्येशेम देवहित यदायु । तस्मादु च्यते भद्रमिति। अथ कस्मादुच्यते मृ त्युमृत्युमिति । यस्मात्स्वभक्ताना स्मृत एव मृत्युमपमृत्यु च मारयति । य आत्मदा बलदा धस्य विश्व उपासते प्रशिष यस्य देवाः । यस्य च्छाया मृत यो मृत्युमृत्युः कस्मै देवाय हवि-षा विधेम । तस्मादुच्यते मृत्युमृत्युमि-ति । अथ कस्मादुच्यते नमामीति य-स्माच सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्म-वादिनश्च । प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्भन्त्र वद

त्युक्थ्यम् । यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मिलो अर्थमा देवा ओकासि चित्ररे। तस्मादु च्यते नमामीति। अथ कस्मादुच्यतेऽह मिति। अहमस्मि प्रथमजा ऋता३स्य पूर्व देवेभ्यो अमृतस्य ना३भायि। यो मा द्दाति स इदेव मा३वा। अहमन्नमन्न मदन्तमा३द्यि। अह विश्व भुवनमभ्यभ-वा३म् । सुवर्न ज्योती । य एव वे देत्युपनिषत्॥ ४॥

इति द्वितीयोपनिषत् ॥

यदर्थप्रतिपादकगृहोपाधिना पदझानमभूत् तमेव गृहा-पाधि विवृणोति प्रश्नोत्तराभ्याम । स च अत्र बहुतरो व्या-ख्येय साङ्गसामाभिव्यक्तसाङ्गमूळमञ्ज प्रतिपाध । स च मूळमन्त्र पदत्रयात्मक प्रथम पाद पदद्वयात्मको द्वितीय पदत्रयात्मकस्तृतीय तत्सख्याकपद एव चतुर्थ इत्येकादश-पदात्मक । एवमेकादशपदात्मक मन्ने पञ्चाङ्गन्यासानन्तर-मुक्ते मन्त्रे द्वितीयान्तेषु नवसु पदेषु मन्त्रान्त्य पदद्वय

तृतीयपादार्थं च पदमपि वितयमपि अधस्तनेषूपरितनेषु च तृतीयपादाद्यपदाद्न्यत्रानुषच्यते, तृतीयपादाद्यपदे द्वित-यमनुषच्यते, एव क्रियाकारकाद्यन्वयसबन्धशुद्धि । तत्र पञ्चाङ्गन्यासानन्तर पठितत्वात्पदोद्घारतदर्थकथनस्य सर्वे-व्वेव पादेषु साङ्गेष्वर्थं कथनीय इत्याचे पादे पदत्रयात्मके साङ्गे लोकाद्यग्न्यादिना सामोपनिषद्युपास्ये सामाङ्गप्रणवेन च मूखमन्त्रहृद्याङ्गव्याख्याने प्राप्ते तत्रैकैक पद बहुतरेष्य-र्थेषु व्याक्येयम्। तथोपरितनऋच एकाद्शपद्सवन्धिन्य प्रभोत्तरान्तरालवर्तित्राद्मणवर्तिन्य 'तदेषाभ्युक्ता' इत्येवं त्राह्मणोक्तार्थे माश्चित्वेनोद्भाविता महाचके न्यम्ते द्वान्निषद्यू-हर्नुसिंहात्मके ब्र**हाणि एकैकमू**ल्लमन्त्रपद्व्याख्यानपरत्वेन वर्ण नीया । तथा त्राह्मणमेकैकमूलमन्त्रपद्व्याख्यानपरत्वेन महा-चकनाभिवर्तिक्षीरोदार्णवसबन्धिमूळनृसिंहव्यूहे ब्रह्मणि प्रा-गुक्तगुणविशिष्टे न्यास्येयम्। अत एव तत्र साक्षित्वेनोद्धा-वनम् ऋग्ब्राह्मणयो तत्तत्पद्व्याख्यानावसरे विभागक्रम् च स्पष्ट प्रदर्शयिष्याम । तत्र तावदेकैक पद धातूपसर्गादियोगे न बहुतरमर्थजात कथ विद्घ्यति प्रजापित , कथ च व्याख्या-खासस्मान्न्युत्पन्नान्त्रति – इस्रेव देवा विस्मयेन इ हर्षिता वै प्रजापतिमञ्जवन्निति सर्वपदसाधारण व्याख्यान पृष्टा अथ अन

न्तर कस्मात्प्रकृतिप्रत्ययविभागात् अनाख्यातात्मक प्रथमपद मुख्यते व्याख्यायते उभयत्रापि मूळनृसिंहव्यूहे द्वात्रिंशत्र सिंहन्यूह च उप्रमिति । इति शब्द प्रश्रसमाप्ति द्योतयति । स प्रजापित तान्देवान्परमेश्वरोपासनानिष्ठान् विविश्वतार्थ प्रष्टृन् दृष्ट्वा हर्षित उत्तरमुवाच । एवमुत्तरेष्वपि प्रश्नोत्तरेषु योज्यम् । यस्मात्स्वमहिम्ना स्वतन्त्रशक्त्या मायया तस्या आत्मतन्त्रत्वादेव स्वातन्त्र्यम् । स्वमहिम्नेति च वचन सर्व-शक्तिमत्तृतीयपादाद्यपदानुषङ्ग दर्शयति । एव तत्तत्पद्व्या-रयानावसरे । सर्वाङ्कीकान् पृथिव्यादीन्पार्थिवत्वावान्तरजा-तिभेद्भिन्नान् सर्वान्देवान् अग्न्यादीन् सप्रणवव्याद्यानपक्षे ऋग्ब्रह्मादिगाईपत्यान्तान् प्रणवप्रथममात्राप्रतिपादितान् सर्वा नात्मन विश्वादीन् नामाङ्गप्रणवट्यास्याने वक्ष्यमाणान् स र्वाणि भूतानि उद्गृह्णाति, उदिस्यव्ययम् उ इत्येतस्य नि पातस्य स्थाने, वर्णसाम्यात् अन्वित्युपसर्गस्यार्थे, प्रह् इत्यय गृह्वातीति भावन्युत्पत्त्या, अनुगृह्वातीत्यर्थे । अजस्नम् अ-नवरत तथा च उत्पूर्वको गृह्वाति-शब्द सृष्टिविमोचन-वसतिष्ठु वर्तते । उद्घाद्यते उद्गृह्यते इत्यात्मनेपदात् प्रयो-जककर्तृत्व साक्षात्कर्तृत्व च इत्युक्तमेवार्थ द्रढयति । तत-श्रायमर्थे -- पूर्वोक्तार्थातुमाहकत्व स्रष्टृत्व च विपूर्वकस्य

स्रजतेरूपसहारार्थत्वेन तद्र्थत्व विमोचनाथत्व वा अव स्थितिकारियतृत्वमनुप्रहे प्रयोजकत्वमिति मूलनृसिंह्रव्यू-हह्रदयान्तर्वर्तित्वेन चपास्यम्। एव मूळनृसिंहगूहृहदयो-पासापरत्वेन उप्रपद ज्याख्याय अथेदानीं तदेव पद द्वात्रिश-द्वज्ञूहोपासनापरत्वेन व्यारयातुम् ऋचमाह। स्तुहीति स्रोतार प्रत्यक्षीकृत्याह परोक्षीकृत्य स्तुत्यम् । श्रुतम् 'यौ वै नृसिंह ' इत्यादिमन्त्रवर्णैरेव श्रुत द्वात्रिंशत्रृसिंहव्यूहम् । गर्तसद् गर्ते महाचक्रे, गृणाते स्तुतिकर्मणो गीयते स्तूयते इति व्युत्पत्त्या र्गतम् , सीदतीति गर्तसदम् । युवान प्रसिद्धम् । मृग सिंहरूप म्। नभीमम् अभयकरम्। उपदृत्तुम् अनुप्रहार्थं सर्वेत्रोपगम शीलम् । उप द्वात्रिंशसृसिंहव्यूहरूपम् । अत्रापि सशक्तिकनृ सिंहपदस्थानुषङ्गः । स्तुहीत्येव सबन्धः । एव परोक्षतः स्तुते द्वात्रिशत्रृसिह्व्यूहे तत्सामध्यीदक्षरश्रवणयुक्तत्वाच तत्र्ष्ट्रत्वा प्रसक्षो हि अभूत् स न्यूह उपासकायेति प्रस्थिकत्वा आह उत्तरार्धेन- हे सिंह द्वात्रिशह्यूह स्तवान स्तूयमान त्व मृड सुखय जरित्ने स्तोत्रकर्त्रे । यद्वा चतुर्थी द्वितीयार्थे । ते तव सेना अस्मत् अस्मत्त अन्य निवपन्तु विनाशयन्तु । यद्वा स्वानुम्रह छब्ब्बा परानुम्रह प्रार्थयते — ते तव सेना तद्वघू हरूपा अस्मदन्य निपूर्वको वपतिरनुप्रहार्थे वर्तते अनुगृ-

इन्त्वित्यर्थ । यस्मादेव प्रागुक्तेन प्रकारेणोभयोपास्ये चप्रपद क्षमम्, तस्मादुच्यते उप्रमिति । इति शब्द उत्तरसमाप्ति द्योतयति । एव प्रथमपद्गुभयोपासने क्षममिति विज्ञाय अथेदानीं द्वितीय पद्मुभयोपास्ये व्याख्यातु द्वितीयो द्व प्रश्न , स च प्रथमदेवप्रश्नेन व्याख्यात , अथ कस्मादुच्यते वीरमिति । स होवाच प्रजापतिरिति प्रागुक्तमनुषस्य उत्त-रम् । यस्मात्स्वमिहम्रेखादि सर्वाणि भूतानीत्यन्तमुक्तार्थम् । विरमित विरामयति विविधप्रकारेण प्रागुक्तान्प्रति रस-ति । रम् क्रीडायाम् । तथैव तानाक्रीडयति । कथ कीडयतीत्रपेक्षिते आह— अजस्रमित्यादि वासयतीत्रन्त मुक्तार्थम् । एतदुक्त भवति सृष्टिस्थितिलयविमोचनकर्तृ त्वरूपा त्रद्वादिकिया कीडा प्रागुक्तार्था । अत मूळनृसि हन्यूहहृद्य ऋीडायुक्तमुपास्यम् । एव मूळनृसिंहोपासनापर-त्रेन द्वितीय पद व्यारयाय द्वात्रिंशजृसिंहव्यूहोपासनाया तदेव पद व्यारयातुमर्धर्चमाह—यता वीर इति । द्वकाम तास्तान् ब्रह्मादिदेवान स्वेन रूपेणावतारियतु कामयते इति देवकाम । यद्वा नृसिंहर्यूहमेव वृत्वा ब्रह्मादिरूप प्रकटयति कचिदायुधै कचिद्विश्वरूपोपपत्तिन्यायेन 'यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च ब्रह्मा ' इत्यादिषु ' यो वै नृसिंहो देवो भग-

वान्ये चाष्टी वसव 'इत्यादिषु च पदेषु। एव देवकामो जायते यतो वीर शूर, यद्वा वीर विविधावताररूपेण रमणीयससार शीलो वीर , कर्मण्य तत्तद्वतरणरूपकर्मशील उपासकानु प्रहणे । सुदक्ष पूजितवल , यद्वा पूजित । युक्तमाना युक्तो प्राविभर्युक्तप्रावा, सोमे अध्वर्ध्वादिरूप, 'यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च सर्वम् व्ह्यादिमन्त्रवर्णात् । यसादुक्तप्रकारेण डभयोपास्ये वीरपद क्षमम्, तस्मादुच्यते वीर्यमिति । इति शब्द उत्तरसमाप्तिं द्योतयति । अथेदानीं तृतीयपद् व्या ख्यातु देवप्रश्न , स च उक्तार्थ । सर्वत्र प्रश्नवाक्येषु अथ-शब्द तत्तदानन्तर्यार्थ । अथ कस्मादुच्यते महाविष्णुम् । इति शब्द अनुषक्तप्रश्रसमाप्तिं चोतयति । स होवाच प्रजा पति इत्यनुषज्योत्तरम् । य इत्यत्रापि स्वमहिन्नेत्यनुषङ्गा-च्छक्तिमन्नसिंहपदस्यानुषङ्ग । सर्वाङ्गीकान्च्याप्रोति व्याप यतीत्वत्र सर्वलोकपदादेवात्मभूताना सप्रह प्राग्बद्धक्रम त्वेनावगताना तदादिन्यायेन । विष्णुरिति विष्कः व्याप्ता विति धातो रूपम् । तच व्यापकत्व निरूपपद्त्वेन महत्त्व प्राप्तमिति महच्छब्देन तदेव दढीकृतम् । यद्वा मह इति तेजोनाम महो व्यापकम् । व्यापकत्वे दृष्टान्तमाह— स्नोह तैलादि यथा पललपिण्ड मासपिण्डम् ओतम् अनु-

स्यूत प्रोत प्रकर्षेणानुस्यूतम् अनुषक्त ताहश पिण्ड व्य-तिषक्त अवयवसभिन्न व्याप्यते व्यापयते-इति दृष्टान्ते आत्मनेपदोपादानात् ज्याप्रोति ज्यापयतीति दार्शन्तिक च परस्मैपदोपादानात् उभयपदी अय धातुरिति दर्शयति । एतदुक्त भवति-पागुक्तसर्वेळोकादीन् प्रति साक्षाव्यापकत्व प्रयोजकव्यापकत्व च मूळनृसिंह हृद्ये उपास्यमिति । एव तावत्साङ्गमूळनृसिंहव्यूहापासनापरत्वेन महाविष्णुपद तु-तीय व्याख्याय अथेदानीं तदेव पद द्वात्रिश्न निसहव्यूहो-पास्यपरत्वेन व्याख्यातुम् ऋचमाह् यस्मात् द्वान्निध-श्रृसिंहत्रयूहात् पर उत्क्रष्ट न जात जातोऽ यो नास्ति सर्वस्यैवान्तर्भावात् यो व्यूह स विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतानि आविवेश प्रविष्ट । ज्यामु तत्तद्रूपधारणेन विश्वरू पावतरणन आविभेवति प्रजया आविभूत्या सह प्रजापित-रपि सविदान विजानन् तसुपास्यतया त्रीणि ज्योतीं वि गाई-पत्यादीन् सचते सेवते । स प्रजापति खपासना कुर्वन् घोडशी कला निराकारब्रह्मतया बभूव। तस्य च आद्यस्योपासकस्य प्रजापते अन्यस्य वा उपासकस्य अयमुपासनाक्रम --अब च प्रकरणे महाचक्रनाभिवर्तिक्षीरोदार्णवसवन्ध्युपास्यो मूळ नृसिंहन्यूह इति पूर्वाचायाणा परिभाषा सप्रदायागता !

तत्र च प्रणवपूर्वकशक्तिबीजोचारणपूर्वक सामाभिन्यक्तद्वा त्रिज्ञदक्षरेषु न्यस्तेषु चक्रे यथासख्यम एकैकस्मित्रक्षरे प्र-णवसपुटिते तत्तद्वज्ञूहमन्त्रे त त व्यूह स्तुत्वा तथैवोपास्य । एव द्वात्रिंशत्रृसिंहन्यूहोपासनया स्वात्मान महाविष्णुमुपास्य साङ्गसामाभिन्यक्तसाङ्गमूलमन्त्रेण नृसिंहन्यूहे प्रकरणे श्रुत-त्वात् पश्चाञ्चन्यास विधाय सप्रदायानुसारेण तस्मिन्महावि-ब्ली च तथैव पञ्चाङ्गन्यास विधाय तत साङ्गोपासनम् आ रभेत । तत्र प्रथमपादे पदत्रयात्मके प्रथमपद्व्याख्यानप्रति-पादितगुणविशिष्ट शक्तिममृसिंहपदपूर्वक नमस्क्रियापदपूर्वका न्यपद्मुश्वरन सामाङ्गप्रणवसन्त्रहृद्यमन्त्रप्रतिपादितगुणवि शिष्ट मूळनृसिंहव्यूहसुपास्य द्वात्रिंशनृसिंहव्यूहम् ऋक्प्रतिपा दितम् दपासीत । एव प्रतिपद् मूळनृसिंह्ब्यूहोपासनपूर्वक द्वात्रिंशत्रुसिंह्व्यूहोपासनम् । अत एव हृद्याद्यङ्गमन्त्राणामर्थ व्याचक्षाणैरसाभिरक प्रपश्चागमशास्त्र 'इदय बुद्धिगम्य-त्वात्प्रणाम स्यात्रम पदम् । ऋयते हृदये नातो बुद्धिगम्या नमस्क्रिया ' इति । एव द्वितीयतृतीयचतुर्थपादेषु तत्तत्पदी पासना प्रागुक्ता कुत्झा विधाय महाविष्णुरूपान्स्यशब्दप्र तिपादितरूपे वा उपास्यरूपे वा सायुज्यतया सिबदान न्दरूपे वा अथवा यथान्त करणशुद्धियोग्यतया समाधिना वा तिष्ठेत उपासक । आद्यद्वितीयोपासनयो माममूखमनत्र प्रणवाना वैकल्पिकजपपूर्वकत्वेनावस्थानम् । तथा यत्र यत्र मुखमन्त्रस्मृति तत्र तत्र प्रणवशक्तिबीजसपुटीकरणम्, त-त्रापि ईषन्मूलमन्त्रजपपूर्वक प्रणवजप श्रेयान्, तस्य स र्वोत्कृष्टत्वात्सर्वमन्त्रजपप्रत्यामायत्वेन विहितत्वात् ' य प्रण वमधीते स सर्वमधीते ' इति श्रुते । अन्त्ययोरुपासनयोर-न्यसामनि निराकारतयावस्थितौ न जपो नान्यचिन्तन समाधावेवावस्थितिरिति परमरहश्चविवेका न कस्यचि-त्प्रतिपादनीय इति रिथतम् । यस्मादिद् महाविष्णुपद्म् षभयोपास्यप्रतिपादनश्चमम् , तस्मादुच्यते महाविष्णुमिति । इति शब्द तृतीयपद्प्रश्लोत्तरसमाप्ति द्योतयति । एव प्रथम-पाद व्याख्यात । एव प्रथमपादोपासना साङ्गा विधाय त-थैव द्वितीयपादोपासना विधातु तदाद्य पद्म्, मन्त्रापेक्षया चतुर्थं च पदम्, व्याख्यातु प्रश्नोपक्रम , स च उक्तार्थं , अथ कस्माद्भच्यते ज्वलन्तमिति । इति शब्दो व्याख्यात । स हो-वाच प्रजापतिरित्यनुषज्योत्तरम् । य स्वमहिम्ना स्वाधीन-मायया सर्वोङ्कोकानन्तरिक्षगतान्पूर्वोक्तान्भाविनश्च सर्वान् छो कान् तदन्तर्गतान्सर्वान्देवान् यक्षगन्धर्वादीन् सर्वानात्मन ऋग्यज् सामाथर्वेरूपान्पुरुषानन्यानृषीनसामाङ्गसावित्रमन्त्र

व्याख्याताश्च सर्वाणि भूतानि एतान्पूर्वोक्तान्वस्यमाणाश्च स तेजसा ज्वलति स्वकीयप्रकाशेन, ज्वालयति एतानपि प्रकाशय ति, शिरोऽन्तर्गत तेजो व्याख्यातम्, सर्वाङ्गाङ्गिव्यापितयाङ्गा नामन्योन्यसबन्धश्रवणात् ' तस्माद्यतिषक्तान्यङ्गानि भवन्ति ' इति श्रुते । एव साक्षात्प्रयोजकत्वेन च स्वपरसद्यन्धितया शि रोऽङ्गान्तर्गततेज सबन्धे सिद्धेऽपि एतदेव आवेद्यितुम् एभ यपदित्वेन धातु प्रयुक्के, प्राक्यरस्मैपदम् इदानीमात्मनेपदम्, क्वास्यते क्वाळयते इति । एव मूळनृसिंहन्यृहोपास्ये चतुर्थ पद व्यारयाय द्वात्रिशत्रृसिंहव्यूहे व्यार्ष्यातुम् ऋचमाह— सविता सवितृमण्डलवद्वर्तुलसया स्थितत्वात् मविताय द्वात्रिंशत्रृसिंहव्यूह , अत एव प्रसविता सर्वकमीनुष्टाने अभ्यनुद्धाता, एतद्वजृहोपासनपूर्वकत्वात् इतरोपासनस्य । दीप्त दीपयन्दीप्यमान यथा अय सविता रात्रित मोविनाशनेन दीप्त प्रकाशमान कर्मानुष्ठाने अभ्यनु **ज्ञाता, तथा अय द्वात्रिंशत्रृधिंह्**च्यूह् उपासित उपासकाय मूलनृसिंहव्यूहोपासकाज्ञानरात्रितमोविनाशनेन दीप्त प्रका शमान प्रधानापासनाभ्यतुज्ञाता । दीपयन्दीप्यमान इति शतृशानच्यत्ययौ वर्तमानकाळाथौँ उक्तमेवार्थे द्रद्वयत । ज्वलञ्ज्वलिता प्रकाश कुर्वन्त्रकाशयिता । यद्वा उभयत्रापि व्वलञ्ज्ञाब्दो दहनार्थे वर्तमानोऽपि अज्ञानदाहकत्वेन व्याख्येय । तस लोकाचन्नानस्य प्रकाशवत्तादाहक प्रकृते च उपासकाज्ञानदाहक इति । ज्वलन् प्रकाशनेनाज्ञानदहन कुर्वन् अविष्ठता अज्ञानदृहनकर्ता तपन् ताप कुर्वन् अज्ञानस्य वितपन् स्वय शान्त सतपन् सताप कुर्वन् अज्ञानस्य। एते शतुप्रत्यया वर्तमानकाला सन्त यस्मिन्काले एतद्वयू-होपासन वर्तते तस्मिन्नेव महाविष्णुक्पासक प्रकाशात्मको-ऽधिकारी वर्तत इति दर्शयन्ति । रोचन अनुद्वेगकर रोच मान इच्छाकर, अत एव शोभन शोभमान कस्याण इति एतदुक्त भवति--मूळनृसिंहव्यूहस्य शिरोऽक्के उन्नते श्थित तेज सर्वप्रकाशक सर्वोज्ञानदाहक च इति सामाङ्गसा वित्रमन्त्रेण व्याख्यातमुपास्यमिति । यस्मादुभयोपास्यप्रति-पादनक्षम ज्वलन्तमिति पद तस्मादुभयोपास्यपरत्वेनोपसह-रति-तस्मादुच्यते ज्वलन्तमिति । इति शब्दो व्याख्यात । अथेदानीं क्रमप्राप्तम् , मूलमन्त्रापेक्षया पञ्चम पद्म् , पादावे क्षया द्वितीयम्, उभयोपास्ये न्याख्यातु देवप्रश्न -अथ कस्मा दुच्यते सर्वतो मुखमिति, स च उक्तार्थ । स होवाच प्रजाप तिरित्यनुषच्योत्तरम् । यस्मात् स्वमिहम्नेति अनुषच्य व्याख्ये यम् । अनिनिद्रयोऽपीति सेन्द्रियस्य व्याख्यातविप्रहस्य तद

भिमानराहित्यात् अनिन्द्रियत्वम् , अनिन्द्रियोऽप्यय मूलनृ-सिंहच्यूह सर्वत परयति सर्वत मृणोतीति बुद्धीन्द्रयोपछक्ष-णम्, सर्वतो गच्छति सर्वत आदत्ते सर्वग सर्वतस्तिष्ठतीति कर्मेन्द्रियोपळक्षणम् , एवग्रुभयेन्द्रियाभिमानरहितोऽप्यय व्यू इ उभयेन्द्रियजन्यकार्यकरणशक्तिमाठिशरोऽक्के उपास्य इति दर्शयति । एवमिद् सर्वतोमुखपद् मूळनृसिहोपास्यपरत्वेन व्यास्याय अथेदानीं द्वात्रिंशत्रृसिंहोपायस्परत्वेन ऋचा व्या-चष्टे-एक पुरस्तात् प्राक् बद्धा नृसिंहाकारो वभूव, इद सर्व बतो बभूव, भुवनस्य गोपा गोप्ता नृसिंह एव विष्णु र्वभूव । यम् अप्येति छय गन्छति सापराये प्रख्यकाले भुवन सर्वे स नृसिंह एव महेश्वरो बभूवेति बद्धक्रमकाणा व्यू-हाना त्रयाणा प्रथमत एवोपादानेन तदादिन्यायेन इतरेषामे-कोनत्रिशद्वयूहाना प्रहणमस्मिन्मन्त्रे । नमामि नमस्करोमि त म्यूह्म् अह नमामीत्येतत्पदृहयमत्र बदन् मर्वपद्य्याख्याने अनुषक्तिमिति दर्शयति । सर्वत्र समिहम्नत्युपादानात् तत्न तत्र शक्तिमत्रृसिंहपदमप्येतद्नुषक्तम् । सर्वतो मुखमिति स र्वतो नृसिंहाकाराणि मुखानि यम्य स तथोक्त त नृसिंह सर्वतोमुख नमाम्यहमित्यथ । यस्मादिद पद्मुभयोपास्यप्र-तिपादने शक्त तदुभयप्रतिपादकत्वेन तस्मादित्युपसहर-

ति- तस्मादुच्यते सर्वतोमुखमिति । एतदुक्त भवति-द्वितीयपादे शिरोऽङ्कविशिष्ट प्रतिपादितसर्वप्रकाशकत्वसर्वा ज्ञानदाहकत्वोभयेन्द्रियाभिमानरहितत्वोभयेन्द्रियकार्यकरण शक्तिमत्वगुणविशिष्ट सामाङ्गसवितृमन्त्रव्याख्यातगुणवि शिष्ट मूळनृसिंहञ्यूह उपास्य , तत इतरो ज्यूह इति । एवमाद्यादङ्गादुत्रतप्रदेशस्थितत्वाच्छिरस शिरस्त्वम् उ-**अ**तत्वम् । अत एव शिर आदित्य सर्वोत्कृष्ट प्रकाश तस्मै उन्नताय उन्नतम्थायादिसाय सर्वोत्कृष्टाय प्रकाशाय स्वाहेति प्रपश्वविद्धापनम् , तस्मात्प्रपश्वाकारात् तदाकारा बुद्धि प्रसाहता नृसिंहाकारमेव उपासीत इत्येव शिरोऽङ्गमन्त्रस्या र्थ , 'यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च सर्वम्' इति श्रुते । अत एवोक्त शिरोऽङ्गमन्त्रार्थ व्याचक्षाणै अस्माभि प्रप भागमशास्त्रे—' तुङ्गार्थत्वाच्छिरोऽङ्गस्य विषयाहरणे त्विष । शिरोमन्त्रेण चोतुङ्गविषयाहृतिरीरिता दित । एव द्वितीये पादे साङ्गापासनामभिधाय तथैव वृतीयपादोपासनामभिधातु तदादा पदम्, षष्ठ च मूलमन्त्रापेक्षया, उक्तोपास्ये व्याख्यातु देवप्रश्न -अथ कस्मादुच्यते नृसिंहमिति, स च उक्तार्थ। स होवाच प्रजापतिरित्रनुष्कयोत्तरम् । अत्र च यस्माच्छब्दप्र-योगात् स्वमहिन्नेति अस्य अनुषद्ग दर्शयति । यस्मात्सर्वेषा

भूताना मध्ये ना पुरुषाकारो वीर्यवत्तम तत सर्वातिशा यिन श्रेष्ठतमश्च सिंहो त्रीर्यवत्तम श्रेष्ठतमश्चेत्युक्तार्थम् । त-तश्च उभयात्मरूपप्रदर्शनेन यद्यदूप कामयते तत्तद्धारणे छी-छयैव शक्तोऽयमिति द्शीयति । यस्मादेव तस्मानृसिंह परमेश्वर आसीदिलन्बय । न च नृसिंहे परमेश्वर आसी दित्यन्वय , वैयधिकरण्यापत्ते , सामानाधिकरण्यान्वयोप-पत्ती सला वैयधिकरण्यानुपपत्ते । तस्मानृसिंह परमेश्वर क्रिनेत्रो नीलकण्ठ पिनाकीति सिद्धम् । ऋत सत्यमिति प्राग्व्यारयात मन्त्रवर्णाच उक्त जगदित जगतो हित जग द्धितम् अनिष्टनिरसनेन, वै प्रसिद्धम् , एतद्रूप प्रागुपास्यत्वेन यदुक्तमक्षर भवति यद्श्वरमविनाश चिद्रूप निराकार तदेव साकारमुपासकानुप्रहाय भवतीत्यन्वय । एव नृसिंहपर् षष्ठ मूलनृसिंहन्यृहोपास्ये न्याख्याय तदेव पदम् ऋचा द्वात्रि शत्रुसिंहन्यूहे न्याचष्टे--विष्णु मृग सिंह प्रस्तवते स्तुतिं प्राप्नोति स्तुतिमन्त्रै तद्वीर्याय तत्तत्सामध्याय नभीम न भयकर । कुचर कुत्राय न चरति सर्वदेवविष्रहेषु लीलया स्वय विचरति सर्वदेवलीलाविष्रह्धारीलर्थ । गि रिष्ठा गिरि पर्वत तत्स्य ईश्वरात्मक इत्यर्थ , यद्वा गिरिषु वामूपासु स्तुतिषु यद्यदूपमिळवन् स्तोता कामयते

तत्तद्भूप स्वस्मिन्स्थापयतीति गिरिष्ठा । यस्य त्रिषु विक्र मणेषु विश्रहेषु विविध क्रमण विक्रमण तेषु ब्रह्मविष्णुमहेश्व-रात्मकेषु । अधि इत्युपरिभावे । अध्युक्षपु बहुळीळाविप्रहेषु । भुवनानि सर्वाणि क्षियन्ति निवसन्ति, स्वभावत तानि ज्ञानपूर्वकाणि निवसन्ति विनिवसन्ति— एषु छीलाविशहेषु वय तिष्ठाम इति । तर्हि क्षियतिरैश्वर्यकर्म ऐश्वर्य प्राप्नुवन्तीति । एव नानाविधाविक्रमणावतरणे वीर्याय सामध्यीय तहरीनाय विष्णुर्मृग सिंह प्रस्तवते प्रकर्षेण स्तुति लभत इत्यर्थ । यस्माश्चेद्मुभयोपास्थे नृसिंहपद् व्यारयात तस्मादित्यु पसहरति—तस्मादुच्यते नृसिंहमिति । एवमुभयापेक्षया आश पष्ठ नृतिहपदम् उभयोपास्ये व्याख्याय अथेदानीम् चभयापेक्षया द्वितीय सप्तम च पद ज्यारयातु प्रश्न ---अथ कस्मादुच्यते भीषणिमति। स होनाच प्रजापतिरित्यनुषज्यो-त्तरम् । यस्मान्छब्दोपादानात्स्वमहिम्नत्यनुषङ्गः । यस्मात्स्वम हिम्रा यस्य मूलनृसिंहन्यूहस्वरूप साङ्ग शिखाङ्गयुक्त मौलि प्रदेशे चान्द्रतेजोराशियुक्त सामाङ्गयजुर्छक्ष्मीमन्त्रव्यारयात भूर्भुव स्वर्महर्लोकचतुष्ट्यसिपण्डिततेजोराशियुक्तम् धृष्यतेजोमय रूप दृष्ट्वा सर्वे देवास्तद्ञ गुनिवासिनो वसुरु द्रादिसा सर्वाणि भूतानीमानि भीता भयेन पछायन्ते

पलायन कुवन्ति, स्वय देव यस्मात्कस्माद्पि न विभेति निरतिशयाभयगुणविशिष्ट उपाद्य । एवम् उक्तोपास्ये भी षणपद् व्याख्याय तदेव पद द्वितीये व्यूहे कुत्वा व्याचष्टे-भीषेत्यादि । भीषा भीत्या अस्मान्मूळव्यूहात् वात वायु पवत वाति । वातपदोपादानात् पञ्चमहाभूतव्यूह उपलक्षित । भीषोदेति सूर्य इति सोमसूर्यन्यूहौ उपलक्षितौ। भीषास्माह मिश्र इत्यामेया न्यूह । इन्द्रश्चेति सर्वन्यूह । मृत्युर्धावति पश्चम इति मृत्युव्यूह् । तत्र अस्यामृचि यद्यपि पश्चाना व्यूहा-नामुपादानम् , तथापि तदादिन्यायेन सर्वसकलनतया भियो द्र्भनात् वातादिखादीना स्वस्वरूपेण भयद्र्शनमुखन सर्वेषा ब्रह्मादीना सप्रह्णात् भयाभावरूपस्य नृसिंहस्य प्रवेशनन वा तत्तद्रुपधारणेन वा उभयरूपतेति, द्विरूपत्वमस्ति सर्वे षाम् । तत्र एकैकस्य देवस्य तत्त्तद्रूपधारणन उभयरूप दश यन् भूताना देवाना च स्वान्तर्भावेन खभयरूप प्रदर्शयति । इत्युभयरूपेण सर्वे द्वात्रिंशद्वयूह सगृह्वातीयसृगिति तत्त्वा-थ । यस्मादेवसुभयोपास्ये भीषणपद व्याख्यात तस्मादि त्युपसहरति— तस्मादुच्यते भीषणमिति । एवसुक्तोपास्ये प्रागुक्तपद् व्याख्याय अथेदानीमुभयापेक्षया तृतीयमष्टम च पद्मुभयोपास्ये व्याख्यातु देवपश्च — अथ कस्मादुच्यते

भद्रमिति । स होवाच प्रजापतिरित्यनुषज्योत्तरम् । यस्मा-त्पदोपादानात् स्वमहिम्नेत्यनुषङ्गः । स्वय भद्रो भूत्वा भज नीया माङ्गलिको भूत्वा सर्वेदा भद्र माङ्गलिक ददाति भद्रदातृस्वरूप च मूलव्यृहे उपाम्यमिति दर्शयति । रोचनो दीप्रियुक्त । रोचमान शिखाङ्गेन कवि दीप्तिं कुर्वन्, शानच्यत्ययान्तत्वात् । तद्क्क द्वितीयतेजोरूपाद्क्वाद्धिकत रतेजोरूपम् । अतश्च नानाभरणयुक्तमौक्षिगत तेज तद न्तगताना देवाना च खतेजसा अभिभवतीत्येवसुपास्यम् । अत एवोक्तमस्माभि शिखाङ्गमन्त्र व्याचक्षाणै प्रपश्चा गमशास्त्रे- '।शखा तेज समुद्दिष्ट वषडित्यङ्गमुच्यते । तत्तेजोऽस्य तत प्राक्ता शिखा मन्त्रेण मन्त्रिण ' इति। निरतिशयते जो ऽवयव शिखेलार्थ, 'यस्य ज्ञानमयी शिखा' इति श्रुते । शोभन स्वरूपेण, शोभमान शिखाङ्गतेजसा, अत एव कल्याण माङ्गळिकमूळनृसिंह्व्यूह् । एवसुक्तो पास्ये अष्टम पद् व्याख्याय अथेदानीं तेनैव पदेन द्वासि शद्भगृहम् ऋचा व्याचष्टे---भद्र कर्णेभिरिति । इयमृक् प्रा रम्भे शान्तिपाठे व्याख्याता । तनूभिरेव एभिस्तनूमन्त्रैरेव स्थिरैरङ्गैरिति विशेष । पश्चमाङ्गान्तर्भावात्स्तुतिमन्त्राणा मेव उभयोपास्ये व्याख्यान तस्मादित्युपसहरति— तस्मा-

दुच्यते भद्रमिति । इति-शब्दो व्याख्यात । एव तृतीयपादे तत्तत्पद्व्याख्यानेन साङ्गोपासनामभिधाय तथैव चतुर्थपादो-पासनामभिधातु तदाद्यपद मूरूम त्रापेक्षया नवम च पदम् डभयोपास्ये व्याख्यातु देवप्रश्न — अथ कस्मादुन्यते मृत्यु मृत्युमिति । स होवाच प्रजापतिरित्यनुषज्योत्तरम् । यस्मात् स्वमहिन्नेत्यनुषङ्ग । स्वभक्ताना भज सेवाया स्वसेवका-नाम् अनन्यभावेन स्मृत एव उपासित एव मृत्यु साक्षात्का-छत्राप्तम् अपमृत्यु च अवान्तरप्राप्त जातकर्मणि गणितशास्त्र निर्णीतायु परिमाणात् तदन्तरा मृत्यु अपमृत्यु त च अनन्य भावेन उपासकानाम् अप्रार्थित एव मारयति विनाशयतीत्ये वहर कवचमङ्गमुपास्यम् । तस्य सामाङ्गमन्त्रेण नृसिंह-गायत्रया नृतिहरूपेण व्याख्यातत्वात् स्वान् तदुपासकान् स्वस्वरूपान्सपाय मृत्युमपमृत्यु च मारयत्तीत्यर्थ , 'यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च जीव ' इति मन्त्रवर्णात् । इद प्रागुक्त पद मूळनृसिंह्व्यूहोपास्यपरत्वेन व्याख्याय अथे दानीं तेनैव पदेन द्वात्रिंशद्वयृह्म् ऋचा व्याचष्टे। यो द्वात्रिंशत्रुसिंहन्यूह आत्मदा आत्मान द्दातीत्यात्मदा स्वस्वरूपदाता सर्वेषा देवाना स्वरूप दत्वा घारवतीत्वर्थ । बलदा सामर्थ्यदाता स्वोपासकाना स्वस्त्ररूपधारणे शक्ति

ददातीत्यर्थ । यस्य प्रशिष मूळनृसिंहन्यूहस्य अङ्गचतुष्टय प्रशिष प्रकर्षेण शिष्यत इति प्रशिष प्रोवेरित द्वान्त्रिशद्वचूह विश्वे देवा सर्वे देवा उपासते उपास्ति कुर्वन्ती सर्थे यस्य च्छायामृतम्, छायेति गृहनाम, छायैवामृत छाया मृत महाचक्रम् , तद्न्तर्भावादस्य व्यृह्स्य , यो व्यृहो मृत्यु ्र मृत्यु मृत्योरिष मृत्यु , 'मृत्युर्यस्योपसेचनम् ' इति श्रुते । क प्रजापति ब्रह्मणो व्यूह्म् , तदादिन्यायेन बद्धक्रमकत्वात् सर्वे सगृह्याति , देवम् , 'देवो दानाद्वा द्योतनाद्वा दीपनाद्वा ' इति यास्कवचनात् । हविषा हविष्प्रदानेन होमेन नैवेदोन वा अर्चनेन । अत एव वक्ष्यति महाचक्रप्रकरणे-- अनुष्टुभा होम कुर्यात् अनुष्टुभा अर्चनम् ' इति । विधम परिचरेम। य द्वा 'विधितदोनकर्म' इति यास्कवचनात् त्राह्मञ्यूहप्रभृति-व्युहाय हिवर्षा - इति विभक्तिव्यत्यय क शब्दे देव शब्दे च। तस्मिन्पक्षे विधति परिचरणकर्मेति तस्वार्थ । एव प्रा गुक्तोपास्ये मृत्युमृत्युपद् व्याख्यात तस्मादित्युपसहरति-तस्मादुच्यते मृत्युमृत्युमिति । एव प्रागुक्तपद् प्रागु क्तोपास्ये व्याख्याय अथेदानीमुभयापेक्ष्या द्वितीय दशम च पद् व्यारयातु देवप्रश्न - अथ कस्मादुच्यते नमामीति । स होवाच प्रजापतिरित्यनुषज्योत्तरम् । यसात् स्वम

हिन्नेसनुषद्धः । नमामीत्यस्या आख्यातपद्त्वात् अस्मदर्थ प्रसायार्थ विद्वाय प्रकृत्यर्थ ज्याच्छे । तथा च अस्य प्राक्त-नसर्वेपदार्थसबन्धिन सर्वत्रानुषङ्ग । यस्माच्छब्दोपादानात् स्वमहिन्नेत्रतुषक्क प्रकृत्यर्थेन । यस्मात् य सर्वे देवा प्रा गुक्तविशेषण मूळनृसिंहच्यूह सर्वे पृथिच्यन्तरिक्षत्रहालोक निवासिन महाचकोपासकाश्च नमन्ति नमस्कर्वन्ति इति सर्वनमस्कार्यगुणविशिष्ट उपास्य इति दर्शयति । तथा च द्विविधोपासकाना देवानामधिकारिविशेषणमाह- गुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च इति, अब्रह्मवादिन इति अन्यथा द्वैविध्यास भवात् । यद्वा सुसक्षवो अद्यवादिनो सुक्ताश्च छीलया विप्रह परिगृह्य नमन्तीत्मनुषद्ग । एतदुक्त भवति-अद्मलोके 'स ब्रह्मा स शिव स हरि 'इत्यादिमन्त्रवर्णीपात्तसामाक्कनुसि ह्गायञ्या व्याख्यातनृसिंहव्यूह् चतुर्थकवचाङ्गाश्रयत्वेनो पास्य । तब कवच सर्वानेतानुपास्यान्सगृह्णातीयङ्गचतु ष्ट्रयान्तर्गतानन्याश्च । अत एवोक्तमस्माभि कवचाङ्गमन्त्रा र्थ ज्याचक्षाणे प्रपश्चसारे- 'कवचप्रह इत्यस्माद्धातो कवचस्रभव । हु तेजस्तेजसा तेन गृह्यते कवच तत ' इति । एव प्रकुलर्थसहितेन च पदार्थ प्रतिपाद्य साधा-रणह्रपह्रम सर्वनमस्कार्यत्वगुणमभिधाय अथेदानीं सा

मादिमश्रसाधारणत्वेन पुन प्रकृत्यर्थम् ऋचा व्याचष्टे-प्र नूनिमिति । एक्थ्य प्रशस्त ब्रह्मणस्पति ब्रह्मण साका-रस्य निराकारस्य च पति उपदेशद्वारा पाता पाळियेता। नून निश्चित मन्त्र सामराज स्तुहीत्यादि य आत्मदा इसन्त द्वात्रिंशद्वचूह्प्रतिपाद्क मन्त्रजातम् । यस्मिन्प्रा-गुक्ते मन्त्रे इन्द्रो मित्रो वरुणोऽर्यमा देवा ओकासि गृहा-ण्युपासनाय चिक्ररे कृतवन्त इत्यर्थ । अनेनैतहर्शयति-यथा देवे उपास्ये गुरौ च भक्ति तथा मन्त्रेऽपीति । तदु क्तम्-- 'गुरौ देवे च मन्त्रे च सहशी भक्तिरिष्यते ' इति । तत्र च मन्त्रस्य नमस्कार्यत्वश्रवणात् । एव नमामी त्येतदाख्यातपद्मकोपास्ये व्याख्यात तस्मादित्यपसहरति— तम्माद्रुक्यते नमामीति । एव नमामीति पद् प्रकृत्यर्थ-सबन्धित्वेन व्याख्याय अथेदानीमहामिति कर्तृपद् सर्व-साघारण्येन व्याख्यातु देवप्रश्न --अश्व कस्मादुच्यतेऽहमि-ति । तत्र आख्यातोत्तमपुरुषप्रयोगादश्रीदेव अहमिति प्राप्ते पुन प्रयोग स च कस्मादिति चोद्याभिप्रायेण। स होवाच प्रजापतिरित्यनुषच्योत्तरम् । पञ्चाङ्गोपासनाकर्तृफळ निर्दि-इयते तादात्म्यस्थणम् । न च सुमुक्षोरेतद्तिष्टमिति वाच्यम् , पैश्वर्ये सित एतत्फळावाने । य इह स्थातुमपेक्षते तस्य

तादात्म्यस्थल सर्वेश्वर्य ददाति देहान्ते देव पर ब्रह्म तारकमिति श्रुते फलपदिमिद न तु उपासकपदम् । तच पृथक्सामाभिव्यक्त मन्त्रेण व्याच्छे। तच सर्वपदेष्वनुष-ज्यमान सर्वेपदजात सामाभिव्यक्तमेव व्यार्यातमिति नियम दर्शयति । तथा च प्रागुक्ता सर्वोपासना सामपूर्विकैवेति । ततश्च प्रागुक्तायामुपासनायाम् उपास्योपासकभावेन प्रवृत्त डपासक डपासनात ग्रुद्धान्त करण प्रत्यगात्मकतयैव उ-पास्य साक्षात्कृत्य आह अनेन साम्ना अन्येषामुपासन फल द्रीयितुम् — अहमस्मि प्रागुक्तसुपास्यम् अह भवामि प्रथमजा पुरश्चरणोपासनाया प्रथमोत्पन्न । ऋतस्य सत्य मूर्तीमूर्तस्य जगत पूर्व स्या दवेभ्यो अमृतस्य श्लीरस्य ना भायि नाभ्या यो मा ददाति स्वीकरोति धारयति वा, स इदेव इत्थमेव मा माम् अवा रक्षितवान्। तथा च अन्न स्तावकेन मन्त्रेण सामाभिव्यक्तेन फलनिर्देश कुर्वन श्लीरो-दार्णवसवान्धनीयसुपासनेति दशयति । अहमम् श्रीरम् इ पाम्याधारम् अहमेव भवामि । अन्नमदन्वा योऽत्ति, तमन्नम-दन्त दवजाह्मणेभ्यो अन्नमदातारम् अहमदि। अह भक्षयामि। यद्वा अन्नमद्दतम् अन्नाद्नकर्तार जीवभावापन्न पश्चाक्रोपा सनात अद्मि भक्षयामि ससाररूप विनाशयामीत्यर्थ । यत

एवम् , अतोऽह विश्व सर्व भुवनम् अभ्यभवाम् अभिभवामि सुवन ज्योती सूर्यज्योतिरिव । यद्वा सुवर्णीकारस्योपास्यस्य ज्योति प्रकाश अहमेव भवामीति फळनिर्देश । इद च फळ मनुषङ्गात् प्रतिपद् प्रतिपाद् च अनुसधेयम्। असकुरसाकारा खण्डवाक्यार्थोपदेशे हि दाढ्यी स्थात् – तत्त्वमसीति नवकृत्व उपद्शवत्। एव साकारनिष्ठस्य यद्यन्त करण शुद्ध ततोऽपि इदमेव फल व्याख्यातम् । अत एव नोत्तरोपसहार प्राक्त नवत् तस्मादुच्यत इति, उपासनाभ्यासादद्वैतापत्ते , 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन क पत्रयेत्' इति श्रुते । एत त्सर्वे सामाङ्गप्रणवेन हृद्यमन्त्रव्याख्यानावसर स्पष्टीक्रि यते । य उपासक एव प्रागुक्तमुपास्यम् अइप्रहापास नया अधिकारतरतमभावाद्वा उपास्योपासकभावेन वा वेद उपास्ते । इति शब्द प्रागुक्तसफलोपासनसमाप्ति दर्शयति । उपनिषदिति उपनिषच्छब्दो व्याख्यात । इद् च सामा धीत नैवेद्ये विनियुक्त तथ आनुष्टुभ द्रष्टव्यम्। न तु षट्खर साङ्ग वा, यत प्रथमोपनिषदि यच्छन्दस्य तृतीय व्याख्यानावसरे तथैव व्याख्यातत्वात् । आनुष्टुम च अनु ष्टुप्स्वराभ्या गेयम्। तौ च प्रथमोत्तमौ, तथा च अनुष्टुभा भूतोत्पत्तिव्याख्यानावसरे साक्षित्वेनोद्धावितायाम् ऋचि । त-

तृतीयोपनिषत्॥

व द्वितीयोपनिषदि साङ्गा सफछा

गुपासनामभिधाय अथेदानीं तस्या

शक्तिबीजनिणयपूर्वकत्वात् तन्निणै

यार्थं तृतीयोपनिषदारभ्यते प्रभात्त
राख्यायिकया । नन्वेव तर्हि इय

पूर्वमेवः आरब्धव्या, एतत्पूर्वकत्वात्प्रागुक्ताया उपासनाया । सत्यम् । शक्तिबीजद्वयस्य सपुटीकरणेन विवक्षितत्वात् अ श्रांत्प्राक्प्राप्तस्याथस्य पश्चात्सकीतेने सपुटीकरण स्थात्, अन्यथा अर्थानुसारेण सकीतेने पूर्वमेत द्वय स्थात् , नोपरिष्टान् — इति सपुटीकरणासमवादिति पाठत उपासनाया ऊर्ध्व स्वन्ध शक्तिबीजस्य, अर्थौक्येन प्रमाणेन प्राक्सवन्ध । न हि अनवधृतशक्तिकस्य उपासनस्य उपास्याकारावधृति । तथा हि कथमस्यायमाकार इति पर्यनुयुक्ते, स्वसामध्यीदिति

वाच्यम् । ततश्च सामध्यांवधारणपूर्वकमेव उपास्याकाराव धारणमिति अर्थोत्प्राक्सबन्ध , पाठश्च अनन्तरमिति—कथ नु सपुटीकरण स्यादिति प्रजापतेईह्रद्यम् । किंच उपासना नन्तर पठितापि इंयसुपनिषत् शक्तिबीजनिर्णयात्मिका तत्र तत्र पदपादसाङ्गोपासनावतरणे 'यस्मात्स्वमिह्न्ना' 'य स्वनिह्न्ना' इति वीप्साश्च्देन च अपकृष्टा सती पूर्व सवन्ध स्थने— महोपनिषद्पकर्षणवत् । अतश्च आरम्भणीयेति सिद्धम् ।

देवा ह वे प्रजापितमञ्जवन्नानुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य नारसिंहस्य शक्तिं बीज च नो ब्रूहि भगव इति स होवाच प्रजा पतिभीया वा एषा नारसिंही सर्वमिद स्रजति सर्वमिद रक्षाति सर्वमिद सह रित तस्मान्मायामेतां शक्ति विचाच एतां माया शक्तिं वेद स पाप्मान त-रित स ससार तरित स मृत्यु तरित सोऽम्हतत्व च गच्छति महनीं श्रियमशु-ते मीमासन्ते ब्रह्मवादिनो हस्वा वा दी

र्घा वा प्लुता वेति । यदि इस्वा भवति सर्व पाप्मान दहस्यमृतत्व च गच्छति यदि दीर्घा भवति महतीं श्रियमाप्तुया दसृतस्य च गच्छति यदि प्रता भवति ज्ञानवानभवत्यमृतत्व च गच्छति तदेत-द्दिणोक्त निद्धीनम् सई पाहि य कजीषी तरुकः श्रिय लक्ष्मीमीपलाम-म्बिका गा पष्ठीं च यामिन्द्रसेनेत्युत आहुस्ता विचा ब्रह्मयोनिं सरूपा तामि-हायुषे कारण प्रपचे। सर्वेषा वा एतन्नू-तानामाकाचा परायण सर्वाणि ह वा इमानि स्तान्याकाशादेव जायन्ते । आकाशादेव जातानि जीवन्त्याकाश प्र-यन्खिभसविद्यानित तस्मादाकाद्य बीज विचात्तदेतद्दिषेणोक्त निद्दीनम् इू सः शुचिषद्रसुरन्तरिक्षसद्दोता वेदिषद तिथिईरोणसत्। चषद्वरसदतसब्योमस

दब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋत बृहत्।य एव वेदेति महोपनिषत्॥१॥

इति वृतीयोपनिषत् ॥

देवा ह वै इत्यादि स होवाच प्रजापतिरित्यन्त स्पष्टा र्थम् । मायाविपुरुषाधीना मायेत्युच्यते । स्रोके हि माया प्रसारकमायाव्यधीना दृष्टा । वै प्रसिद्धम् । एषा नार्सिंही नृसिंहाधीना । यस्मादिय नृसिंहाकारत्रद्वाधीना सती सर्व-भिद् सृजतीत्यादि सहरतीत्यन्त स्पष्टार्थम् । जगजनम स्थितिलयकारणत्वम् एतद्धीनम् , शुद्धस्य ब्रह्मणोऽकारण त्वात् । यम्मादेव तस्मान्मायामेता शक्ति विद्यात् नृसिंहा धीनामुपामीत । य एता माया शक्ति वेद उपास्ते । तदु-पासनाफलमाह—स पाप्मानमिलाचरनुत इलन्त स्पष्टार्थम्। मीमासन्ते विचारयन्ति ब्रह्मवादिन — ह्रस्वा वा दीर्घा वा प्छता वा इति । सामान्तर्भावात्प्छतैवेति प्राप्ते इस्वदी र्घयो फलविशेषसबन्धार्थमिय मीमासा , तामाह । यदि हरनतादि गन्छतीत्रनत स्पष्टार्थम् । इस्तदीर्घप्छतसबन्ध सन्यश्जनस्य स्वरस्य, उत साकाराख्य न्यश्जन विहाय स्वरस्य सबत्ध इति सदेह । एतस्मिन्सदेहे निर्णयाय एतद्व

क्ष्यमाण निदर्शनमुदाहरणम् ऋषिणोक्त सईमिति । साकार व्यक्तनात् पृथक्करण सविन्दुकस्य स्वरस्य। अतः सबिन्दुक स्वर इस्वादिमबन्धो मायाबुद्धधोपासन च । सङ्मिति समास सकारश्च ई च सईम । तस्या सबोधने ईमिति निपात त्वाददोष । ह सई सविन्दुकस्वर त्वदालम्बनेन एता वक्ष्यमाणा शक्ती उपासिता पाहि रक्ष। यद्वास इति व्यक्त यत्तदोर्नित्यसबन्ध । य ऋजीषी ऋजुभावेच्छ तरुत्र तरणशील , स ई शक्ति सबिन्दुक स्वर श्रियादि-बुद्धोपामित पा पाछितवाम् । पा पाछने । पाछकाधीन त्वात्पालनीयशक्ते । हीति निश्चितम् । समिन्दुकस्वराल म्बनत्वेनोपास्या तल व्यूहसवान्धिनी शक्तीराह- श्रिय विष्णुशक्ति पा पाळितवान् । यद्वा पाहि । एवसुत्तरत्रापि द्विधा सबन्ध । लक्ष्मीं नृसिंहराक्तिम् , औपलामिन्नका गौरीं महेश्वरशक्तिम्, गा सरस्वतीं ब्रह्मशक्तिम्, पष्टीं च म्कन्दशक्तिम्, यामिन्द्रसेनेलाहु तामिन्द्रशक्तिमि द्राणीम्, विद्याम् ईश्वरशक्तिम् , ब्रह्मयोनिं ब्रह्मावाप्यै कारणभूता सरूपा साकारा ता ता शक्तिम् इह सिवन्दुके स्वरे आयुषे उपा सनानुकूळायुरभिवर्धनाय शरण प्रविशामि । एव शक्स्यक्षर-निर्णय तदाश्रिता सप्तविधशक्त्युपासना दीर्घादिमात्रोपास

ना सफलामभिधाय अथेदानीं बीजाक्षरानिर्णय तदाश्रिता सफळा च उपासनाम् अभिधातु तन्निर्णयमाह— सर्वेषा वा इत्याद्यभिसविशन्तीत्यन्त स्पष्टार्थम् । आकाशशब्दो हकार वक्ति। सर्वागमशास्त्रप्रसिद्धे आगमरूपोपनिषत्प्रसि-देख । यस्मादव तस्मादाकाशशब्दव।च्य हकार बीज वि यात्। बीज निदान मुखकारण तद्वुद्धयोपासीत तद्वाचक वा निपातक्ष्पेण। स च अय वाच्यवाचकसबन्धो लोके Sप्रसिद्ध इति मन्त्रागमशास्त्रीकगम्यम् । एव शक्यक्षरमि शक्तिवाचकत्वाच्छिक्ति तद्बुद्धयोपास्यत्वाद्वा । शक्तिबीजयो स्तद्भुद्धयोपास्यत्व तद्वाचकत्वादेवेति रहस्यम् । यथा प्रणवा क्षर त्रद्मवाचकत्वाद्भ्यबुद्धचोपास्यमभूत् तद्वच्छाक्तवीजम्, तब सस्वर व्यथानमात्र वेति सदेह, तद्ववावृत्यर्थमाह---तदेतत् ऋषिणाक्त निदर्शनम्। तचोक्तार्थम्। इस परमात्मा। ह मूळकारण सद्घृहत्। यद्वा सकारेण सबद्धमजपागायती रूपेण वर्तमान नासिकापुटाभ्या नि सृत ब्राह्मणस्त्रीशुद्राद्य धिकारतया वर्तमान सकल्पादेव फलद परमात्मवाचक स इति । इस परमात्मा वक्ष्यमाण सर्वमभूदिति वाक्यशेष । शुची बुद्धौ सीदतीति शुचिषत्। इस एव वसु देव । स एवान्तिरिक्षे सीद्तीत्यन्तिरिक्षसन् । बृहत् बृहणत्वाद्नतिरिक्षा

श्रितो देव स एव होता। वेदिषत् वेद्या सीव्तीति वेदिषत्। स एवातिथि दुरोणसत् दुरोण इति गृहनाम दुवी भवन्ति दुस्तर्ण तस्मिन्सीद्वीति दुरोणसत् । स एव नरि जीवे सीदतीति नृषत्, 'य आत्मनि तिष्ठन्' इति श्रुते । वरसत् वरे वरिष्ठे स्थाने सीद्तीति वरसत् । स एव ऋतेन सत्येन सीद्तीति ऋतसत्। स एव व्योम्नि हृद्याकाशे उप रूभ्यतया सीद्तीति व्योमसत् । अब्जा अप्स श्लीरोदार्णवे उपास्यतया जात इत्यब्जा । गोषु वा उपास्यतया प्रतिपाद्यत्वे न जात इति गोजा । 'ऋत सत्यम्' इति मन्त्रवर्णोदुपा स्यतया जात इति ऋतजा । अद्रौ मेघे जात इत्यद्रिजा । छन्द्सि जनिरय सुबन्तप्रयोगे सकारान्तो दृष्ट इति सोपपदो विसर्गान्तो दीर्घश्च सुतेजा इतिवत्। एव परमात्मैव बृहन्म हानिति। ऋत सत्य क्षेयमिति क्षेष । य उपासक एव पर मात्मतत्त्व बीजाक्षरवाच्य तद्भुद्धया च उपास्य वेद जानाति। शक्तिबीजनिर्णयसमाप्तिं द्योतयति । यद्वा इति इत्येव निपातानामनेकाथत्वात् इत्येव महोपनिषत् इति महापनिषदि पठिताना मन्साणाम् एव शब्दात् एतदव शक्तिबीज सबध्नाति। तत्रश्च मूळमञ्ज षष्ठपदे ज्यक्षरे नृकार सकार विद्वाय शिष्टमक्षरद्वय यथापठित शक्तिबीज

द्रष्टव्य सामर्थ्यान् । परमात्मवाचकमाथर्वणींच द्वितीय हसर्चि प्रथम यत्पठित तदित्येव स्तुतिमन्त्रेषु सर्वेषु चतुर्थ-पाद नृकार सकार विहाय यच्छिष्टमक्षरद्वय यथापठित तच्छिक्तिवीजिमिति तस्व रहस्य च इति शक्तिवीजाक्षर-निर्णय ॥

> इति श्रीमत्परमहसपरित्राजकाचार्यस्य श्रीगोवि दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छकरभगवत कृतौ नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषद्भाष्ये तृतीयोपनिषद्भाष्य सपूर्णम् ॥

चतुर्थोपनिषत् ॥

व तावच्छक्तिबीजसपुटिता साङ्गा
नृसिंहत्रद्वोपासनामभिधाय अथेदानीं
तद् इद्द्वयादिमन्त्रव्याख्यानाय यथासख्य सामाङ्गमूलमन्त्राङ्गमन्त्रोपित
षत् प्रभोत्तररूपाख्यायिकया चतुर्थी
आरभ्यते। नतु यदि मृलमन्त्राङ्ग

मन्त्रव्याख्यानाय उपनिषिद्य प्रस्तुता, तिर्हं तदक्कव्याख्या वसरे अभ्या प्रस्ताव स्यात्, न त्विदानीं प्रस्तावो युक्त । किं च मूळमन्त्रपद्व्याख्यानावसरे तदुपासनाया कृत्स्नाया एव उक्तत्वात् अन्ते तत्फळस्य च उक्तत्वात् किमपरमव-विष्ठम्, यदर्थमियसुपनिषदारभ्यते— अत्राच्यते । सत्यम् । तदक्कव्याख्यानावसरे पश्चमाक्कन्यासे च 'प्रत्यक्षरसुभयत स्रोकारो भवति 'इति वचनात् मूळमन्त्राक्षराणा यथापिठ ताना व्यत्यासे कृते मूळमन्त्रतत्पदापरिक्राने प्राप्ते तत्प-रिक्रानस्यैवान्तरक्कत्वात् तदर्थ पदोद्धार प्रस्तुत , तदन-

न्तर तदर्थज्ञान प्रस्तुते शक्तिबीजनिर्णय प्रस्तुत , इत्येव पञ्चमाङ्गन्यासमदोद्धारतदर्थेश्रक्तित्रीजनिर्णयानाम् अन्योन्य बद्धक्रमकत्वादन्तरङ्गत्वाच तदन्तराले प्रवेशो अस्य अयुक्त इति इयमुपनिषत् शक्तिबीजनिर्णयानन्तर पठिता । यथा गुरुमते अधिकारलक्षण मध्ये एव पठितम्, तथा इय मुपनिषत् उपरिष्टान्महाचक्रोपासनाफळकथनयोर्बद्धकमक त्वात् तदन्तराळे प्रवेशमळभमाना मध्यस्थैव शाभते। किं च सामाङ्गप्रणवेन शक्तिबीजाक्षरमिश्रितेन हृदयाङ्गमन्त्रो ठया ख्येय इति न तद्क्षन्यासावसरे अस्या प्रवेशो युक्त, तदानीं शक्तिवीजाक्षरस्याप्रस्तुतत्वेनाशक्यत्वान्मिश्रणस्य । तस्मान्छक्तिबीजनिणयानन्तरम् अस्या आरम्भो युक्त । यदुक्त कुत्स्रविद्याभिधानात्किमविश्वष्टिमिति, तम् । अत्रय-मेवानागतावक्षणन्यायेन व्याख्यातृभिरेव तत्नोपसहृतम् , न तु तक्षस्य शब्दोपात्तमिति। यदुक्तमन्ते फल्लक्य च चक्तत्वार्तिक शिष्टमिति, तद्कमेव प्राक्तनन्यायेन, कृत्क्रत्वाद्विद्याया तसात्मुक्त शक्तिबीजनिर्णयानन्तरमस्या आरम्भ शोभत इति ॥

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नानुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य नारसिंहस्याङ्गमन्त्रान्नो ब्रू

हि भगव इति। स होवाच प्रजापति प्रणव सावित्रीं यजुर्रुक्ष्मी दृसिंहगाय त्रीमित्यद्वानि जानीयाचो जानीते सो ऽसृतत्व च गच्छति । ओमिल्येतदक्षर मिद सर्व तस्योपव्याख्यान भूत भव द्भविष्यदिति सर्वमोकार एव यचान्यश्रि कालातीत तद्प्योकार एव सर्वे होतह ह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पा जागरितस्थानो बहि प्रज सप्ताङ्ग एको-नविद्यातिमुख स्थूलभुग्वेश्वानरः प्रथमः पाद. स्वप्तस्थानोऽन्त'पज्ञ सप्ताड एको नविंदातिमुख' प्रविविक्तभुक्तैजसो हि तीय पादो यत्र सुप्तो न कचन काम कामयते न कचन खप्त पदयति तत्सुषुप्त सुषुप्तस्थान एकीमृत' प्रज्ञानघन एवान न्द्मयो ह्यानन्द्भुक्चेतोमुख प्राज्ञस्तृ तीय पाद एष सर्वेश्वर एष सर्वेज्ञ एषो- उन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाष्ययो हि भूताना न बहिः प्रज्ञ नान्त प्रज्ञ नो भयतः प्रज्ञ न प्रज्ञ नाप्रज्ञ न प्रज्ञानघनमदः ष्टमञ्यवहार्यमग्राद्यमलक्षणमलिङ्गमचिन् न्लमञ्यपदे इयमेकात्मप्रत्ययसार प्रपञ्चो प्रश्नम शिवमद्भैत चतुर्थे मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेय ॥ १॥

देवा ह वा इत्यादि नारसिंहस्य इत्यन्त स्पष्टार्थम्। अक्रम न्त्रामो बूहि भगव इति । वेदे रुकारादेशान्तो भगवच्छब्द् इति सबोधन भगव इति । अक्रषु हृद्याद्यक्षेषु व्याख्येयेषु तद्याख्यानमन्त्रा अक्रमन्त्रा , यद्वा अक्रानि च मन्त्राक्ष अ-क्रमन्त्रा इत्युभयथापि समास उक्त , किं तु उभयथाप्येषा मूख्मन्त्राङ्गमन्त्रसवन्य सख्यात स्थानाच सामर्थ्याच प्रतीत नून न निवारयितु शक्यते । स होवाच प्रजापति रित्यादि गच्छतीत्यन्तमुक्तार्थम् । येनैव क्रमेणाङ्गानामुदेश कृत , तेनैव क्रमेण तद्यारयामाह— ओमित्येतद्श्वरमिति । कथ पुनरोंकारनिर्णय साकारात्मतस्वप्रतिपत्त्युपायस्व प्रति पद्यत इति । उच्यते— 'ओमित्येतद्श्वरमनन् ' 'एतदे दे सत्यकाम पर चापर च यदोंकार ' ' ओमित्यात्मान युचीत ' 'ओमिति वद्य' 'ओंकार एवेद सर्वम्' इत्यादिश्रुतिभ्यो रज्ज्वादिरिव सर्पादिविकल्पस्य अद्वयात्मा परमार्थ सन् प्राणादिविकल्पास्पदो यथा, तथा सर्वो वाक्प्रपञ्च प्राणा धातमविषय ओंकार एव । स च आनुष्टुवङ्ग सत्त्वात्मस्व रूपमेव, तद्भिधायकत्वात् । ऑकारविकारशब्दाभिधेयश्च सर्व प्राणादि आत्मविकल्प अभिधानव्यतिरेकेण नास्ति, 'वाचारम्भण विकारो नामधेयम्' 'तस्येद वाचा तन्त्या नामभिद्यामि सर्वे सितम् ' 'सर्व हीद नामनि ' इत्यादि भृतिभ्य । अत आह- ओमित्येतद्श्वरमिद् सर्वमिति । यदिदमर्थजातम् अभिधानाभिधेयभूत तक्वाभिधानाव्यतिरे कात् अभिधानभेदस्य ओंकाराव्यतिरेकात् ओंकार एव इद सर्वम् । पर च ब्रह्म अभिघानाभिधेयोपायपूर्वकमवगम्यत इति ऑकार एव । तस्यैतस्य परापरज्ञहारूपस्याक्षरस्य ओमि त्येतस्य उपज्याख्यान मद्याप्रतिपत्त्युपायत्वात् मद्यसमीप तया विस्पष्टम् आख्यान प्रकटकथनम् उपव्याख्यान प्रस्तुत जानीयादिति शेष । न त्वनुषङ्ग , 'व्यवायान्नानुषज्यते ' इति न्यायात् । भूत भवद्भविष्यदिति कालत्रयपरिच्छेच यत् , तत् ओंकार एव, उक्तन्यायत । यशान्यत् त्रिकाला

तीत कार्याधिगम्य कालत्रयापरिच्छेद्यम् अव्याकृतादि तद प्योंकार एव- इति अभिधानाभिधेययोरेकत्वे अभिधान प्राधान्येन निर्देश कृत ओमित्येतदक्षरमिद सर्वमित्यादि । अभिधानप्राधान्येन निर्दिष्टस्य पुनरभिधेयप्राधान्येन निर्देश अभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । इतरथा हि अभि धानतन्त्रा अभिधेयप्रतिपत्ति इति अभिधेयस्याभिधानत्व गौणमित्याश्रद्धा स्यात् । एकत्वप्रातिपत्तेश्च प्रयोजनमभि धानाभिधेययो एकेनैव प्रयक्षेन प्रविद्यापयन तद्विस्वक्षण ब्रह्म प्रतिपदाते इति । तथा च वक्ष्यति-- पादा मात्रा मात्राश्च पादा इति । तदाह । सर्वे हि एतद्वह्म, सर्वे यदुक्तमोंकारमालम् एतद्वद्वा । तच ब्रह्म परोक्षाभिहित प्रत्यक्षतो विशेषेण निर्दिशति— अयमात्मा ब्रह्मति । अथमिति चतुष्पात्त्वेन प्रविभव्यमान प्रत्यगात्मान प्रत्य क्षतया अभिनयेन निर्दिशति— सोऽयमात्मेति। सोऽय मात्मा ऑकाराभिधेय परापरत्वेन व्यवस्थित चतुष्पात् कार्षीपणवत् । न गौरिव चतुष्पात् । त्रयाणा विश्वादीना पूर्वपूर्वप्रविद्यापनेन तुरीयस्य प्रतिपित्तिरिति करणसाधन पादशब्द , तुरीयस्य तु पद्यत इति कर्मसाधन पाद शब्द । कथ चतुष्पादित्यत्र आह- जागरित स्थान

मस्येति जागरितस्थान । बहि प्रज्ञ स्वात्मव्यतिरिक्ते वि षये प्रज्ञा यस्य म वहि प्रज्ञ , वहिर्विषये यम्य प्रज्ञा वि-द्याकृता भवभासत इत्यर्थ । तथा सप्ताङ्क सप्तरात्तय अङ्गे हृद्याख्ये यस्य स तथोक , निष्णुशक्तीना विष्णुव क्ष स्थलाश्रयत्वप्रसिद्धे । 'विष्णोर्वेक्ष स्थलाश्रया 'इति स्मृते , 'विष्णोर्वेक्ष स्थले स्थिताम् ' इति च, 'करद्वयस्थप्रविकासि-पङ्कजा वक्ष स्थलेन श्रियमुद्धहन्विमु 'इति च । तथा एकोनविंशतिमुखो मूळमन्त्रापक्षया एकोनविंशतितममक्षर बीज मुख यस्य मूळनृसिंहञ्यूहस्य स तथोक्त । तस्त्र नाभेरू भ्वेत प्राक् हृद्यारयम् अङ्गम्, अत उपास्योपा सकयोरैक्ये भेद वा हृदयाङ्गन्यासादिकमविरुद्धम् । न-न्वेव सप्रान्यक्कानि मूर्धैव सुतेजा इत्येवमादीनि यस्म स तथोक्त । तथा एकोनविंशतिर्भुखानि अस्य बुद्धीद्रिय कर्मेन्द्रियाणि वायवश्च प्राणाद्य पश्च मनो बुद्धिरहकार श्चित्तमिति मुखानीव तानि उपलब्धिद्वारत्वादित्यव यथा-सख्य विराड्ढिरण्यगर्भपरत्वेन वाक्यद्वय माण्डूक्यापनि षत्प्रणविवद्याया व्याख्यातम् , तथा अन्नापि कसाम व्या ख्यायते १ उच्यत- अत्र अस्य अपर्विद्याप्रकरणाश्रितत्वात् प्रणविद्याया तथाञ्चत्वेन च विनियोगात् प्रणव तत्साम्रोऽङ्ग

जानीयादिति तथा शक्तिबीजनिर्णयानन्तरम अभ्याङस्य पाठात । माण्डक्ये प्रणवविद्यायामनारभ्य अधीतत्वात प्राधा न्यम् अङ्गत्वेन विनियोगाभावाच तथा तत्र शक्तिवीजयोरप्र स्ततत्वाच विद्याभेदाच तथा व्याख्यानभेदेनार्थभेदात् पृथ गर्थप्रतीतिज्यीयसी । नतु उभयत्राप्यन्यूनानतिरिक्तपाठप्र समिज्ञानेन विद्यैक्यान् अङ्गविद्याया उत्कर्ष प्रधानवि याया अङ्गविद्याप्रवेश । अत्रोज्यत- 'अन्यथात्व शब्दा दिति चेत् न अविशेषात्' इति न्यायेन विद्याभेदस्यैव युक्त त्वात् आभ्यद्यिककाम्येष्टिवाक्यवत् । नतु भेद्ऽपि प्रधान विद्याया एव अङ्गत्वेन विनियोगोऽस्तु, प्रत्यभिज्ञानाच विद्यै क्यमिति, तन्न, 'प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्' इति न्यायेन नैयमिकाग्निहोत्रकौण्डपायिनामयनाग्निहोत्रवत् भे दस्यैव युक्तत्वात् । किं च उभयत्रापि बहुतर्पाठसाम्येऽपि कचित्पाठभेदोऽपि दृइयते । तुरीयमात्रानिक्पणावसरे 'एषो **ऽन्तर्याम्येष ईशान एष** प्रभु इति माण्डूक्ये पाठ । तापनीये तु 'एषोऽन्तर्याम्येष योनि ' इति ईशानप्रमुपद इय विहाय पाठ । तस्माद्भिन्नत्वात् यद्यत्र योग्य प्रस्तुत च, तत् तथा व्यारयेयम् । तथा स्थूलभुक् स्थूला पृथिवीं हृदयाङ्गान्तर्गता मुङ्के सेवते इति स्थूछभुक् वि

श्रेषा नगणा स्वस्मिनेव अनेकधानयनात् विश्वानर , विश्वानर एव वैश्वानर । नतु यथा माण्डूक्ये वैश्वा-नरशब्दसामर्थात् सप्ताङ्गैकोनविंशतिमुखपद्द्वय यथासस्य विराड्ढिरण्यगर्भपरत्वेन व्याख्यातम् , तथात्वापि वैश्वानर शब्दसामर्थ्यात् उभयपरत्वेन व्याख्यायता किमिति शक्ति-बीजपरत्वेन, प्रकरणसनिधेर्वाक्यसनिधेर्बळीयस्त्वात् । स त्यम् । यदात्र वैश्वानरशब्दो वैश्वानरविद्यापरत्वेनैव वर्तेत, तर्हि एव खात्, न त्वतत्स्यात्, यौगिक्या वृत्त्या अ यप रत्वेन व्यारयातत्वात्। किंच तत्र तत्र विधेयार्थभदेन वाक्यभेदात वाक्यमनिधिर्न निश्चित । अत उभयत्रापि प्रक रणसनिधेरविशिष्टत्वात् प्राग्व्यारयैव च्यायसी । प्रथम पाद तत्र अकारोकारमकाराश्रितत्वेन तद्वाचकत्वन वा एवदिध विशिष्टबुद्धजुत्पितिरिति प्रथम पाद । एतत्पूर्वकत्वादुत्तर पादाधिगमस्येति प्राथम्यम् । ननु अयमात्मा ब्रह्म इति प्रत्य-गात्मनोऽस्य चतुष्पात्त्वे प्रकृते कथ शक्तिबीजयोरङ्गमुख त्वकीर्तनमिति । नैष दोष , उपास्योपासकयोरभेदस्यात्र विवक्षितत्वात् । एव च सति नृसिंह ब्रह्माद्वैतसिद्धि । सर्व भूतस्थश्च आत्मा एको दृष्ट स्थात्, सर्वभूतानि च आ-त्मनि । 'यस्तु सर्वाणि भूतानि' इत्यादिश्रुत्यर्थश्च एवसुपसह

तश्च स्यात् । अन्यथा परिन्छिन्न एव प्रत्यगात्मा सारया-दिशिरिव दृष्ट स्थात् । इष्यते च सर्वीपनिषदा सर्वाटमैकत्व प्रतिपादकत्वम् । अतो युक्तमेव अस्योपासकस्य आत्मन उपा स्येन आत्मना एकत्वमभित्रेत्य सप्ताङ्गत्ववचन मुखवचन च। खप्र स्थानमस्य तैजसस्य स स्वप्रस्थान । जाप्रत्प्रज्ञा अनेकसा धना बहिर्विषयेत्र भासमाना मनस स्पन्दमाना सती तथा भूतसंस्कार मनस्याधने । तन्मन तथा संस्कृत विचित्र इव पटो बाह्यसाधनानपेक्षम् अविद्याकर्मभ्या प्रेर्यमाण जाम द्वदवभासते । तथा च उक्तम् अस्य छोकस्य सर्वावतो मात्रा मपादाय इत्यादि । परे देवे मनस्येकी भवति इति प्रस्तुत्य अत्रैष देव स्वप्ने महिमानमनुभवति इत्याथर्वण। इन्द्रि यापक्षया अन्त स्थत्वान्मनस तद्वासनारूपान्तर्लञ्घा स्वप्ने प्रज्ञा येन इति अन्त प्रज्ञ । तैजस विषयशून्याया प्रज्ञाया केवळप्रकाश्रह्मपाया विषयित्वेन भवतीति तैजस । त्रिश्वस्य सविषयत्वेन प्रज्ञाया स्थूलाया भोग्यत्वम् । इह पुन केवळा वासनामात्रा प्रस्फुटप्रज्ञा भोग्येति प्रविविक्तो भोग इत्युकारमिश्रण शक्तिबीजयो । समानमन्यत् । द्वि तीय पादस्तैजमाश्चिष्वपि स्थान्षु तत्त्वाप्रतिबोधस्रक्षण स्वापोऽविशिष्ट इति पूर्वाभ्या सुषुप्त विभजते—यत्र सुप्तो न कचनेत्यादि। न हि सुषुप्ते पूर्वयारिव अन्यथाप्रहणल क्षण स्वप्नदर्शन कामो वा कश्चन विद्यते । तदेतत्सुषुप्त स्थानमस्येति सुषुप्रस्थान स्थानद्वयप्रविभक्तमनस्पन्दित है तजातम् । तद्यथा रूपापरिक्वानेन अविवेकापन्न नैशतमो प्रस्तमिवाह स्फुटप्रपश्चम् एकीभृतमुच्यते । अत एव स्वप्न-जाप्रत्मन स्प द्नानि प्रज्ञानानि वनीभूतानीवेयमवस्था वि वेकरूपत्वात्प्रज्ञानघन उच्यते । यथा रात्री नैशेन तमसा अविभन्यमान सर्वे घनमिव तद्वत् प्रज्ञानघन । एव शब्दात् जात्मन्तर नास्तीत्यर्थ । मनसो विषयविषय्याकारस्यन्व नायासदु स्वाभावात् आनन्दमय आनन्दप्राय न आनन्द एव, अनात्यन्तिकत्वान् यथा लोक निरायासिश्यतौ मु रयानन्द् भुगुच्यते, 'एष परमानन्द ' इति श्रुत । स्तप्ना दिप्रतिबोध चेत प्रति द्वारीभूतत्वात् चेतोमुख बोधलक्षण वा चेतो मुख द्वारमस्य स्वप्नाद्यागमन प्रति इति चेतोमुख । भूतभविष्यज्ञातृत्वात् सर्वविषयज्ञातृत्वमस्यैवेति प्राज्ञ । सुप्तो हि भूतपूर्वगत्या प्राज्ञ उच्यते। अथवा प्रज्ञाप्तिमात्रमस्यैवासा-धारण रूपमिति प्राज्ञ इतरयोर्विशिष्टमिप ज्ञानमित मोऽय प्राज्ञ तृतीय पाद । एव हि स्वरूपावस्थ साधिदैविकस्य भेदजातस्य सवस्य ईशिता नैतसाज्जात्यन्तरभूते अन्ये

धामिव 'प्राणवन्धन हि सोम्य मन ' इति श्रुते । अत एव हि सर्वेश्वर । अत एव हि सर्वभेदावस्थाज्ञाता इत्येष सर्वज्ञ एष अन्तयामी अन्तन्तनु प्रविषय सर्वेषा भूताना नियन्ता प्येष एव । अत एव यथोक्त सभेद जामन्त्रसूयत इस्रेष यो नि । अत एव प्रमवश्चाप्ययश्च प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् एव एव एताबान उभयत्रापि समान पाठ । अत ऊर्ध्व माण्डू क्ये उक्ते एवार्थे ऋोकान्पठित्वा तुरीय पाद, एतस्मिस्ताप नीय तु तान्विहाय तुरीय पाद । तस्मिन्नपि कियान्पाठभे दस्तव्याख्यानावसरे दर्शित एव तत्रोपयोगी ऋोक पठ्यते-' इक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजस । आकाशे च इदि प्राक्रिक्षा देहे व्यवस्थित । जागरितावस्थायामेव विश्वादीना त्रयाणामनुभवप्रदर्शनार्थ ऋोक । दाक्षणमक्ष्येव मुख यम्य स तथोक तस्मिन्सर्वेषु करणेषु अविशेषेऽपि दक्षिणे अक्षिण्युपल्डिधपाटवदर्शनात् तत्र विशेषनिर्देशे वि-श्वस्य दक्षिणाक्षिगतो रूप दृष्टा निमीछिताक्ष तदेव स्मरन मनिस अन्त स्वप्ने इव वासनारूपमभिन्यक्त पश्यति यथा अत्र, तथा स्वप्ने, अत मनस्यन्तस्तु तैजसो विश्व एव आ-काशो बाह्यादिस्मरणव्यापारोपरमे प्राज्ञ एकीभूतो घन प्रज्ञ एव भवति, मनोव्यापाराभावात्। दशैनस्मरणे एव हि मन स्पन्दित तदभावे हृद्येवाविशेषेण प्राणात्मना अवस्था-नात्प्राण , 'प्राणो होवैतान्सवान्मवृङ्क्ते' इति श्रुते । तैजस हिरण्यगर्भ , मनस्यवस्थितत्वात्। छिङ्ग मन , 'यत्र मनो मयोऽय पुरुष ' इत्यादिश्रुते । ननु ज्याकृत प्राण सुषुप्ते तदात्मकानि कारणानि भवन्ति कथमव्याकृतता । नैष दोष , अव्याक्कतस्य देशकाळविशेषाभावात्। यद्यपि प्राणाभिमाने सति व्याकृततेव प्राणस्य, तथापि पिण्डपरिच्छिन्नविशेषाभि-माननिरोध प्राणे भवतीत्यच्याकृत एव प्राणपरिच्छिन्ना भिमानवता यथा प्राणस्ये परिच्छिन्नाभिमानिना प्राणे अ व्याकृतता, तथा प्राणाभिमानिनोऽपि अविशेषापन्नत्वात् भव्याकृतता, समाना । प्रणवबीजात्मकत्व च तद्ध्यक्षश्च एको ज्याकृतावस्य परिच्छिन्नाभिमानाध्यक्षाणा च तनै कत्वमिति पूर्वोक्त विशेषणम् एकीभूत प्रज्ञानघन इत्याचुप पन्नम् । तस्मिन्नुक्तहेतुत्वात् प्राणशब्दत्वमञ्याकृतस्य, 'प्राण बन्धन हि सोम्य मन ' इति श्रुत । एव तावत्प्रभवा प्ययौ हि भूतानामित्यनेन एकविज्ञानेन सर्वाविज्ञान द्शितम् । तथा माण्डूक्यऋोके जागरितावस्थायामेवा वस्थात्रयमुक्त तस्यामेवावस्थाया तन्नेविध्ये मनोव्यापार व्यावृद्ध प्रागुक्तोपास्ये मनोव्यापार प्रवर्तयितुम उपास्य

स्वरूपमाह- न बहि प्रक्रमिति । बहिर्विषयव्यापारोपरमात् जागरितावस्थाप्रतिषेधान्मनसो हि स्वस्मिन्व्यापारणान्त प्र इत्वे तैजसत्व च प्रत्यगात्मन प्राप्त, तिष्ठेषेधति—नान्त प्रज्ञमिति । उभयत्र व्यापारप्रतिषेधेन तदन्तरास्वव्यापार प्राप्ते, त निषेधति—नोभयत प्रज्ञामिति । जामतस्वप्नान्तराळ मनो व्यावृत्त प्रज्ञार्थ न कुर्यादिसर्थ । अन्तरास्रव्यापार प्रतिषेधेन उभयत्र युगपत्प्रज्ञार्थं न्यापारे प्राप्ते, त निषे धति - न प्रज्ञमिति । एव सर्वतो मनोव्यापारप्रतिवेधात अन्याकृत मन अविद्यमानम् असदिव तिष्ठेत तत्प्रतिषेध ति - नाप्रज्ञमिति । तिस्थितिप्रतिषेधात् अज्ञानसाक्षिके स्वप्ने प्राप्ते, त निषेधति—न प्रज्ञानधनमिति । अथ षट्प्र तिषेधै प्रणविद्याङ्गभूतै उपाख्यप्रतिकृत प्रतिषिध्य व्यावृत्य यदुपास्ये मनोऽन्यावृत्त कार्य तदुपास्य वस्तु निर्दिशति-अदृष्टीमिति। न हि ईट्शमुपस्य कचिदृष्ट पुरुषाकारमेव वा तिर्यगाकारमेव वा यथा गोपालकूमीदि। तत्तु उभयरूप नृसिंहात्मक विनेत्र पिनाकहस्तमिति । अत एव अव्यवहा र्यम्। अत एव अलक्ष्णमिति। न लक्षण लिक्क विद्यते यस्य तद्रुक्षणम् । अत एव अचिन्त्यम् अनुमानेन तर्केण वा। अत एव अञ्यपदेश्य नियताकारोपास्यप्रतिपादकै

शब्दे । अत एव एकात्मप्रत्ययसारम् एकस्मिन्सर्वेषा मात्मना प्रत्यय एकात्मप्रत्यय स एव सार् यस्य तत् तथोक्तम् । अथवा एक एव आत्मा उपास्योपासकयो इत्येव प्रत्यय । शेष पूर्ववत् । अत एव प्रपन्नोपशम प्रागुक्तेन न्या येन मनसो हि बाह्यदर्शनस्मरणव्यापाराभावात् व्यावृक्तत्वा- स स्वापाभावादित्युपास्यव्यतिरेकेण प्रपन्नाप्रतीते प्रपन्नो पशममिति । शिव शकर चतुर्थं तुरीयपाद मन्यन्ते अर्धमान्त्रानादात्मकमिति तथोपास्यम् । प्रत्यगात्मतया उपास्य- माह— स उपास्य आत्मा प्रत्यगात्मत्येव विश्वयो द्रष्टव्य ॥

पविमय प्रणविद्या षट्प्रतिषेधवती सप्तशक्तिकहृदयाङ्ग बीजमुखवती अङ्गिना मनोव्यापार स्थिर कुर्वती अस्या विद्या याम् उपकारकवती असकृदावर्तनीया ओमुपासकेनेति तात्प र्यार्थ । एव तावत्सामाङ्गप्रणविद्या नृसिंहब्रह्मविद्योपका-रिणीमभिधाय अथेदानीं तदुपकारिणीमेव शिरोऽङ्गव्या-रयात्रीं सामाङ्गसवितृप्रतिपाद्या विद्या नृसिंहब्रह्मविद्याङ्गभू सामाह—

अथ सावित्री गायत्री या यजुषा प्रोक्ता तया सर्विमिद व्यास घृणिरिति बे अक्षरे सूर्य इति श्रीण्यादिख इति त्रीण्येतदे सावित्रस्याष्टाक्षर पद श्रिया भिषिक्त य एव वेद श्रिया हैवाभि षिच्यते तदेतद्याभ्युक्तम् अयो अ क्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि वि श्वे निषेदु'। यस्तन्न वेद किमृचा करिष्य ति य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति। न ह वा एतस्यची न यजुषा न साम्ना-थींऽस्ति य सावित्रीं वेदेति। ॐ मूर्ल क्ष्मीर्भुवर्रेक्मी सुवःकालकणी। तन्नो महालक्ष्मी' प्रचोदयादित्येषा वै महा लक्ष्मीयेजुगीयत्री चतुर्विदादक्षरा भव-ति गायत्री वा इद सर्व यदिद किंच तसाद्य एतां महालक्ष्मीं याजुषीं वेद महतीं श्रियमश्तुते । ॐ दक्षिंहाय वि-ग्रहे वजनलाय धीमहि। तन्नः सिहः प्रचोदयादिलेषा वै दसिंहगायत्री वेदा

ना देवाना निदान भवति य एव वेद स निदानवान्भवति॥२॥

अथ-शब्द ऋमग्राप्तानन्तर्यार्थ । मन्त्रे सवित्पदामावे sपि सावित्रीति वदन् सवितृकाळीनप्रकाशवत् सुपुप्तप्रकाश-वच बाह्याभ्यन्तरत्तमोनिर्वारकत्वात् अय शिरोऽङ्गप्रकाशो निविद्यानिवर्तक इति दर्शयति । गायवी, अष्टाक्षरत्वात् ता गायत्री यजुषा व्याचष्टे, या यजुषा प्रोक्ता तया सर्वमिद व्याप्तम् । शिरोऽङ्ग व्याख्यातम् उपास्य च । अक्षराणि गणयति । घृणिरिति हे अक्षरे । सूर्य इति त्रीणि, पृथ-भेफगणनात् । आदित्य इति त्रीणि । एतदै सावित्रसाष्टा-क्षर पद श्रिया अभिषिक्तमिति । श्यादिभिस्तव्दिन्यायेन सप्तिम शक्तिमि विप्रहवतीमि मणिगणखिनतैहें मकुम्भै रमृतपूर्णे शिर अभिषिक्तमित्यर्थ । य उपासक एवसु पास्ते तस्य फल निर्दिशति । श्रिया हैव अभिषिच्यते प्रा गुक्ताभि शक्तिभि प्रागुक्तेन प्रकारेण सोऽप्यभिषि च्यत इत्यथ । तदेतहचा अभ्युक्तम् उक्तार्थम् । ऋचो निषे द् नितरा सेवन कृतवत्य । ऋग्मइणम् उपलक्षणार्थम् । यद्वा ऋच इति षष्ठी । ऋच सईमित्यादिकाया नया प्रतिपादि ता शक्तय, बेदा वा, न केवल शक्तय, अपि तु विश्वे देवा

सर्वे देवा अधि इति उपीर शिरासि अक्षरे न क्षरित न विलीन भवति परमे व्योमन् व्योमनि सर्वाभिषेकद्वारत्वात् परम मोक्षद्वारत्वाच व्योम यस्मिक्शिरसि । य उपासक तच्छिरो वेददेवदेवीभि प्रागुक्तेन प्रकारेण अभिषिक्त न वेद न जानाति किमचा ऋग्वेदादिना करिष्यति। यद्वा सई पाहि इति अनया ऋचा किं करिष्यति। य इत् इत्थमेव तद्भिषिक्त शिर विद् डपासते त इमे डपासका समासते सम्यक्प कारेण आसते सुखिन इयथ । ऋग्गतम् ऋक्पद् न्याच ष्टे। न ह वै एतस्य ऋचा न यजुषा न साम्ना अर्थ प्रयो जनम अस्ति य सावित्रीं शिर शिखा साधनभूता वेदेति । ततश्च अयमर्थ । अष्टाक्षरा सावित्रीं पठित्या प्रागुक्ता सर्वे वेदद्वाद्य अभिषिश्वतीति सावित्रस्य अष्टा क्षर पदम् अष्टावक्षराण्यभिषेचनाय यस्मिञ्शिरासि तदष्टा क्षर शिर तदेव पदम् आश्रय इति तत्त्वाथ । एव ताव मुसिंहब्रह्मविद्या शिरोऽङ्गोपकारिणीं सावित्राभिषेचनीं वि द्यामभिधाय अथेदानी तदुपकारिणीं शिखाङ्गद्वारा सामा क्रमहालक्ष्मीविद्यामाह— ॐ भूर्लक्ष्मीरिति प्रणविवद्यापुर -सरा एता शक्तयो भूरित्याद्या व्याहृतय । भू, भू सत्ता-यामिति सत्तायामत्र वर्तते । अत एवोक्तमस्माभि सप्तव्या

इतीवर्याचक्षाणे प्रपश्चसारे-'भूपदात्तु व्याद्वतयो भू शब्द सति वर्तते । तत्पद् सदिति प्रोक्त सन्मात्रत्वाच भूरत ॥ भूतत्वात्कारणत्वाच भुव शब्दस्य सगति । सर्वस्य स्वीक रणात्स्वात्मतया स्वरितीरितम्। महत्त्वाच महस्त्वाच मह च्छब्द समीरित ' ततश्च यथासरय मूर्छक्मीरिति । सन्मात्रब्रह्मणो व्यापिका शक्तिर्भूर्छक्मीरित्युच्यत । का रणमात्ररूपस्य ब्रह्मण शक्तिर्भुवर्रुक्मीरिति । सवत्र स्वात्म-तया अवस्थितस्य ब्रह्मण शक्ति सुव कालकर्णीत्युच्यते । महाभूतप्रकाशकात्मकस्य भुवर्त्रक्षण शक्तिमहालक्ष्मीरिति । सैकैका शक्ति तद्द्र शिखारय तेजोमय सुषुन्नामृतमय सोमरूपेणोपास्यत्वात्तस्य पादस्य, 'य ओषधीना प्रभ-वति तारापति सोमस्तत्साम्नस्तृतीय पाद् जानीयात् १ इति श्रुते । सोम चन्द्र 'सुषुम्न सूर्यरिक्स अन्द्रमा' इति श्रुते । न अस्मान् प्रचोदयादिति चुद् प्रेरणे प्रेरयतु । तद क्समेकैका विग्रह्वती शक्ति अमृतस्रवणाय प्रेरयतु । अभि षेक्त्रीणा शक्तीना शिखाधिष्ठात्री शक्ती अति अनया ऋचा गायज्या यजुर्महालक्ष्म्या प्रार्थनारूप वचनम् । ततस्र तद ङ्गममृतस्रावि अमृतरूपमुपास्त्रिति । अथवा सैकैका शक्ति तद्ङ्ग न प्रचोद्यादिति न प्रेरयतु । असविवादमेवाङ्ग

कुर्योदिति । एषा वै महालक्ष्मी यजुर्गायत्री महतीना महालक्ष्म्यादीना प्रतिपादकत्वात् महालक्ष्मी सावित्रमन्त्रे अत्र च यजुरिति वदन् सामाङ्गत्वेऽपि गीतिरहितम-इद्वयमिति दर्शयति । प्रणवान्तभीवाय अक्षराणि गणयति चतुर्विशद्क्षरा भवतीति । चतुर्विशदिति च्छान्दसम् । गायत्री वा इद तृतीयमङ्ग सर्वे इत्स्न यदिद किंच। य स्मादेव तस्मात् य एता शिखा पारमेश्वरीं महालक्ष्मीं याजु षीं प्रागुक्तविप्रहशकत्युपास्या वेद उपास्ते, तस्य फल निर्दि इति - महती श्रियमञ्जुत इति, महती श्रिय प्राप्नोती त्यर्थ । एतद्रायन्युक्ता शक्तय विम्रह्तत्य अभिषेचनश-क्तीनामपकाराय अमृतमयीं शिखाम अमृतस्रवणाय तद्व न्धनाय वा उपास्ते इति तत्त्वार्थ । एव तावन्नृसिंहब्रह्म विद्योपकारिणीं सामाक्कत्तीयाक्कविद्यामभिधाय अथेदानी सामाज्ञचतुर्थोङ्गविद्या नृसिंहगायत्रीमाह । ॐ तदङ्ग कवचाल्य पारमेश्वरम् । धीम-हीति ध्यायेमहि । किमथे वजनखाय नृसिंहाय । ता द्थ्यें चतुर्थी । तद्यें विद्यहे जानीम यत तदेवाङ्ग न अस्मान् सिंह प्रचोदयात् इत्युक्तार्थम् । नरशब्द विहाय सिंह इति वदन असा विद्याया सिंहाकारस्य प्राधान्य दशे

यति । इति शब्दो मन्त्रसमाप्तिं द्योतयति । एषा वै नृसिं हगायत्री नृसिंहार्थकवचप्रतिपादकत्वाद्वायत्री प्रणवान्तर्भाव दर्शयति । कवचाश्रिततदावृतहद्यान्तर्गताना वेदाना देवाना यथायोग्यतया निदान मूळकारण भवति । इपासकस्य फळ निर्दिशति । य एव वेद स निदानवान्भवतीति । तत श्रायमर्थ । पारमेश्वर कवचाल्यमङ्ग हृत्सवन्धि सर्ववेद निदानत्वेनोपास्य तत्प्रतिपादकत्वात् ऋक्सवान्धि सर्ववेद विदान गायत्री एच्यते इति तक्सार्थ ।।

एव तावसृसिंहत्रहाविद्योपकारिण्यक्तचतुष्टयञ्यापिनी महाचकाख्याम् अभिषातु तस्मिश्चके द्वाजिक्षत्पत्रे यथासरय
कृतप्रणवसपुटे न्यसामूळमन्नाक्षरे एकैकस्मिन् तत्तहेवता
नृसिंहञ्यूह स्तुतिमन्त्रवर्णसामध्येळभ्य च प्रदर्शयितु तान्मन्त्रान्पश्चोत्तरक्षपाख्यायिकया भारभते ।

देवा ह वै प्रजपातिमञ्जवस्थ कैमी स्त्रेदेव स्तुत प्रीतो भवति स्वात्मान द र्शयित तन्नो ब्रुहि भगव इति स होवाच प्रजापितः । ॐ ड ॐ यो वै दिस हो देवो भगवान्यश्च ब्रह्मा तस्मै वै

नमो नम १ ॐ ग्र ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्च विष्णुस्तस्मै वै नमो नमः २ ॐ वीं ॐ यो वै चुसिहो देवो भगवान्यश्च महेश्वरस्तस्मै वै नमो नमः ३ अ र अ यो वै नृसिष्ठो देवो भगवा न्यश्च पुरुषस्तस्मै वै नमो नम ४ अ म अ यो वै नृसिहो देवो भगवान्यश्चेश्वर स्तसौ वै नमो नमः ५ ॐ हा ॐ यो वै नृसिहो देवो भगवान्या सरस्वती तसी वै नमो नमः ६ अ विं अ यो वै नृसिहो देवो भगवान्या श्रीस्तस्मै वै नमो नमः ७ ॐ ष्णु ॐ यो वै सुसिंहो देवो भग-वान्या गौरी तस्मै वै नमो नमः ८ अं जब अं धो वै नृसिहो देवो भगवान्या प्रकृतिस्तसौ वै नमो नमः ९ ॐ ल ॐ यो वै नृसिंहो देवो भगवान्या विद्या तसी वै नमो नमः १० ॐ तं ॐ यो वै नृसिहो

देवो भगवान्यश्चोंकारस्तस्रै वै नमो नम अं स अं यो वै दिसिंहो देवो भगवान्या अनुस्रोऽर्धमात्रास्तस्यै वै नुम्रो नम् १२ अं व अं यो वै हसिहों देवो भगवान्ये च वेदाः साङ्गाः सशास्त्रास्तसे वै नमो नम. १३ अँ तों अ यो वै चुसिहो देवो भगवान्ये पश्चाग्रयस्तरमे वै नमो नमः १४ अ मु अ यो वे दिसंहो देवो भगवा न्याः सप्तव्याहृतयस्तस्मै वै नमो नम १५ अ ख अ यो नै हर्सिंहो देवो भगवा न्ये चाष्टी लोकपालास्तस्मै वै नमो नमः अं न अं यो वै नृसिंहो देवो भगवान्ये चाष्ट्री वसवस्तसी वे नमी नमः १७ अ मि अ यो वै वृसिहो देवो भगवान्ये च रुद्वास्तसी वै नमो नमः १८ ॐ ह ॐ यो वै नृसिहो देवो भगवान्ये च आदित्या स्तसी वै नमो नमः १९ ॐ भीं ॐ यो

वै तृसिहो देवो भगवान्ये चाष्टौ ग्रहा स्तस्मै वै नमो नमः २० ॐ षं ॐ यो वै न्हिंसहो देवो भगवान्यानि पश्च महाभू-तानि तस्मै वै नमो नमः २१ ॐ ण ॐ यो वै दिसंहो देवो भगवान्यश्च कालस्तस्मै वै नमो नमः २२ ॐ भ ॐ यो वै रसिहो देवो भगवान्यश्च मनुस्तस्मै वै नमो नम २३ अ द्र अ यो वै नृसिंहो देवो भगवा न्यश्च मृत्युस्तस्मै वै नमो नम २४ ॐ मृ अ यो वै नृसिहो देवो भगवान्यश्च यम-स्तस्मै वै नमो नम २५ ॐ त्यु ॐ घो वै नृसिंहो देवो भगवान्यश्चान्तकस्तस्मै वै नमो नमः २६ अ मू अ यो वै नृसिं-हो देवो भगवान्यश्च प्राणस्तस्मै वै नमो नमः २७ ॐ त्यु ॐ यो वै दिसहो देवो मगवान्यश्च सूर्यस्तस्मै वे नमो नमः २८ अं न अं यो वे वर्सिहो देवो भगवान्यश्च

सोमस्तस्मै वै नमो नमः २९ अ मां अ यो वै हसिंहो देवो भगवान्यश्च विराद-पुरुषस्तस्मै वै नमो नमः ३० अ म्य अ यो वै हसिंहो देवो भगवान्यश्च जीव स्तस्मै वै नमो नमः ३१ अ ह अ यो वै हसिहो देवो भगवान्यश्च सर्वे तस्मै वै नमो नम ३२ इति तान्यजापतिरत्रवी देते द्वीं त्रिंद्य देव स्तुवते ततो देवः प्रीतो भवति खात्मान दर्शयति तस्माच एतैर्भ स्त्रैनिंख देव स्तौति स देव पद्यति स सर्व पद्यति सोऽस्तस्व च गच्छति य एव वेदेति महोपनिषत्॥

इति चतुर्थोपनिषत् ॥

देवा ह वै प्रजापितमृत्रविभ्रत्यादि स होवाच प्रजापितिरित्य नत स्पष्टार्थम् । अत्र हि सर्वे मन्त्रा प्रणवादिका तदादिन्या-येन प्रणव मूळमन्त्राक्षर पुन प्रणव सर्वेषु मन्त्रेषु दर्शयित । अस हि मन्त्रेषु यच्छब्द्द्वयेन अन्यत सिद्धमन्द्य कुत्रचिच्छ मन्तर्भूता उपास्या इति दश व्यूहा विश्वरूपा उपास्या। कालमनुमृत्युयमान्तकप्राणसूर्यसोमविराट्पुरुषजीवरूपचेत नाचेतनसर्वात्मका इत्येते व्यूहा अविश्वरूपा तत्तदसाधारण रूपाम्या एवमेकैकव्यूह उपास्य तेन तेन मन्त्रेण स्तुय ततो देव स्वात्मान स्वकीय रूप विश्वरूपम् अविश्वरूप च यथायोग्य दर्शयित । यस्मादेव तस्मात् य उपासक एतैमेन्त्रे नित्य नियमेन स्तौति, स देव विश्वरूपमिश्वर्थ रूप च पद्मति साक्षात्करोति । सोऽमृतत्विमत्यादि महोप निषदित्यन्त स्पष्टार्थम् । तत्र अमृतत्व च गच्छतीति फल्रस्य द्विरभ्यास स्तुतिमात्रादेव परमफलावाप्ति मन्त्राणा च सामर्थ्य दर्शयित । महोपनिषच्छव्द प्रणवबाहुस्यमिति सर्व निर्मलम् ॥

इति श्रीमत्परमहसपरित्राजकाचार्यस्य श्रीगोवि दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छकरभगवत कृतौ नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषद्भाष्य चतुर्थोपनिषद्भाष्य सपूर्णम् ॥

पञ्चमोपनिषत्॥

व तावचतुर्थोपनिषदि अन्ते स्तुत्युप-निषदा महाचक्रस्थद्वात्रिंशत्पत्रेषु य-थासरय द्वात्रिंशकृसिंहस्तुत्योपास्थान-भिधाय, अथेदानी महाचक्रविद्याम भिधातु महाचकस्वरूप निरूपयितु प्रश्नोत्तररूपाख्यायिकया पश्चमोपनि

षदारभ्यते—देवा ह वै प्रजापितमनुविश्वति । नन्वेव तर्हि स्तुर्युपनिषद्विद्यातो महाचक्रविद्यया प्राग्भवितन्यम् । अत्रोन्न्यते । सत्यम् । यदीय प्राक्स्यात् पुरश्चरणार्थं पश्चमाङ्ग या-सार्थं च क्रत्स्रेव प्रतीयेत , न तु द्वात्रिंशद्वयूहोपासनामात्र पुरश्चरणार्थम् इतरत् सुदर्शनादिमहाचक सहात्रिंशद्वयूहक पश्चमाङ्गम् इत्येव विभाग प्रतीयेत । अतस्तद्विभागङ्गापनार्थं न प्रागिभिहितेयमिति । नन्वेवमि तद्वादिन्यायेन महाचक्र विद्या पुरश्चरणार्थं कृत्स्रेव कस्माङ्ग गृह्येत । तङ्ग, तत्र तद्वा दिन्यायवेषम्यात् । न हि महाचक्रस्यायमादिद्वीत्रिंशद्वयूहो

नामा, अपि तु महाचक्रनाभिवर्तिक्षीरोदार्णवसबन्धिनृसिंह ज्यूह । तस्मात्सूक्तमुपनिषद्विद्यात प्रागभिधानमस्या इति ॥

देवा ह वै प्रजापतिमञ्जवन्महाचक नाम चक्र नो ब्रूहि भगव इति सार्वका मिक मोक्षद्वार यद्योगिन उपदिशन्ति स होवाच प्रजापितः षडर वा एतत्सुद र्शन महाचक तस्मात्षडर भवति षद्-पत्र चक्र भवति षद्वा ऋतव ऋतुभिः समित भवति मध्ये नाभिभैवति नाभ्या वा एतेऽरा प्रतिष्ठिता। मायया वा एतत्सर्व वेष्टितं भवति नात्मान माया स्पृञ्चाति तस्मान्मायया बहिर्वेष्टित भव-ति। अथाष्टारमष्ट्रपत्र चक्र भवत्यष्टा क्षरा वै गायत्री गायत्र्या समित भवति बहिर्मायया वेष्टित भवति क्षेत्र क्षेत्र वा मायैषा सपद्यते । अथ द्वाद्शार द्वा-दशपत चक्र भवति बादशाक्षरा वै ज-

गती जगला समित भवति बहिर्मा यया वेष्टित भवति । अथ षोडशार षो डशपत्र चक्र भवति षोडशकलो वै पुरुष पुरुष एवेद् सर्व पुरुषेण समित भवति मायया बहिर्वेष्टित भवति । अथ द्वात्रिंशाद्र द्वात्रिशत्पत्र चक्र भवति द्वात्रिंशाद्श्वरा वा अनुष्ठुबनुष्टुमा समित भवति बहिर्मायया वेष्टित भवत्यरैवी एतत्सुबद्ध भवति वेदा वा एतेऽराः पत्रै वी एतत्सर्वत परिकामित च्छन्दासि वै पत्राणि ॥ १॥

देवा प्रारस्तुतिश्रवणेनात्यन्तहर्षिता प्रजापितमञ्जुवन्— सहाचक नाम एतन्नामधेययुक्त चक्रम्, यद्वा एतन्नामधेययु-क्तमेव चक्र प्रतुल्मुक्तराधरभावेन स्थित सच्चतुष्ट्रयाङ्गव्यापक मखाख्यमङ्ग न अस्मभ्य ब्रूहि भगव भगविन्निति सबोधनम्। सार्वकामिक सर्वकामसाधनत्वात् सार्वकामिकम्, अथवा सर्वे-धा देवाना ब्रह्मादीना व्यूहा स्वासत्येव स्वभावतयेव कामिता यस्मिश्रके नाभिवर्लाद्यव्यूहेन तत्सावकामिकम्। अत एव

मोक्षद्वार प्रणवबहुळत्वान्मृलमन्त्राक्षरसख्यात प्रणवसपुटी करणात्प्रणवाक्षरसरया द्विगुणा चतु षष्टि । अस्या च विद्याया मोक्ष प्रणवद्वारक एव, 'देहान्ते दव पर ब्रह्म तारक न्याचष्टे 'इति श्रुते । तत्रश्चायमर्थ --मोक्षस्य प्रण वाख्य द्वार यस्मिस्तत्तथोक्तम्। यश्क योगिन उपिद्श न्त्युपासके भ्य । स होवाच प्रजापितरित्युक्तार्थम् । षडर वा एतःसुदर्शन महाचक्र महाचक्रस्यैव नामान्तर सुदर्शन मन्त्रयोगात् सुदर्शनम् । यद्वा सुष्टु दर्शन विद्यते यस्मिस्त थाक्तम्। एतत्पत्राधोभागे नालक्रप अरशब्दवाच्य । षढरा विद्यन्ते यस्मिस्तत् षडरम्, यस्मादेव तस्मात् षडर भवति। षट्पत्र चक्र भवति अरादुपरिभाग कोणत्रययुक्त पत्रा कृति पत्रम् , षट्पत्राणि विद्यन्ते यम्मिस्तत्तथोक्तम् । एतदेव स्तौति-- वड्वा ऋतव ऋतुमि समित भवति। एतस्मा दथवादात् अरा पत्नाणि च ऋतुबुद्धोपास्यानि भवन्ति । अराणा प्रतिष्ठार्थ स्थानमाह— मध्ये चक्रस्य मध्ये नाभि वर्तुळाकारा भवति। नाभ्या वै एते अरा प्रतिष्ठिता प्रागुक्ता , तदादिन्यायेन पत्राणि च प्रागुक्तानि । मायया प्रागुक्तेन मूळमन्त्रशक्त्यक्षरेण एतत्पडर षट्पन्न सर्वे वेष्टित सवति। यस्मात् न आत्मान चक्रस्य स्वरूपम् अरपत्रात्मक

माया स्पृश्वति तस्मान्मायया बहिर्वेष्टित भवति, यद्वा प्रत्य-क्चैतन्यमेव केवल शुद्ध चक्रबुद्धशोपास्य यस्मात् तस्मादा त्मान प्रत्यक्चैतन्य न माया स्पृशित मायाविनीमव । त स्मान्मायया बहिर्वेष्टित भवति । अष्टारम् अष्टपत्र चक द्वादशार द्वादशपत्र चक्र बोडशार बोडशपत्र चक्र द्वा-त्रिंशद्र द्वात्रिंशत्पत्न चक्रमिति चतुष्ट्य षडरषट्पल्लचकेण ठ्याख्यातम् । तत्राय विशेष — आद्यपन्ने अग पन्नाणि च ऋतुबुद्धोपास्थानि । द्वितीयतृतीयपश्चमेषु अरा वेदबुद्धा डपास्था पत्राणि गायत्रीजगत्यनुष्टुब्बुद्धा यथासख्यमुपा-स्यानि । वेदा एव अरा छन्दासि वै पत्राणी-इसर्थवादात् । चतुर्थे पत्रे पोडशारा षोडशपत्राणि च षोडशकलाबुद्धा डपास्यानि। क्षेत्र क्षेत्र वा सायैषा सपद्यते। पुरुष एवेद सर्व पुरुषेण समित भवतीति प्रत्यक्वैतन्य शुद्धमाह मायया अस-स्पृष्टम् , बहि शब्दात् । तादृश चक्र तस्मिन्प्रकरूप्य तदुपास्यमि-त्यर्थ । तथा च अरपत्रशब्दात् बहि शब्दाच सबिन्दुकेन ज्ञक्त्यक्षरेण यद्वेष्टन तत् यथासच्य पूर्वपूर्वचकापरपत्रासस्प्र ष्ट्रम् उत्तरोत्तरचक्राणामाश्रयत्वेन नाभिरूपमित्येव सुदर्शन चक्रपत्रासरप्रष्ट यद्वेष्टन मायया तदुपरितनाक्षरनारायणच-काश्रयत्वेन नाभिरूपम् एवमष्टाक्षरवेष्टन द्वादशाक्षरस्य ना-

भिरूप द्वादशाक्षरवेष्टन सनिन्दुकमातृकाषाडशाक्षरस्य ना भिरूप सविन्दुकाणमातृकाषोडशाक्षरवेष्टन द्वात्रिशद्धरस्य नाभि ततो द्वात्रिंशद्धरवेष्टनम् असस्पृष्टमनाभिरूपमेव इ त्येव सुद्र्भननारायणवासुदेवषोडशारद्वात्रिशद्रचकाणा य थासच्य पञ्च नाभय नाभीनामेवापेक्षया वेष्ट्रनहृत्वेत्याद्य नाभि मायाक्षररहित उपरितना नाभय अन्स च वेष्टन मायाक्षरेणेति तत्त्वार्थ । नन्वेव तर्हि अथशब्दस्य तत्र तत्र प्रयोगात्पूर्वचक्रसस्पर्शात्पश्वनाभिकानि पश्च च काणि प्रथक्प्रयोज्यानि कस्मान परिगृह्यन्ते । तथा च एक चक्रत्वेऽप्यमायिनो भूतनाभिकल्पनाया वेष्टनव्यतिरिक्तप अनाभिकल्पना कस्मान्न भवति १ अत्रोच्यते— 'महाचक्र नाम चक्र नो बूहि ' इत्युपक्रम्य 'तद्वा एतन्महाचक्रम्' इत्युपसहारात् महाचक्रैकतावगमाच चक्रचतुष्टय तदन्तर्गत मेवेत्यवगम्यते । तत्र तत्र अथशब्दप्रयोगस्तु तत्तवकोद्धारे माङ्गालिकत्वप्रदर्शनार्थ । तथा वेष्टनाना नाभिकल्पनाया प्रतिषेघामावात् योग्यत्वाच कल्पनाळाघवाच न पृथगुमे करपने इति । यत्र कचिद्वृहि शब्दपूर्वको मायाशब्द पट्यते कचिद्विपरीत तत्रायमिमप्राय — यत्र मायाश ब्दाद्वहि शब्द पूर्व तत्र मायाविशेषण बहिर्भृतया मायया

बहिमायया । यत्र च मायाश्च्यात्पर वेष्टनश्च्यात्पूर्वं बहि शब्द तत्राविशिष्टया मायया तत्र बहि शब्दो न मायाविशेषणम् , किंतु वेष्टनिवशेषणम् । माया हि द्विविधा नारसिंहमूलमन्त्रगता सिंबन्दुकेकारस्पा निरुपपदान्मायाश्च्यात्प्रतीयते , अन्या तु रेफहकाराभ्या मिलितसिंबन्दुके कारस्पा सोपपदान्मायाशब्दात्प्रतीयते । तत्रश्च मूलमन्त्रा-द्विभूतमायया हीसित्येवस्पया वेष्टित भवतीति तत्त्वार्थ । तत सुदर्शनचके मूलमन्त्रगतमायया वेष्टन षोडशचकेऽप्येव-मेव बहि शब्दस्य वेष्टनात्पूर्वसुपादानात् वेष्टनिवशेषण बहि शब्दस्य वेष्टनात्पूर्वसुपादानात् वेष्टनिवशेषण बहि शब्दो मध्यवेष्टनच्याष्ट्रत्यर्थ । नारायणवासुदेवनारसिंहच-केषु ज्याख्यातबहिर्मायया वेष्टनिति वेष्टनचक्रोद्धारिव-वेक ॥

एव महाचक्रस्य सर्वष्टनमुद्धार च अभिधाय अथेदानी-मुद्धृतचके यथाविहितमन्त्रान न्यसितु तन्नाभ्याम् अक्षरन्या समाह—

तदेव चक्र सुदर्शन महाचक्र तस्य मध्ये नाभ्या तारक भवति यद्क्षर नार सिंहमेकाक्षर तद्भवति षद्सु पत्नेषु षडक्ष र सुदर्शन भवत्यष्टसु पत्रेष्वष्टाक्षर नारा

यण भवति द्वादशासु पत्रेषु द्वादशाक्षर वासुदेव भवति षोडशासु पत्रेषु मातृ काद्या' सबिन्दुका षोडश कला भवन्ति बार्त्रिशत्सु पत्रेषु द्वातिशदक्षर मस्रराज नारसिइमानुष्टुभ भवति तद्या एतत्सु द्शीन महाचक्र सार्वकामिक मोक्षद्वारमृ-श्वय यजुर्मय साममय ब्रह्ममयममृतमय भवति तस्य पुरस्ताद्वसम आसते रुद्रा दक्षिणत आदित्या' पश्चाद्विश्वे देवा उत्त रतो ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा नाभ्या सूर्याच न्द्रमसौ पार्श्वयोस्तदेतद्याभ्युक्तम् - ऋ चो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदु । यस्त न वेद किस्चा क रिष्यति य इसिंडदुस्त इमे समासत इति। तदेतन्महाचक्र बालो वा युवा वा वेद स महान्भवति स गुरुर्भवति स सर्वेषा मस्राणामुपदेष्टा भवत्यनुष्टुभा

होम कुर्यादनुष्टुभार्चन तदेतद्रक्षोग्न मृत्यु तारक गुरुतो लब्ध कण्ठे वाष्ट्री शिखाया वा बन्नीत सप्तद्वीपवती भूमिदिक्षिणार्थ नावकल्पते तस्माच्छ्द्रया या काचिह चात्सा दक्षिणा भवति ॥ २ ॥

तच्छव्देन द्वात्रिशदर द्वात्रिशत्यत्र चक्रम् एवशव्देन तदेवावधृत्य तदेव चक्र तदावि-यायन सुदर्शनादिशव्देरू भी चक्रचतुष्ट्रयमि महाचक्रात्मकमिति दशयित। महाचक्रमिति सा
मानाधिकरण्याच । तस्य मध्य महाचक्रस्य मध्ये मध्यवर्तिनाभ्या वेष्टनरूपा हि नाभयो भूमध्या ता व्यावर्तयितु मध्ये
नाभ्यामित्युक्तम्। तारक भवति ससारतारकत्वात् तारक प्रण
वाक्षर भवति। यदक्षर नारसिंहमेकाक्षर तद्भवतीति अक्षरम् ,
जगद्धित वा एतद्भूपमक्षरमिति नृसिंहपदव्याख्यानावसरे व्याख्यात तदक्षरश्वत्याभक्षायते। तथा नारसिंहमिति
तद्भितात्सामप्रमृत्युपास्य सर्व प्रतीयत। तत सर्वस्मिन्नुपास्य
प्रतीते एकमेवोपास्य मूळनृसिंहव्यूहार्य वक्तु विश्वनिष्टि—
एकाक्षर तद्भवतीति। यदक्षर नारसिंहमुपास्यम् इस्नन्यः
तदेक भवतीत्यक्षर च इति महाचक्रमध्यनाभिवर्तित्वेन क्षीरो-

दार्णवसवन्धितया उपासन विधीयत इत्यर्थ । तत्र केचित् नारसिंहमेकाक्षरम् इति विशेषणोपादानात् एकाक्षरनृसिंह मिश्रितप्रणवा नाभ्या न्यसनीय इत्याचक्षते, तदपि साप्र दायिकत्वाम विरुद्धम् । तस्मिन्नपि पक्षे नारसिंहमिति त द्धितात् एकाक्षरो नृसिंहमन्त्र प्रणविमिश्रितो द्वाविशत्रुसिंह-व्युह् विहाय यावत्प्राकरणिक मूळनृसिंहव्यूहगतसुपास्य प्रती यत एव । ततश्च एतद्विद्याङ्गमेकाक्षरो नृसिहमन्त्रो यथो क्तोपास्याभिधायकत्वात् तस्य कवल प्रणवेन विकल्प ए काक्षरनृसिंहमन्त्रस्य प्रणवस्तु नियत एवेति तत्त्वार्थ । अत ऊर्ध्व तत्तनमन्त्रन्यासे तत्तवक्रषु पत्रप्रहणम् अर्तद-न्तराखपत्रान्तराखग्यावृत्त्यर्थे द्रष्टव्यम् । षट्सु पत्रेषु सुदर्शन भवति । ऐशानपत्रमारभ्य षडक्षर सुद्रीनो मन्त्रो न्यस नीय इत्यर्थ । एवमुत्तरषु पत्रेषु योज्यम् । अष्टसु पत्रेष्व ष्टाक्षर नारायण भवति । प्रणवान्तर्भावेनाष्ट्राक्षरतेति के चित्। तद्वदेव द्वादशपत्रेषु द्वादशाक्षर वासुदेव भवतीति। अत्रापि द्वादशाक्षरता पूर्ववत् । षाडशपत्रेषु मातृकामन्त्रव र्णस्य आद्या वर्णमातृकाद्या सबिन्दुका बिन्दुसहिता पोडश स्वरा भवन्ति । द्वात्रिंशत्यु पत्रेषु द्वात्रिंशद्धर सामाभिव्यक्त मन्त्रराजमानुष्टुभ भवति । मूलमन्त्रस्यैव एकैकमश्चरम् ।

यत्तु एकैकमक्षरम् एकैकस्मिन्पत्रे तत्प्रणवसपुटित कार्यम्, 'प्रत्यक्षरमुभयत ओंकारो भवति ' इति श्रुते । तद्काख्य-मङ्ग महाचक्रमुपासित तिक्रक्षिप्तमनिष्टे वस्तुनि त्रासकारि त्वात् तद्खा पञ्चममङ्गम् । अत एव अखाङ्गमन्त्र व्याचिक्षा-णैरस्माभिक्क प्रपश्चसारे—' असुत्रासादिकौ धातू स्त क्षेप-चलनार्थकौ । ताभ्यामनिष्टमाश्चिप्य श्चिप्यते फट्खडग्निना इति । सार्वकामिक मोश्रद्वारमित्युक्तार्थम् । ऋङ्मय यजुर्भय साममय ब्रह्ममयममृतमय भवतीति पश्च मयट्प्रत्यया प्रा-चुर्यार्था प्राह्या । ऋग्यजु सामाथर्वप्रचुरम् । ब्रह्मसयमिति ब्रह्मशब्दन अथर्ववेद सोऽय ब्रह्म वेद इत्येतद्वाह्मणाभि धानात् । वेद अचुरता अराणा वेद बुद्ध योपास्यत्वात् । विका-रार्थो वा मयट् वेदविकारात्मका इत्यर्थ । अमृतमय क्षीरशचु रनाभिक श्लीरविकारनाभिक वा इति। तस्येति तन्छब्दान्ना-भिम्थो विष्णु मूळनृसिंहन्यूह परामृश्यते। तत्परिचारका न्देवानाह- पुरस्ताद्वसव परिचारका आसते रुद्रा दक्षिणत आदित्या पश्चाद्विश्वे देवा उत्तरतो ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ना भ्यामिति । एव दिङ्नाभिपरिचारकानुक्त्वा अथेदानीं पार्श्वपरिचारकानाह--सूर्याचन्द्रमसौ पार्श्वयो कुक्षिप्रद शयारिति यावत्। तदेतन्महाचक्रम् ऋचा अभ्युक्तम्।

यस्मिन महाचके, अक्षरे, अशू व्याप्तावित्यस्य रूप सरो मत्वर्थे, तस्मिन्व्याप्तिमति । परमे उत्कृष्टे व्योमवत्सर्वव्या पकत्वेन स्थिते । अधीत्युपरिभावे । ऋच इति ऋग्प्रहणम् डपळक्षणार्थम् । ऋच वदा निषेदु यस्मिन् चक्रे विश्वे सर्वे देवा नृसिंहरूपेण निषेदु स्थिता । यद्वा ऋच इति षष्टी । अनुष्टुप्सवन्धिनि अक्षरे ज्याप्तिमति चक्रे सर्वे वेदा स्थिता तत्सुद्र्शनमन्त्रादिसबन्धि चक्रमित्यर्थ । य डपासक तन्महाचक न वेद नोपास्ते किम् ऋचा ऋग्वेदा दिनायदि वा ऋचा अनुष्टुप्छन्दस्कया ऋचा इति। अनेनैतद्श्यति - महाचक्रोपासनगर्भितमेव अनुष्टुबुपासन क्रुर्थात् न तु तद्रहितमिति । य इत्तिहिदुस्त इमे समासत इत्युक्तार्थम् । इति शब्द ऋक्समाप्तिं द्योतयति । तदेतन्महा चक्र बाछो वा युवा वा वेद उपास्त तम्य इद फलम्--स महान्भवति । महतीं प्रतिष्ठा जने प्राप्नोति । यदि वा महान् महाविष्णुरिति । स गुरु सर्वे देववदाराध्य । स सर्वेषा मन्त्राणामुपदेष्टा भवत्युपदेशक । सामाभिव्यक्ता-नुष्टुभा हाम कुर्यादिति विद्याङ्गोऽय होम तस्मिन्द्रव्यानु पादानात् प्रतिदिन हविष्यमञ्ज साज्य जुहुयादिति । तथा संख्यानुपादानात्सकृष्ट्वादशवार वा । यदि वा सूत्रागतदशप

दाना मूळनृसिह्य्यूह द्वात्रिशतुजुहे च व्याख्यातत्वात् उभ योदेशेन होम कुर्यात्। ततश्च क्षीरोदार्णवशायिने नृसिंहाय त्रिनेत्राय पिनाकहस्तायोप्रायेदम् इति हुत्वा ब्रह्मादिद्वात्रि शद्वजूहात्मकाय नृसिंहायोष्रायेति जुहुयात् इत्येव प्रतिपद मूलम-त्राष्ट्रति । यद्वा अनुष्टुभा इत्येकवचनात् सक्रन्मूल मन्त्रमुचार्य खाहाकारान्त जुहुयात् प्रतिपदम् उद्दिश्य त्याग कार्थ । तथा सामाभिन्यक्तानुष्टुभा अर्चन वोडशोपचारादि कुर्यादित्यनुषङ्ग । अत्रापि होममन्त्रवन्मन्त्राष्ट्रस्यनाषृत्ती एष्टव्ये। तदतन्महाचक रक्षोच्न मृत्युतारक गुरुप्रसादाइव्ध कण्ठे बाही शिखाया वा बन्नीत य तस्मै गुरवे यस्मात्सप्त द्वीपवती द्विगुणावृत्तापि भूमि पृथिवी दक्षिणार्थं नावकल्प-ते, तस्मान्छ्द्रया भक्या या काचिद्र्मि यथाशक्यनुरूपा द्यात् सा दक्षिणा भवति । एव प्रागुक्त श्रुतित उपासन-मवगत पञ्चाङ्गन्यास उपसहतमेकस्मान्मतात्। अथ मता न्तरपर्यास्रोचनया महाचक्र एवोपसहृत तस्मात्प्रस्थक्षरमु भयत ओंकारो भवतीत्मत्र मूळमन्त्राक्षराणा प्रणव उप सहतत्वात् प्रणवप्रधानमेवेद महाचक तस्मिञ्ज्ञाक्तिबाहुल्य श्रवणान्मायया बहिर्वेष्टित भवति । बहिर्मायया वेष्टित भवतीत्यसकुच्छ्वणात् उद्धृतपद्व्याख्यानावसरे प्रतिपद्

यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वाहुँ।कान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मन सर्वाणि
भूतानीत्मसृहन्महिमञ्बद्वाच्याया मायाया सर्वछोकसर्वदेवात्मभूताना साधनत्वेन श्रवणात् तद्वेष्टितमायाधारत्वेन
यथास्वय प्रथिव्यादिछोकर्ग्वेदादिवेदारन्यादिदेवभूतानामा
स्मना च साधनत्वश्रवणान्महाचकान्तर्गतवेष्टितमायाधारमेवद्मुपासनम्। न तु मूळनृसिंह्गत पञ्चाङ्गन्यासार्थं च
अन्तरङ्गत्वान्महाचक्रमेवेद्मुपासनम्। तद्पि मप्रदायाग
तमुपादेयमित्युपासनाविकस्य । तत्नापि बहुतर सप्रदायानु
कूल्यागतत्वात् अन्त्यमेवोपासनमुपादेयमिति केचित् । तस्मि
नमते प्रणवसावित्रयज्ञळेक्ष्मीनृसिंहगायत्रीति मन्त्रचतुष्टयमङ्ग
सामाभिव्यक्त यथायोग्यतया महाचक्रप्रकाशकत्वेन योज्य
तथैवोपास्य महाचक्रमिति रहस्य तत्त्व च इति ॥

एव नृसिंध्वद्मविद्या सकलमतानुसारिणी क्रुत्क्वामि धाय, अथेदानीं तदनुष्ठातु कैमुत्यन्यायेन फलकथनाय प्र श्रोत्तरक्तपारयायिकामवतारयति—

देवा ह वै प्रजापितमब्रुवन्नानुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य फल नो ब्रृहि भगव इति स होवाच प्रजापितये एतं मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ नित्यमधीते सोऽग्नि पूतो भवति स वायुपूतो भवति स आदित्यपूतो भवति स सोमपूतो भवति स सत्यपूतो भवति स ब्रह्मपूतो भवति स विष्णुपूतो भवति स ब्रह्मपूतो भवति स वेदपूतो भवति स सर्वपूतो भवति स सर्वपूतो भवति स सर्वपूतो भवति स सर्वपूतो भवति ॥ १॥

इति मथमोऽध्याय ॥

अत्र देवा ह वै इत्यारभ्य तदेतिक्रिकामस्य भव-ति इत्यन्तम् अष्टावध्याया , प्रत्यध्यायसमाप्तौ च द्विर-भ्यास । देवा ह वै प्रजापतिमक्रुवन् — अस्य मन्त्रस्य प्रागुक्तोपासनाविशिष्टस्य फल नो ब्रूहि मगव इति । स होवाच प्रजापतिरित्युक्तार्थम् । यो द्विविधोपासक एतम् इत्येतच्छब्दपरामृष्ट प्रागुक्तविद्यागर्भित मन्त्रराज सामराज नारसिंह नृसिंहाकारब्रह्मोपासनागर्भम् आनुष्टुमम् अनुष्टुख-न्द्स्क नित्यमिति साकारब्रह्मप्रतिपित्तद्वारेण नित्यभूतिनरा कारब्रह्मप्रतिपादकत्वात् नित्यम् अधीते दबारयति । यत्र ईट्यासामोच्चारणमात्रादेव वक्ष्यमाणफ्लाप्ति , किं तत्र विद्या

नुष्ठानात् इत्यभिप्रायेण तत्र तत्र अधीते अधीते इत्यवो चत्। अथवा नित्यमधीते इति नियमेनाधीते। अथवा नित्यम् अधि इत्युपरिभाव इते जानीते। सर्वे गत्यर्थी ज्ञानार्था। नित्य सध्योपासनादि निर्वर्थोक्तकाल यो विधामेतामन्ति ष्ठतीत्यर्थ । अथवा नित्यमानुष्टुभम् इत्यन्वयात् आनुष्टुभस्य साम्रो नित्यत्व दर्शयति नतरस्य सामरूपस्येति । अथवा नित्य सध्योपासनादि कर्माधिकृत्य इते जानीते। एतदुक्त भवति । ततो नित्यसध्योपासनाभिहोत्रासुपास्यदेवता नार सिंहलीलाविप्रहेत्युपास्ते । एतद्विद्यागर्भितेत्यर्थे । अथवा य उपासक प्रागुक्तविद्यानुष्ठानप्रकारज्ञाने असमर्थ स केवल विद्याप्रतिपादक प्रन्थ नित्य प्रतिदिन स्वाध्यायधर्मेण अधी ते पठति जपति, सोऽपि वक्ष्यमाण फल प्राप्नोति। तस्य तजापसामः यीत्परमेश्वर कारण्यात् तद्विद्यानुष्ठानप्रकार साकारप्रभृति निराकारपर्यन्तिमहैव कथयति । तथा च अन्ते श्रूयते—' तद्वा एतत्परम धामैतद्विद्यागर्भितमन्त्रराजा ध्यायकस्य पाठकस्य जापकस्य १ इत्यादिना । स उपास कोऽग्निवाय्वादित्यसोमसत्यत्रद्वाविष्णुक्द्रवेदैर्नृसिंहरूपैकपास्यै पूतो भवति पवित्रो भवति । अन्यैश्च सर्वेर्नृसिंहरूपैरुपास्यै पूतो भवति । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्तिं द्योतयति ॥ इति प्रथमाध्यायभाष्यम् ॥

द्वितीयोऽध्यायः॥

य एत मन्नराज नारसिंहमानुष्टुभ नित्यमधीते स मृत्यु तरित स पाप्मान तरित स ब्रह्महत्या तरित स भ्रूणहत्या तरित स वीरहत्या तरित स सर्व तर ति स सर्व तरित ॥ २ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

इत प्रभृति नित्यमेतद्विद्यानुष्ठानेन तत्प्रतिपाद्कप्रन्थाध्य-यनेन जपेन वा आनुषद्धिका येव फळानि काम्यानि तद्रहि-तानि वा कथियतुमाह । य उपासक नित्यत्वेन तद्विद्यानुष्ठा-नेन तज्जपेन वा पापक्षय कामयते । एत मन्त्रराज नारसिं हमानुष्टुभ नित्यमधीते इत्युक्तार्थम् । तथा इत प्रभृति आ अन्त्याद्ध्यायात् तत्र तत्र यच्छब्देन पुळिक्केन प्रागुक्तनृसिंह-विद्याया निश्चितत्या अनुष्ठानात् तद्विद्याप्रतिपाद्कप्रन्थजप्ता वा अध्येता वा परामृत्रयते । तथा तच्छब्देन पुळिक्केन स एव परामृत्रयते । तथा तत्र तत्र पुळिक्कात् तच्छब्दाध्या-सात् तम्मिन्नेव नित्यानुष्ठाने जपे वा व्यस्त समस्त वा यथायोग्यत्या फळ गम्यते । स मृत्यु पाप्मान ब्रह्महत्या श्रृणहत्या श्रृणा गर्भ , यद्वा साङ्गवेदार्थव्यारयाता दीक्षितो श्रृण , वीरहत्या वीर पुत्र सवनस्थ क्षत्रियो वा अन्यश्व पातक सर्वे तरित । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्तिं द्योतयित ॥

इति द्वितीयाध्यायभाष्यम् ॥

तृतीयोऽध्याय ॥

य एत मन्नराज नारसिहमानुष्टुभ नित्यमधीते सोऽप्निं स्तम्भयति स वायु स्तम्भयति स आदित्य स्तम्भयति स सोम स्तम्भयति स उदक स्तम्भयति स सर्वान्देवान्स्तम्भयति स सर्वान्यहान्स्त म्भयति स विष स्तम्भयति स विष स्त म्भयति ॥

इति तृतीयोऽभ्यायः ॥

य एत मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ नित्यमधीते सोऽप्तिं वायुमादित्य सोममुद्क सर्वोन्देवान्त्रहान्विष स्तम्भयतीति स्तम्भनफलनिर्देश । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्तिं द्योतयति ॥ इति तृतीयाध्यायभाष्यम् ॥

चतुर्थोऽध्याय ॥

य एत मन्त्रराज नारासिहमानुष्टुभ नित्यमधीते स भूलोंक जयित स भुव लोंक जयित स स्वलोंक जयित स मह लोंक जयित स जनोलोक जयित स तपोलोक जयित स सत्यलोक जयित स सर्वलोक जयित स सर्वलोक जयित स

इति चतुर्थोऽध्याय ॥

य एत मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ नित्यमधीते स भूर्भुव स्वर्महर्जनस्तप सत्यमन्यच सर्व पाताललोक जय-तीति फलनिर्देश । द्विरभ्यासोऽभ्यायसमाप्तिं चोतयति ॥

इति चतुर्थाध्यायभाष्यम् ॥

पञ्चमोऽध्याय ॥

य एत मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ नित्यमधीते स मनुष्यानाकर्षयति स दे वानाकर्षयति स नागानाकर्षयति स य क्षानाकर्षयति स ग्रहानाकर्षयति स स र्वानाकर्षयति स सर्वानाकर्षयति ॥ ५ ॥ इति पञ्चमोऽध्याय ॥

य एत मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ नित्यमधीते स मनु ज्यान्देवान्नागान्यक्षान्प्रहास्तव्यतिरिक्तानन्याश्च आकर्षयतीति फर्छनिर्देश । द्विरभ्यासोऽभ्यायममाप्तिं खोतयति ॥

इति पञ्चमाध्यायुभाष्यम् ॥

षष्ठोऽध्याय ॥

य एत मन्त्रराज नारसिहमानुष्टुभ नित्यमधीते मोऽग्निष्टोमेन यजते स ड कथ्येन यजते स षोडिशाना यजते सो ऽतिरात्रेण यजते सोऽसोर्यामेण यजते सोऽश्वमेधेन यजते स सर्वैः क्रतुभिर्यजते स सर्वैः क्रतुभिर्यजते ॥ ६॥ इति षष्टोऽध्याय ॥ य एत मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ नित्यमधीते सोऽभि-ष्टोमेनोक्थ्येन षोडिशिना वाजपेयेनातिरात्रेणाप्तीर्यामेणात्यप्ति-ष्टोमेनान्यैश्च सर्वे ऋतुभिर्यजत इति फल्लानेर्देश । द्विरभ्या-सोऽध्यायसमाप्ति घोतयति । न च वाच्यम् 'अन्यानर्थ क्यात्' इति न्यायेन कथ फल्लानेर्देश इति । यतो मनोव्या-पारैकसाध्यत्वादेतद्वियानुष्टानस्य तस्य च कर्मानुष्टानाद्य-नतदु सपाद्त्वादित्यधिकारभेदेन नान्यानर्थक्यमिति सर्व निर्मेलम् ॥

इति ष्टष्ठाध्यायभाष्यम् ॥

सप्तमोऽध्याय ॥

य एत मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ नित्यमधीते स ऋचोऽधीते स यजूष्य धीते स सामान्यधीते सोऽथवीणमधीते सोऽद्गिरसमधीते स शाखा अधीते स पुराणान्यधीते स कल्पानधीते स गाथा अधीते स नाराशसीरधीते स प्रणवम धीते य प्रणवमधीते स सर्वमधीते स सर्वमधीते॥ ७॥ य एत मन्त्रराज नारसिंहमानुष्टुभ नित्यमधीते, स ऋषो यजूषि सामान्यथर्वाणमङ्गिरसम्, एतच त्रयीसपुटी करणम्, एतदन्तराळवित्वाद्वेदत्रयस्य। तथा च तिसम्नेव माग्रणे प्रजापति प्रथममथर्वाणमपद्यत् ततस्वर्थां तत अङ्गिरसम् इत्यसकृद्भिहितत्वात् शास्ता पुराणानि कल्पा नाथा नाराशसी प्रणवमधीते इति फळनिर्देश । अस च य प्रणवमधीते स सर्वमधीते इति वदन् मूळमन्त्रप्रणवयो फळ साम्यादुभयो साम्य द्श्यति । ततश्च जपे समाधौ च उभ-योविकल्प । तथा च नित्यानुष्टाने फळकामनाया प्रयोगिति शेष । तत्तत्फळपदोचारण मूळमन्त्रजपान्ते कार्यमिति के-चित्, अन्ये तु तद्विनैव केवळ कामनैव कार्येति, साप्रदायि-कमेवान्वेष्यमिति । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्तिं चोतयति ।

इति सप्तमाध्यायभाष्यम्॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

अनुपनीतश्वतमेकमेकेनोपनीतेन तत्सम मुपनीतश्वतमेकमेकेन गृहस्थेन तत्सम गृ हस्थशतमेकमेकेन वानप्रस्थेन तत्सम वा-नप्रस्थशतमेकमेकेन गृतिना तत्सम गृती

ना च दात पूर्ण रद्रजापकेन तत्सम रद्रजा पिशतमेकमेकेनाथवैशिर शिखाच्यायके-न तत्सममथर्वेशिर शिखाध्यायकशतमे कमेकेन मन्त्रराजजापकेन तत्सम तहा एतत्परम धाम मन्त्रराजाध्यायकस्य यत्र सूर्यो न तपति यत्र न वायुर्वाति यत्र न चन्द्रमास्तपति यत्र न नक्षत्राणि भानित यत नाग्निर्दहति यत्र न मृत्यु प्रविशति यत्र न दृश्व सदानन्द परमानन्द शाश्व त शान्त सदाशिव ब्रह्मादिवन्दित यो गिध्येय यत्र गत्वा न निवर्तन्ते योगिन स्तदेतहचाभ्युक्तम् – तक्विष्णो परम पद सदा पश्यन्ति सूरय' दिवीव चक्षरात तम्। तबिप्रासो चिपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परम पदमिति त देतन्निष्कामस्य भवति नदेतन्निष्कामस्य भवति ॥

एव नित्यानुष्ठाने आनुषङ्गिक सर्व फलमभिधाय, अथे दानीं तद्विचानुष्ठातुर्जेष्तु अध्येतुश्च उत्कर्षत्तत्मभावेन स-वींत्कृष्टता सर्वीत्कृष्ट च फलमाह- अनुपनीतशतमेकमे केनोपनीतेन तत्समम् । उपनीतज्ञातम् उपकुर्वाणकाना न नैष्ठिकाभित्रायेण तस्य सर्वोत्कृष्टत्वात् । एकमेकेन गृहस्थेन तत्सम गृहस्थशतम् एकम् एकेन वानप्रस्थेन तत्सम वानप्र-स्थशतम् एकम् एकेन यतिना तत्सम सोऽयमाश्रमस्वीकार-मात्रे तरतमभाव नाश्रमप्रयुक्तानुष्ठानाभिप्रायेण, ततश्च यती-ना च शत पूर्ण स्वीकृताश्रममात्राणा यस्मिन्कस्मिश्चित्स्थत बद्रजाप्येन तत्सम बद्रजाप्यशतमेक यस्मिन्कस्मिश्चिदाश्रमे स्थिताथर्वशिर शिखाध्यायकेन जापकेन तत्सममथर्वशिर शि स्वाध्यायकशत मन्त्रराजजापकेन तत्समम् इत्युत्कर्षतरतम भावस्य मन्त्रराजजापके एतद्विद्यावति विश्रान्तत्वात् एत द्विद्यावान्सर्वोत्कृष्ट इति गम्यत । यथा आनन्दतरतमभावस्य ब्रह्मणि विश्रान्तत्वात् ब्रह्मानन्द एव सर्वोत्कृष्ट । यस्मा-देव तस्मात् वै प्रसिद्धम् एतत्परम धाम स्थानम् एतद्वि द्यागर्भितमन्त्रराजाध्यायकस्य जापकस्य अनुष्ठातुर्वो । यत्र क्षीरोदार्णवस्थाने सूर्यो न तपति यत्र वायुर्न बाति यत्र न चन्द्रमास्तपति यत्र न नक्षत्राणि भान्ति यत्र नाग्निर्दहति

यत्र न मृत्यु प्रविश्वति यत्र न दु स सदानन्द परमानन्द शाश्वत शान्त सदाशिव ब्रह्मादिवन्दित योगिष्येय यत्र गत्वा न निवर्तन्ते योगिन तदेतत्स्थानम् ऋचाभ्युक्त विष्णो र्यत्परम पदमिति । यच्छब्देन क्षीरोदार्णवस्थान परामृत्रयते, परमपदप्रत्यभिज्ञानात्। सूरय उपासका उपासनाभेदेन ता-दात्म्यसुपासनाया चेत् सायुज्य फल ततश्च विष्णुरेव परम पदम्। उभयत्रापि विष्णोरिति षष्ठीनिर्देश शिलापुत्रकस्य ज्ञ रीरमितिवद्गष्टव्य । अथ उपास्योपासकभावन चेदनुष्ट्रव्विद्या तस्य नृसिंहस्य विष्णो परम पद परम स्थान महाचक्रना भिश्वीरोदार्णवप्रभृति तत्र स्थिता उपासका अनुष्ठातार जप्तार अध्येतारो वा सदा सर्वकाल पश्यन्ति । कीदृश तिद्यपेक्षिते, आह—दिवीव चुलोक इव चक्षु ख्याते सूर्यमण्डलम् आततम् आ समन्तात् तत विस्तृत वर्तुर प्र काशासक सर्वेत्रकाशाभिभवकारणम् अत सूर्यचन्द्रनक्षत्रा-दीना ब्रह्मणि प्रवेश प्रतिषिद्ध तपकरिता च यत्र सूर्यो न तपतीत्यादिना । एव तस्मिन् आधिदैत्रात्मके दुः स्ते प्रति षिद्धे आध्यात्मिकदु खप्राप्तौ तत्प्रतिषेधति - यत्र न दु ख मिति। विदु खता दु खाभावमात्रे प्राप्ते, सुषुप्तवज्जडता स्या दिति तत्वावृत्त्यर्थ सदानन्दमिति । ब्रह्मादिवन्दितमिति ।

तदादिन्यायेन नाभिस्थब्रह्माविष्णुमहेश्वरै परिचारकै वन्द् नीय महाचक्राख्य स्थानम् । यत्र गत्वेति । तस्य गन्तव्य तामाह—तद्विप्रास इति । तत्तादृश स्थान विप्रास विप्रा ब्राह्मणा उपासका विपन्यव मेधाविन समाधौ धारण शक्तियुक्ता । जागृवास जागरितावस्थायामेव अवस्थात्र यात्प्रच्युत्य समिन्धते समृद्धि कुर्वन्ति । तादात्म्यपश्चे तु मन्त्रब्राह्मणयोर्थथास्त्ररूप व्यारययम् । इति शब्दो मन्त्र-समाप्तिं द्योतयति । पदचतुष्ट्याभ्यास सर्वोपनिषत्समाप्तिं द्योतयतीति सर्वं निर्मेळ सिद्धम् ॥

इति अष्टमाध्यायभाष्यम् ॥

इति श्रीमत्परमहसपरिवाजकाचायस्य
श्रीगोवि दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छकरभगवत कृतौ

नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषद्भाष्य

सपूर्णम् ॥

॥ श्रीः ॥

उपनिषन्मन्त्राणा

॥ वर्णानुक्रमणिका ॥

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अ		द्	
अथ सावित्री गायत्री	993	देवा ह वै प्रजापतिम•	46
अनुपनीतशतमेक०	940	"	90
अष्टाक्षर प्रथम	48	,, ,,	9 0
आ		,, ,,	999
आपो वा इदमासन्स०	88	,, ,,	930
ओ		"	982
ओ ऋत सत्य	३३	देवा ह वै मृत्यो	88
क्ष		भ	
क्षीरोदार्णवद्यायिन	30	मद्र कर्णेमि	٧
त		य	
तदेव चक्र सुदर्शन	934	य एत म त्रराज	984
तस्य इ वा उग्र	५७) ;	986

146

वणीनुक्रमणिका ।

		पृष्ठम्		पृष्ठम्
ब एत म	त्रराज	980	स संसागरा संपर्वता	98
**	"		स होचाव प्रजापति	२३
"	"	188	स होबाच प्रजापतिर० स्वस्ति न इ द्रो	૨ ૡ ૪
विश्वसृज	व एतेन	\$6		

